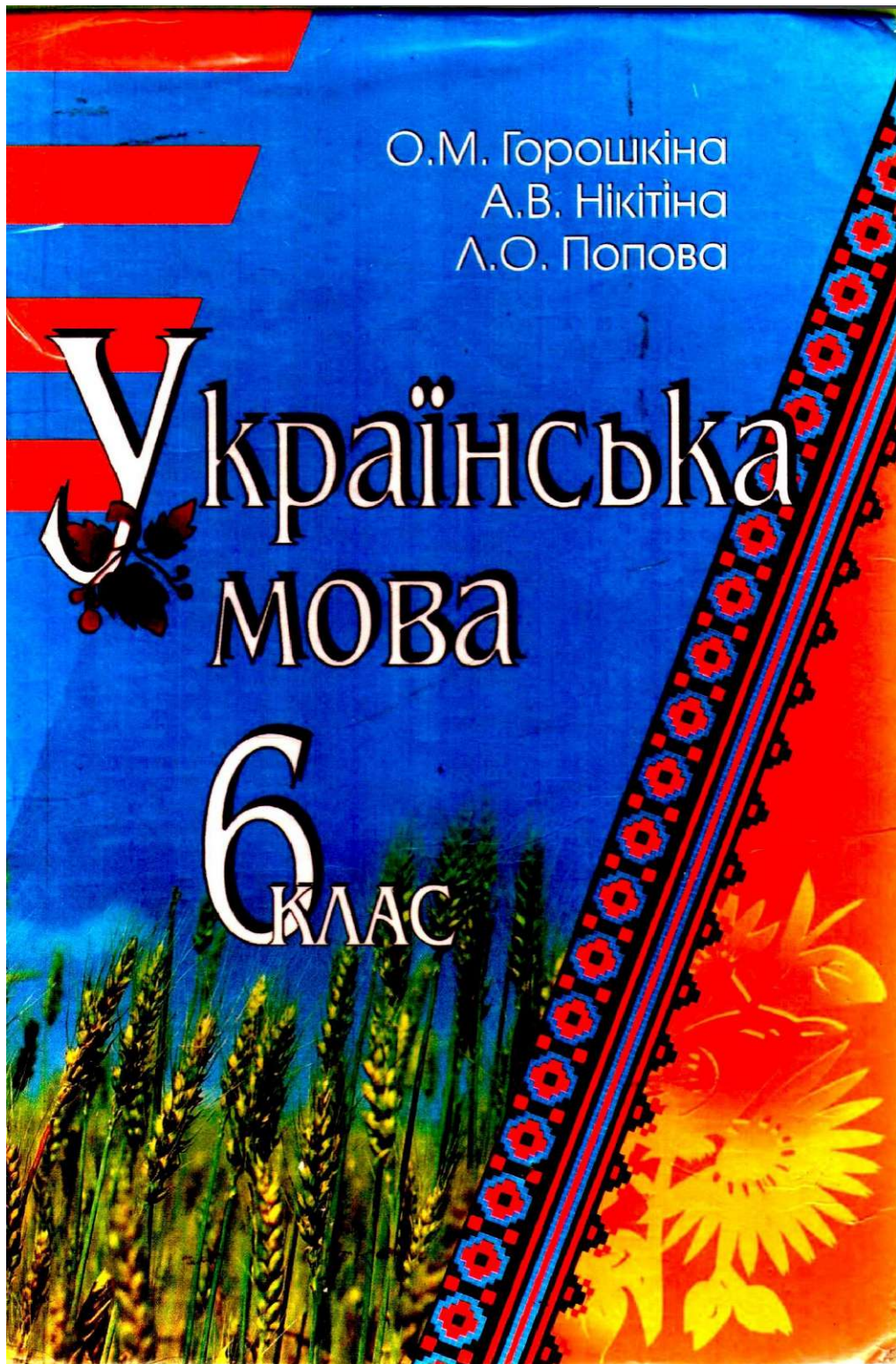

О.М. Горошкіна
А.В. Нікітіна
Л.О. Попова

Українська мова

6
КЛАС

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України № 328 від 26.04.2006 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Рецензенти:

Дегтярьова Г. А., ст. викладач кафедри змісту та методики освіти Харківського обласного науково-методичного інституту безперервної освіти;

Панаскова Т. О., вчитель української мови і літератури НВК «Українська школа-гімназія», вчитель-методист вищої категорії, м. Сімферополь;

Шитик Л. В., кандидат філологічних наук, зав. кафедри українського мовознавства Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Художник *Нестерова Т.В.*

Умовні позначення:

———	підмет	(корінь слова
=====	присудок	—	префікс слова
-----	додаток	^	суфікс слова
~~~~~	означення	┌	основа слова
-----	обставина	□	закінчення слова

Горошкіна О.М.

Г70 Українська мова: Підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. з рос. мовою навчання / О.М. Горошкіна, А.В. Нікітіна, Л.О. Попова. – К.: Знання України, 2006. – 240 с.: іл.

ISBN 966-316-123-X

ББК 81.2УКР-96

Всі права застережено.

Любі шестикласники!

Працюючи за цим підручником на уроках і вдома, ви повторите вивчене в попередніх класах, дізнаєтеся багато нового про різні мовні одиниці, текст, мову й мовлення; оволодієте новими знаннями з української мови, зокрема вивчите повнозначні частини мови: *іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово*. Кожна тема закінчується рубрикою «Завдання для самоперевірки».

Ви будете виконувати такі завдання: слухати, читати й аналізувати тексти різних стилів; складати усні та письмові повідомлення; складати, розігрувати діалоги; вправлятися у правильній вимові й написанні слів; виконувати тестові завдання, вправи з ключем, розв'язувати мовні кросворди, відгадувати загадки тощо.

У «Додатках» вміщено тлумачний словник (слова, що пояснюються, у текстах позначені зірочкою), українсько-російський словник сталих мовних виразів, схеми розбору частин мови.

Орієнтуватися на сторінках підручника вам допомагатимуть позначки-помічники. Будьте уважні, коли побачите їх!

пригадайте,
подумайте,
поясніть,
зробіть
висновок

візьміть до
уваги,
вивчіть,
запам'ятайте

прочитайте текст
виразно мовчки
або вголос

*

завдання
підвищеної
складності

попрацюйте
в парах, складіть,
розіграйте діалог

попрацюйте
в групах

вправи з ключем
кросворди,
ігри,
загадки

розгляньте
й опишіть
малюнок,
картину

Наполегливо працюйте, щоб вільно спілкуватися українською мовою – однією з наймилозвучніших мов світу.

Бажаємо успіхів!

Автори

ВСТУП

ВІДОМОСТІ ПРО МОВЛЕННЯ. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО СПІЛКУВАННЯ ТА МОВЛЕННЯ

- I. Прочитайте висловлювання мовчки, а потім уголос.
- II. Поміркуйте, яка думка їх об'єднує. Як ви розумієте вислів:
«Переконливе мовлення лікує душу»? Чи погоджуєтеся з думками відомих людей?

1) Чи всі ми вмієм спілкуватись,
По-українськи привітатись?
Чи всі вітання ваші гречні,
Теплом зігріті та сердечні?

Д. Білоус

2) Дар переконливого мовлення є
той самий, що й дар лікування, бо лі-
кування допомагає тілові, а перекон-
ливе мовлення лікує душу, у нещас-
ті є захистом, у щасті – найбільшою
прикрасою.

Ф. Прокопович

- 1 Прочитайте тези*. Визначте, які з них можуть характеризувати поняття
мова, мовлення, спілкування. Спираючись на тези, дайте визначення цих
понять, запишіть їх у зошит.

1

Мова?

Існує лише в людському
суспільстві.
Належить усім одразу.
Складається з окремих одиниць,
що тісно пов'язані між собою.
Описана в науковій літературі,
словниках, довідниках.
Вивчається людьми.

2

Належить кожному окремо.
Має індивідуальні особливості.
Передається за допомогою звуків,
і особливих графічних знаків.
Сприймається зором і слухом,
Існує в усній і писемній формі.

Спілкування?

3

Виникає під час спільної діяльності
людей. Вимагає дотримання правил
етикету. Здійснюється за допомогою
слів, жестів, міміки. Сприяє обміну
думками та інформацією, налагоджен-
ню стосунків. Допомогає людині бути
членом суспільства.

Мовлення?

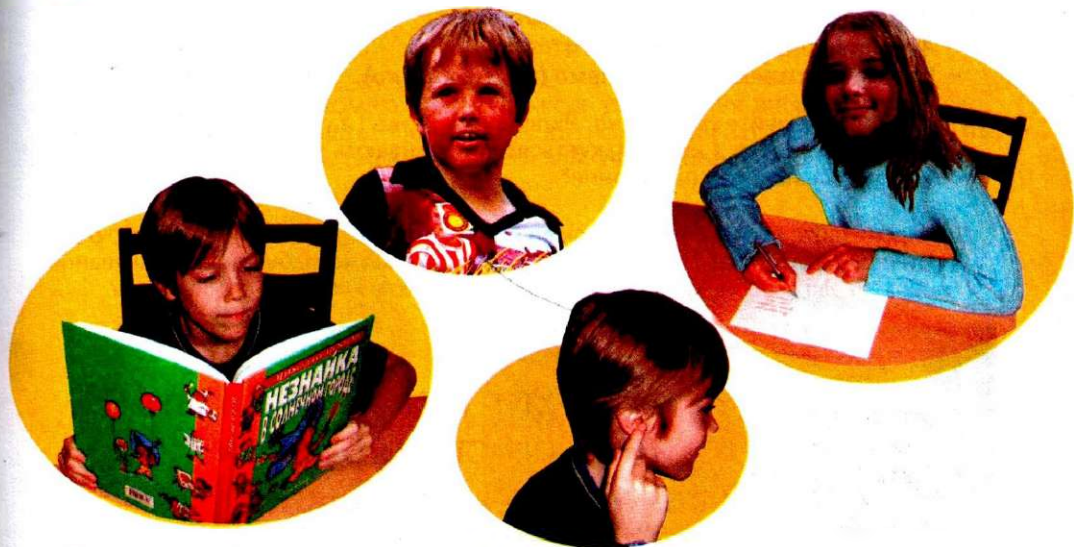

- 2 І. Прочитайте текст. Поміркуйте, про які поняття у ньому йдеться. Чи може мовлення характеризувати людину?

Уявіть собі гурт людей, які розмовляють однією мовою. Це люди різного віку і статі, мешканці різних міст і сіл, представники багатьох професій, люди з різною освітою і вихованням. У кожного своє мовлення, але одна й та сама мова. Скільки людей – стільки й зразків мовлення. Проте індивідуальні особливості мовлення не заважають спілкуванню. Всі зразки мовлення, взяті сукупно, і є мовою в різних її проявах. Мовлення, мовні повідомлення будуються за певними правилами, і на основі їх здійснюється спілкування людей (З журналу).

- ІІ. Розгляньте малюнки і назвіть види діяльності людей. Чи стосуються вони мовлення?

Запам'ятайте!

Мовленнєва діяльність складається з таких видів:

- **аудіювання** – вміння слухати й розуміти створені іншими висловлювання;
- **говоріння** – вміння створювати висловлювання (передавати свої думки) голосом за допомогою звуків мови;
- **читання** – вміння сприймати зором графічні знаки й розуміти створені іншими висловлювання;
- **письмо** – вміння створювати висловлювання (передавати свої думки) за допомогою графічних знаків на папері та екрані електронних засобів спілкування.

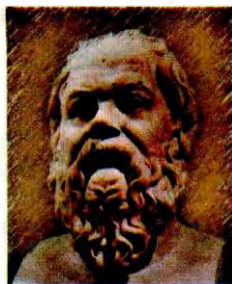
3 Як ви гадаєте, який вид мовленнєвої діяльності був основним, коли вам було 11 місяців, 3 роки, 10 років? Чи відбувалися зміни у вашому спілкуванні? Свою думку обґрунтуйте.

4 І. Прочитайте діалог.

- Слухай, – раптом каже Ява, – а давай зробимо... підводного човна.
- Давай, – не задумуючись, кажу я. І тільки тоді питаю: – А з чого?
- Із старої плоскодонки. Отої, що біля верби... напівзатоплена.
- А як?
- Воду вичерпати, дірки позатикати, просмолити, верх забити дошками. Отут перископ. Отут люк. На дно баласт.
- А двигун?
- На веслах буде. Нам же не треба, щоб дуже швидкохідний. Аби підводний.
- А дихать?
- Через перископ.
- А на поверхню як впливати?
- Баласт викинемо і впливемо (В. Нестайко).

ІІ. Проаналізуйте прочитане. Як ви думаєте, де і за яких обставин відбулася розмова? Хто з ким спілкується? Чи впливають місце і обставини спілкування на манеру спілкування?

5 Прочитайте вислів і поясніть, як ви його розумієте. Чи згодні ви з думкою античного філософа? Поміркуйте, з якою метою може відбуватися спілкування людей? Які засоби, крім мови, допомагають людям під час спілкування?

УСЯКОМУ, ХТО ТВОРИТЬ ПРОМОВУ,
ГОДИТЬСЯ ПРИСТОСОВУВАТИСЯ
ДО СЛУХАЧІВ, ЯКШО НЕ ХОЧЕ
СЛІВ НА ВІТЕР КИДАТИ.

Сократ

Візьміть до уваги!

Під час спілкування необхідно враховувати ситуацію спілкування, тобто коли, де, як і з ким ми спілкуємося. Від цього залежить мовленнєва поведінка тих, хто спілкується.

6 Учіться спілкуватися!

Розіграйте коротенькі сценки-діалоги: «У крамниці», «На стадіоні», «На пошті», «Відвідування хворого друга» та ін. Поясніть, чому ви спілкувалися саме так. Чим це було зумовлено?

7 I. Прочитайте народні прислів'я. Яка тема їх об'єднує? У котрому з них говориться про важливість урахування місця і часу спілкування?

1 Краще мовчання,
ніж невміле
казання.

3 Умій сказати,
умій і змовчати.

7 Не знаєш
початку,
не гуди кінця.

2 Не завжди
говори, що знаєш,
а завжди знай,
що говориш.

4 Треба знати,
що де казати.

8 Мудрий думає,
що говорить,
а дурний гово-
рить, що думає.

5 Жарт місце має.

6 Кожній мелодії
своя пора.

II. Визначте, на якому з малюнків місце спілкування вибране правильно. Чому ви так думаєте? Пригадайте, хто такий адресат мовлення. Вкажіть його на малюнках. Складіть діалоги між учасниками спілкування.

8 Уявіть, що ви автор висловлювання і вам треба повідомити про екскурсію до зоопарку різним адресатам мовлення у різних ситуаціях спілкування. Як ви розпочнете повідомлення у кожній ситуації? Чи буде початок розповіді, твору, повідомлення, виступу однаковим? Чому?

Адресати мовлення:

- 1) друг чи подруга;
- 2) учасники шкільного гуртка.

Ситуації спілкування:

- 1) міні-твір;
- 2) виступ на шкільному радіо.

Пригадайте, що таке тема й основна думка висловлювання. Підготуйте коротке повідомлення. Наведіть приклади.

- 9 I. Прочитайте виразно текст. Визначте його тему. Доберіть до нього заголовок.

Одного разу до відомого українського історика Дмитра Яворницького прийшов художник Ілля Репін.

– А я до вас! – звернувся Репін.

– Що сталося?

– Їдьмо до мене! Я хочу посадити вас на картині за писаря.

– Ілле Юхимовичу, я ніде не люблю виставляти себе напоказ.

– Ні-ні! Я від вас не відстану. Кому ж бути писарем, як не вам?

Яворницький довго опирався, але під кінець згодився, і вони поїхали до Репіна. Майстерня художника була на четвертому поверсі, під скляною покрівлею. Коли вони ввійшли, Ілля Юхимович глянув на Яворницького й сказав:

– Що це ви такий похмурий?

– У дорозі промерз.

Тоді Репін вийшов у сусідню кімнату, виніс звідти журнал із карикатурами й поклав на стіл перед Яворницьким. Той глянув на якийсь малюнок і посміхнувся.

– Стривайте, стривайте! Ось цей вираз мені й потрібний!

Не минуло й години, як на картині Яворницький уже сидів у ролі січового писаря (За *І. Шаповалом*).

II. Проаналізуйте текст за поданим планом:

1. Хто з ким спілкується?

2. Про що?

3. Яка мета їхнього спілкування?

4. Як ситуація спілкування вплинула на мовленнєву поведінку учасників спілкування?

Ілля Репін. Запорожці пишуть листа турецькому султану

III. Розгляньте репродукцію картини Іллі Рєпіна «Запорозькі пишуть листа турецькому султану». Розкажіть, чи сподобалося вам полотно. Який настрий у персонажів? Чому ви зробили такий висновок?

10 Учіться спілкуватися!

I. Прочитайте правила спілкування.

1. Дотримуйтеся правил ввічливості. Не забувайте про «чарівні» слова: *будь ласка, перепрошую, будьте ласкаві, дякую* тощо. Використовуйте під час спілкування займенник *Ви* як виявлення пошани до співбесідника.

2. Учіться чути не лише себе, а й інших. Намагайтеся зрозуміти співбесідників.

3. Поважайте висловлювання співрозмовників, навіть якщо їхні думки не збігаються з вашими.

4. Дотримуйтеся правил культури мовлення. Уникайте слів-паразитів, лайливих слів.

5. Не підвищуйте голос, навіть якщо ви збуджені або схвильовані.

6. Пам'ятайте, що жести й міміка повинні допомагати висловлювати думки, а не заважати спілкуванню.

7. Не забувайте, що цікавим співрозмовником може бути лише той, хто багато працює над собою.

8. Пам'ятайте, що на співрозмовника впливає ваш зовнішній вигляд.

II. Якими пунктами правил ви керуєтеся у власному житті? Які не виконуєте? Чому? Можливо, вам потрібно на деякі з них звернути особливу увагу? Підготуйте усне висловлювання на цю тему і виступіть з ним перед однокласниками.

III. Подискутуйте* з однокласниками на тему: «Умови успішного спілкування».

Будь ласка!

Перепрошую!

Дякую!

Будьте ласкаві!

§ 1. КРАСА І БАГАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

України великої слово –
Скарб народом перейдених літ.
Багатій, розбруньковуйся, мово,
Неосяжний чаруючи світ!

О. Ющенко

Про які ознаки української мови йдеться в поетичних рядках? Як ви розумієте слово *розбруньковуйся*? Що для вас у житті є красивим? Чи можна сказати про мову, що вона *красива, багата*?

- 11** Порівняйте тексти. Чим вони різняться? Який вам здався виразнішим? Чому? Які слова допомагають повніше й детальніше розкрити зміст висловлювання?

1

Дорога пролягла через степи, збігає в долини, стрічкою піднімається на пагорби. Часом вона заходить у села, і тоді з-під тинів і парканів війне на нас квітом жоржин, кукурудзою, яблуками і терном.

2

Дорога пролягла через степи, збігає в долини, сірою стрічкою здійснюється на пагорби. Часом вона заходить у села, і тоді з-під тинів і парканів війне на нас осіннім квітом жоржин, золотистими качанами кукурудзи, що висять під стріхами хат, стиглими яблуками і сивим терном, що наливається терпким соком осені (За І. Цюпою).

Візьміть до уваги!

Українську мову називають красивою і багатою. А за милозвучністю – солов'їною. За її допомогою можна точно передавати думки, емоції, почуття, враження, яскраво описувати події. Для цього існує багато різноманітних мовних засобів, які можна по-різному використовувати в мовленні.

- 12** Розкажіть, які з наведених мовних засобів і способів їх використання у мовленні свідчать про багатство і різноманітність мови, а які – про її милозвучність.
- Наявність різних мовних засобів для вираження в мовленні тієї самої думки.
  - Ввічливі слова й вирази.
  - Велика кількість слів, що відрізняються за змістом і будовою. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» містить 170 000 слів.

- Чергування звуків. Спрощення в групах приголосних. Зміни звуків у потоці мовлення.
- Фразеологізми.
- Синоніми. Антоніми.

13 Конкурс «Мова моя солов'їна...». Для проведення конкурсу розділіться на три групи. Обов'язково оберіть журі. У кожній з груп буде оголошено переможця, який найкраще виконає завдання.

1. **«Читші».** Прорекламуйте свій улюблений вірш. Поясніть, чому він вам подобається.
2. **«Співаки».** Поміркуйте, про які особливості української мови свідчить велика кількість українських народних пісень. Пригадайте свою улюблену пісню, таку, щоб вам подобалися і слова, й мелодія. Заспівайте її.
3. **«Журналісти».** Опишіть свою улюблену рослину, тварину, картину, кінофільм, спортивну гру тощо так, щоб викликати захоплення в однокласників. Виразно прочитайте ваш опис.

14 У «Словнику синонімів української мови» подано такі синоніми до слова *буяти*: *нести́ся* (на хвилях); *ширяти* (у повітряних просторах); *кружляти* (круговим польотом). Складіть з ними речення і запишіть їх.

15 Із синонімічного ряду *прикрашати, оздоблювати, квітчати, уквітчувати, заквітчувати, мережити* виберіть слова, які були б найдоречнішими в поданих словосполученнях. Утворені словосполучення запишіть.

... орнаментом рушник; ... оселю; ... зеленню, квітами садибу; ... весільне гілце*; ... різьбою дерев'яні вироби; ... святковий стіл.

16 I. Доберіть до іншомовних слів синоніми – власне українські слова і запишіть. У разі потреби скористайтеся словником.

Абсурд, анулювати, економити, експеримент, експорт.

II. Поміркуйте, коли ми вживаємо у мовленні іншомовні слова, а коли – власне українські.

17 I. Прочитайте слова-синоніми. З'ясуйте їх значення. Спишіть, підкресліть ті з них, що свідчать про образність, поетичність мовлення. Назвіть слова, які вживаються в науковому стилі.

Виднокіл, видноколо, виднокрай, виднокруг, горизонт, крайнебо, круговид, кругогляд, небокрай, небосхил.

II. Гра «Хто більше?».

1. Розділіться на дві команди. Кожна по черзі називає синонім до слова *йти*. Переможе та команда, яка за визначений час назве найбільше синонімів.
2. Зіграйте у гру з сусідом чи сусідкою по парті. З літер слова *виднокрай* складіть нові слова. Виграє той, хто запише їх найбільшу кількість.

Наприклад. *Небосхил* – *небо, лис, лихо, сон, схил, лин, бос, лоб*.

18 Доберіть і запишіть 3–4 крилаті вислови, побудовані на основі антонімів.

Наприклад. *Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся.*

19 І. Прочитайте. Спишіть текст, урізноманітнивши його словами з довідки.

Над ... лісами, над ... степом, над ... ріками пролітає ... вітер. Перебирає він стеблини ... пшениці, бавиться ... ячменями й голубить ... трави. Та ось махне вітер своїми ... крилами, злетить у ... *піднебесся*, вдариться у ... верхів'я дубів, заколише ... верби над ставом. І від того вітру співає ... земля, повняться співом її ... простори (За М. Лисенком).

Довідка. *Безкрайї, вусатий, голубий, дужий, замріяний, зелений, золотий, лагідний, повноводий, привільний, рідний, широкий, шовковий.*

ІІ. Яка частина мови збагачує та урізноманітнює цей текст? Назвіть слова, вжиті в переносному значенні. Яку роль вони відіграють? Поясніть орфограму у виділеному слові.

20 Доберіть до поданих слів антоніми. Складіть речення з утвореною антонімічною парою і запишіть за зразком.

Зразок. *Добрий* погляд *піднімає* *настрій*, а *злий* – *насторожує*.

Буденний, нечемний, одноманітний, щедрий.

Візьміть до уваги!

Ви переконалися, що досягти краси й багатства мовлення можна лише на основі:

- досконалого знання мови, насамперед її звукового та лексичного складу; вживання синонімів, антонімів, фразеологізмів;
- уміння використовувати засоби милозвучності; добирати слова точно, відповідно до їх смислового значення й до умов спілкування.

21 **Учіться спілкуватися!**

Уявіть, що ви зустрілися з людиною, яка не дуже добре володіє українською мовою, але хоче її досконало вивчити. Що б ви їй порадили? Розіграйте діалог.

§ 2. ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

Наука – це така, брат, птиця,
що легше змалечку спіймать:
чого Івасик не навчиться,
того Іван не буде знать.

Д. Білоус

I. Поясніть, як ви розумієте прислів'я, використане у вірші. Чому, вивчаючи мову, необхідно повторювати попередньо засвоєний матеріал?

II. Пригадайте, що вивчають такі розділи науки про мову: фонетика, графіка, орфографія, орфоепія, словотвір, лексикологія, фразеологія, морфологія, синтаксис, пунктуація, стилістика.

22 I. Прочитайте текст уголос, дотримуючись правильної вимови. Чи можете ви уявити змальований персонаж? Назвіть його характерні риси.

Літо збігло як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень. Він причепив до свого бриля червоний з вологістю кетяг* каліни й нитку бабиного літа, заглянув до нашої школи, завзято вдарив у дзвін та й пішов поміж садами в степи крутити крила вітраків (М. Стельмах).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть іменники – назви предметів, використані автором для змалювання вересня. Що означають ці слова?

2. Доповніть означення-прикметники до іменника *вересень*: *синьоокий, золоточубий, ...*

3. Знайдіть у тексті дієслова, визначте їх час. Яку роль у розповіді вони відіграють?

4. Поясніть уживання розділових знаків у другому реченні. Накресліть його схему.

5. Визначте тип і стиль мовлення. Доведіть свою думку.

6. Складіть усну розповідь у науковому стилі про погоду у вересні. Чим відрізняється науковий стиль від художнього?

23 Чи знаєте ви?

I. Прочитайте виразно текст. Спишіть його, розкриваючи дужки та вставляючи, де треба, пропущені букви і знаки.

Назва першого місяця ос..ні пов..язана з вересом, рослиною вельми поширеною на Полі(сс, сї). Цей вічнозелений кущ квітує з серпня і до кінця жовтня. Але найпишніше рожево-бузкові суцві(тт, т)я бувають у соснових борах, на торф..яниках та піщаних пагорбах саме у вересні.

Верес, як і липа, дуже ці(нн, н)ий медонос. Щоправда, у наших краях вересовий мед не в особливій пошані за його гіркуватий присмак. Проте в інших народів, зокрема французів, солодкий продукт, зібраний бджолами з вересу, вважаєт..ся справжнім делікатесом (За В. Скуратівським).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Із запропонованих заголовків до тексту оберіть найбільш вдалий: а) «Вересень»; б) «Походження назви місяця»; в) «Верес»; г) «Цінний медонос». Обґрунтуйте свій вибір.

2. Уявіть, що ви лексикографи* – укладачі словників. Складіть словникову статтю до слова *суцвіття*. Яка орфограма наявна в цьому слові? Наведіть власні приклади слів із цією орфограмою.

3. Складіть рекламний текст (2–3 речення) про користь від уживання меду або застосування його з лікувальною метою.

24 1. Виразно прочитайте вірш.

Красива осінь вишиває клени
Червоним, жовтим, срібним, золотим.
А листя просить:
«Вищий нас зеленим!
Ми ще побудем, ще не облетим».

Л. Костенко

II. Про які ознаки осені говориться у цьому тексті? Розкажіть, які квіти зацвітають восени, якими стають трави, дерева, кущі, ліси, сади. Як поведуть себе восени птахи і тварини? Які народні прикмети, пов'язані з осінню, ви знаєте?

III. **Самодиктант.** Прочитайте ще раз уважно вірш. Спробуйте його запам'ятати. Закрийте книжку й запишіть вірш із пам'яті.

IV. Поясніть розділові знаки при прямій мові.

25 I. Прочитайте текст. Розкажіть, які зміни в суспільному та господарському житті відбуваються восени. Як ви розумієте речення «вересень... садовить тебе за мудрість книжок»?

Вересень бив у золоті дзвони соняшників, і їм, як гобої*, низинно вторували пізні гречки. Дні стояли у шелестах золота, у вибухах блакиті, у потоках музики й чорнобривців, а ночі народжували печаль перелітних птахів.

Ця печаль забірдала* і в людське *серце*, і ставало жаль чи отих крил, що забирали з собою літо, чи того, що й ти не можеш злетіти, як птиця. Ось такий і є вересень: удень надійний, уночі тривожний. Таким і любив

його й тоді, коли він б'є у золоті дзвони соняшників, і тоді, коли відриває літо від землі та й садовить тебе за мудрість книжок (М. Стельмах).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Знайдіть у тексті слова, в яких кількість звуків і букв різна. Запишіть їх за зразком.

Зразок. *Вересень* – 7 зв., 8 б.

2. Назвіть у виділеному слові групу приголосних, що спрощується. Наведіть приклади спрощення в інших групах приголосних.

3. Здійсніть звуковий запис слів: *вересень*, *людське* (I варіант); *дзвони*, *мудрість* (II варіант).

4. Знайдіть у тексті антоніми. З якою метою вони вжиті?

26 Спишіть текст, поясніть уживання розділових знаків. Визначте тип речень за будовою (просте, складне). Підкресліть головні й другорядні члени у другому реченні.

Розкішними червоними гніздами обвисає горобина, жаринами* горить у безлистих кущах рясний свербиус*. Білий ніздрюватий деревій пахне густо і владно, забиваючи сумовиті повіви* прив'ялих трав і квітів. Восковим ніжним оксамитом* уже підбито знизу липовий лист (М. Стельмах).

27 **Творче завдання.** I. Пригадайте 10 назв осінніх квітів і запишіть їх за алфавітом. За потреби скористайтеся довідкою.

Довідка. *Жоржини, айстри, хризантеми, деревій, верес, троянди, чорнобривці, флокси, нагідки, настурція.*

II. Напишіть твір-мініатюру (4–5 речень) на тему: «Двори стоять у хуртовині айстр» (Л. Костенко).

28 I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Скористайтеся довідкою, поданою після вправи.

У некоторых народов декоративные растения стали настоящими национальными символами. К примеру, трон японского императора с восьмого века называют «хризантемовым». Золотистая хризантема – символ солнца, от которого, согласно легенде, произошёл японский народ. В сентябре в Японии отмечают праздник осеннего цветения хризантем (3 календаря).

Довідка. *Согласно легенде* – за легендою, згідно з легендою; *произошел* – походить; *отмечается праздник* – відзначається свято.

II. Чи знаєте ви, які квіти є національними українськими символами? Коротко розкажіть про одну з них. Яка квітка могла б стати вашим символом? Чому? Намалюйте цю квітку (або якусь іншу рослину). У журі запросіть батьків або вчителів і влаштуйте конкурс малюнків.

29 I. Прочитайте народні прикмети. Поясніть виділене словосполучення.

Якщо *бабине літо* погоже,
чекай непогоди надалі.

Багато на рослинах павутини –
будуть довго теплі днини.

II. Чи ведете ви спостереження за природою? Запишіть декілька прикмет про літо й осінь.

30 I. Прочитайте виразно текст. Як ви розумієте останнє речення?

Осінь повітря було прозоре, тихе. На заході, під *безхмарним* небом, стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяяло жовте листя лип та беріз. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в золоті шати* (М. Коцюбинський).

II. Поясніть написання виділеного слова. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова, запишіть їх. Виконайте їх розбір за будовою. Чи є у тексті синоніми до назв кольорів? Наведіть приклади.

31 I. Прочитайте вірш уголос. Які почуття він у вас викликає?

Розгубила осінь жовті гудзики,
Що були окрасою беріз...
Скільки в цім раю нуртує* музики
З радості, легкого суму, сліз!

Щоб зайти сюди – квитка не треба,
Майте душу чисту, як росу,
Та в душі моліться щиро небу,
Що створило нам таку красу!

I. Світличний

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть з тексту іменники та дієслова. Визначте, які з них є найважливішими для передачі головної думки висловлювання.
2. Пригадайте правила написання префіксів в українській мові. Знайдіть у тексті приклади, що ілюструють ці правила.
3. Прочитайте у тлумачному словнику, яке значення має слово *нуртувати*. У якому значенні це слово вжито в тексті?

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ

- 32** I. Прочитайте висловлювання. Чи можна його назвати текстом? Пригадайте, що таке текст. Назвіть його основні ознаки. Чи наявні вони у висловлюванні?

Осінь танула, як тоне воскова свічка, вона ставала все прозорішою й легшою. Жадна земля випила за літо сонце, і воно стало бліде.

Почалися дощі і вітри. Лице неба стало суворим, а його уста дихнули холодом. Потім труснуло сніжком, і земля здавалась аркушем паперу, на яким дитина пробувала зелені і сірі фарби (За М. Коцюбинським).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Яка основна думка тексту? Що допомагає визначити її? Знайдіть у тексті ключові слова або словосполучення, що передають основний зміст висловлювання.
2. Доберіть до тексту заголовок.
3. Визначте, до якого стилю мовлення належить текст.
4. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.
5. Чому, на вашу думку, автор зобразив небо і землю як живих істот? Які художні засоби для цього використав?
6. Знайдіть у тексті слова або словосполучення, вжиті у переносному значенні. З якою метою їх використовує автор?
7. Доберіть (усно) синоніми до слова *суворий* і поясніть їх значення.
8. Запишіть 5–6 означень до слова *сонце*.
9. Назвіть фарби осені на фотографії та описані автором у тексті.

- III. Чи любите ви милуватися осінніми пейзажами? Спробуйте намалювати осінній етюд. Які кольори та їх відтінки ви використаєте? Чи будуть вони схожі на описані автором?

Отже, ви переконалися: для створення тексту необхідно засвоїти основні відомості про нього. Розгляньте схему та поміркуйте над її змістом.

ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ ПРО ТЕКСТ

Що таке текст?

Зв'язне розгорнуте висловлювання, що складається з кількох речень, об'єднаних єдиною *темою*, *основною думкою* та *граматично*

Чим відрізняється текст від речення?

Текст – це об'єднані речення, що розкривають спільну тему і єдину основну думку.

Речення – це слово або слова, що виражають одну відносно закінчену думку.

Речення – частина розгорнутого повідомлення, тобто тексту. Одиниця спілкування

Що таке «відоме» і «нове» у реченнях тексту?

«**Відоме**» – вихідне положення, те, про що інформується, те, що пояснюється; частина в наступному реченні, що перейшла з попереднього.

«**Нове**» – додаткова інформація про відоме; те, що додається в наступному реченні до попереднього

Які ознаки має текст?

Наявність основної думки.

Об'єднання речень за смыслом і за будовою.

Зв'язок речень між собою за допомогою таких мовних засобів: повторів слів (займенників, сполучників), спільнокоренових слів, синонімів, антонімів; слів, об'єднаних єдиною темою

Що таке тема, мікротема?

Тема – це зміст тексту, те, про що або про кого в ньому йдеться.

Частина теми тексту, що розкривається кількома тісно пов'язаними між собою реченнями, є **мікротемою**. Мікротеми часто виділяються в окремі абзаци.

Що таке абзац? Яку будову він має?

Частина тексту, об'єднана однією мікротемою, записана з нового рядка, є **абзацом**.

Абзац складається з таких частин: *зачин*, *розробка мікротеми*, *кінцівка* (не обов'язково)

Чим відрізняється простий план тексту від складного?

Простий план не поділяється, як складний, на підпункти – заголовки ще дрібніших частин

33 І. Прочитайте виразно текст. Визначте його тему й основну думку. Доберіть заголовок. Виділіть у тексті мікротеми. Визначте мовні засоби зв'язку речень у тексті.

Мову творять і дають їй крила слова. Вони різні за віком, як дерева у віковичному лісі. Стоять дорослі красені, слухають потаємний шепіт правічних побратимів і придивляються до першого поруху листячка молодняку.

Могутні прадерева чули голоси наших пращурів*, прислухалися до козацької пісні. Проте вік жодного дерева не може зрівнятися з віком окремих слів.

Які слова в українській мові найдавніші? Чи залишилися слова, які українська мова знала ще за часів її народження? Так, вони залишилися і молодо звучать нині.

Назвемо лише одне слово. Його знають усі. Воно світле, сонячне, святе. Це слово – мати. Воно прийшло до української мови з сивої давнини (За І. Вихованцем).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Знайдіть «відоме» і «нове» у змісті перших трьох речень.

2. Складіть до тексту простий план. Поясніть особливості його побудови.

3. Подумайте, чому автор використовує у тексті дієслова теперішнього часу, розповідаючи про події, що відбувалися давно. Проведіть стилістичний експеримент: замініть у першому абзаці теперішній час дієслів на минулий. Чи змінився від цього зміст тексту?

4. Поясніть значення словосполучень *материнська пісня, материнська мова, материнська хата*. У яких ситуаціях спілкування вони можуть уживатися? Письмово складіть текст із двох абзаців про використання одного з цих словосполучень, не забувайте про взаємозв'язок понять «відоме» й «нове». Здійсніть взаємоперевірку написаних текстів і оцініть якість виконаних робіт (власної і товариша).

34 Прочитайте твір шестикласниці й проаналізуйте його. Визначте його тему, мікротеми. Які недоліки мають місце у творі? Зверніть увагу на послідовність викладу, доречність уживання мовних засобів, побудову речень, милозвучність мови тощо. Відредагуйте текст і запишіть його.

Осінній парк

Я гуляю у осінньому парку.

Під ногами в мене в осінньому парку шарудять листя. Листя жовті, багрянні, темно-зелені, а іноді попадаються й темно-коричневі каштани.

Ще недавно осінній парк був зелений, та пройшло літо, і осінь заграла золотистими кольорами.

Йду по алеї. Навкруги шелестять від легенького вітреця жовті берези. Не чути уже веселого цвірінкання птахів. Звертаю на непомітну, засипану добрим осіннім листям стежку. Мов осіннє полум'я, горять клени.

Багато з птахів відлетіли на південь. Тільки горобці літають кругом.

Пройшовши стежкою у глибину парку, бачу темно-зелені дуби. Як могутні велетні, вони стоять, розкинувши гілля.

Тихо, затишно в осінньому золотому парку восени.

§ 3. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИН МОВИ

Є частини в нашій мові
Самостійні і службові...
Знать їх треба дуже-дуже
І тобі, мій любий друже.

Г. Бойко

I. Поміркуйте, чому науку про частини мови називають *морфологією* (morphé – форма і logos – слово)?

II. Як ви думаєте, чи пов'язаний епіграф до теми з терміном *морфологія*?

35 I. Розгляньте пази. З яких частин вони складені?

ІМЕННИК	предмет, явище	х т о? щ о?	Змінюється	Є членом речення	Має лексичне значення
ПРИКМЕТНИК	ознака предмета	я к и й (-а, -е)? ч и й (-я, -є)?			
ЧИСЛІВНИК	кількість, число, порядок у процесі лічби	с к і л ь к и? к о т р и й?			
ЗАЙМЕННИК	вказує на предмет, ознаку, кількість	х т о? щ о? я к и й?			
ДІЄСЛОВО	дія, стан	щ о р о б и т ь? щ о р о б и в? щ о р о б и т и м е?			
ПРИСЛІВНИК	час, місце, спосіб дії...	к о л и? д е? к у д и? я к?	Не змінюється	Членом речення не буває	Не має лексичного значення
ПРИЙМЕННИК	допомагає змінювати слова, пояснює їх залежність одне від одного	питання поставити не можна			
СПОЛУЧНИК	зв'язує слова і речення				
ЧАСТКА	підсилює значення слів, утворює форми слів				
ВИГУК	передає почуття, не називаючи їх				

II. Дайте відповіді на такі запитання:

1. Скільки частин мови існує в українській мові?
2. Що означає кожна з частин мови?
3. На які питання вони відповідають?
4. Чи всі вони можуть змінюватися?
5. Яку роль виконують у реченні?

36 Розподіліться на групи за кількістю частин мови. Доберіть з довідки приклади до кожної частини мови. Поясніть свій вибір.

Довідка. *Родина, Україна, в, над, колосся, ім'я, метро, Микола, ножиці, дружний, чуйне, сьогодні, лагідна, добрі, би, не, срібний, материн, п'ять, п'ятий, п'ятдесят, сто, мільйон, я, ти, він, вона, мій, вранці, себе, цей, кожний, всякий, учитися, та, але, проте, учить, учив, буде вчитися, ой, влітку, гарно, через, з-під, і, разом, щодня, по-доброму, до, під, ого, ох.*

Запам'ятайте!

Іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник – це самостійні повнозначні частини мови. Усі вони мають лексичне значення, морфологічні ознаки і можуть бути членами речення.

Прийменник, сполучник, частка – це службові частини мови. Вони не мають лексичного значення, виконують допоміжну роль: сполучають самостійні частини мови та вносять додаткові відтінки в речення.

Вигук – особлива частина мови, що передає почуття людини. Вигук не є членом речення, не пов'язаний з іншими частинами мови.

37

I. Прочитайте прислів'я та народні прикмети. Випишіть, розподіливши за групами, слова, що означають: 1) предмети, явища, узагальнені поняття; 2) ознаки, властивості, належність комусь; 3) кількість предметів або порядок чогось під час лічби; 4) дію, стан. Визначте (усно), на які питання відповідають слова кожної групи, до якої частини мови належать.

1. Осінній час – сім погод у нас: сіє, гріє, віє, туманіє, шумить, гуде ще й згори йде. 2. У вересні одна ягода і та гірка – горобина. 3. Дикі гуси на відльоті – кінець бабиному літу. 4. Якщо вдень випав перший сніг, він швидко розтане, якщо вночі – лежатиме довше. 5. Восени сіренький ранок – жди ясного дня. 6. Червоний місяць – на вітер, блідий – на дощ. 7. Чорна бузина та калина достигли не по порі – чекай холодної й лютої зими (*Нар. творчість*).

II. Знайдіть речення, у яких пропущено дієслова. Доповніть їх так, щоб думка була збережена. Утворені речення запишіть.

Візьміть до уваги!

Використання різних частин мови збагачує й урізноманітнює мовлення. Залежно від ситуації ми можемо, наприклад, сказати: *подобається блакитне небо* – *подобається блакить неба*; *люблю малювати* – *люблю малювання*; *аркуш поділили на три частини* – *аркуш поділили на три частини*.

- 38** Запишіть подані слова. Зазначте над кожним словом, до якої частини мови воно належить. Поясніть свій вибір.

Зелений, зеленень, зеленіти, зелено, Зеленчук; дев'ять, дев'ятка, дев'ятиповерховий; другий, по-друге; двійка, двоїти, два, подвійний, подвоє; читати, читання, зачитуватися, прочитано.

- 39** Як ви думаєте, яка група слів вивчається лексикологією, фразеологією, морфологією, орфографією? Яку тему або правило ілюструють приклади в кожній групі?

- 1) Обрій, горизонт, видноколо;
- 2) обрій, обрію, обрієм;
- 3) між двох вогнів, пройти вогонь і воду;
- 4) вогонь, стань, дивуються.

Говори так!
надвоє – надвоє
натроє – натроє

- 40*** Як ви гадаєте, чи пов'язані між собою морфологія і орфографія? Поясніть, чому український мовознавець В. Русанівський назвав орфографію «одягом писемної форми мови, що в усі часи має бути зручним і ошатним*». Складіть урну розповідь про орфографію.

- 41*** I. Відгадайте загадки Дмитра Білоуса.

1. Ось загадочка для вас:
прикметник означає «найвищий клас»,
споріднений з іменником співзвучним.
Лиш Й на К в кінці змініть – і враз
ви познайомитеся з маленьким учнем,
який не ходить ще і в другий клас...
Як почнете цей вірш читати спочатку,
то знайдете ви натяк на відгадку.

Який прикметник і який іменник?

Пиши так!
по-друге / по друге (число)
по-третє / по третє (вересня)

2. До країни знань ішов мандрівник
і зустрів цікаві складники:
поєднались префікс і числівник
і зробились назвою ріки.

Яка це назва?

II. Спробуйте скласти власні загадки на мовознавчі теми. Загадайте їх однокласникам або друзям з інших класів.

ІМЕННИК

§ 4. ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ ІМЕННИКІВ

Іменник! Він узяв собі на плечі велике діло – визначати речі, – ім'я, найменування і наймення: робота. Біль. І радість. І натхнення.

Д. Білоус

Прочитайте епіграф до теми і сформулюйте його основну думку. Наведіть власні приклади іменників. Пригадайте відоме про іменник і дайте відповіді на запитання:

1. Що означають іменники?
2. На які прямі та непрямі питання відповідають?
3. Які морфологічні ознаки мають?
4. Яка значуща частина слова вказує на морфологічні ознаки іменника: рід, число, відмінок?
5. Яким членом речення може бути іменник?

- 42** І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Назвіть іменники.

Родовідне дерево

Чи схожа родина на дерево? Від діда-прадіда веде початок кожен рід, розгалужуючись, як гілки могутнього дерева.

Ще в глибоку давнину виник звичай вести літописи роду. Кожне наступне покоління розповідало про себе. *Люди, сім'ї, династії* були учасниками важливих подій.

Родовідні дерева в Україні з'явилися в середньовічну епоху. Родини зображувалися у вигляді гілок, а члени родин – як гілочки*, листочки, плоди (За Д. Степовиком).

- ІІ. Проведіть мовний експеримент: підрахуйте у тексті загальну кількість слів і кількість іменників. Порівняйте цифри. Зробіть висновок.

Візьміть до уваги!

Іменники допомагають краще зрозуміти зміст тексту, розкрити його тему й основну думку (розповідь про родовідне дерево, важливість літописів роду). Іменники служать також засобом зв'язку речень у тексті (*родина – рід – літопис роду – сім'ї; династії – родовідні дерева; частини дерева – гілки, гілочки, листочки, плоди*).

43

- І. Випишіть іменники з другого абзацу попередньої вправи. Поставте до них питання, підкресліть відмінкові закінчення.
ІІ. Визначте усно синтаксичну роль виділених слів.

Запам'ятайте!

Іменник – це самостійна частина мови, що означає предмет, явище, відповідає на питання **х т о? щ о?**, має рід, змінюється за числами й відмінками.

У реченні іменник виконує синтаксичну роль:

- підмета (Земля (щ о?) – найбільше багатство України);
- присудка (Наше багатство – (є щ о?) земля);
- додатка (Люблю рідну (щ о?) землю);
- означення (Кінофільм Олександра Довженка (я к и й?) «Земля» був високо оцінений на Каннському кінофестивалі);
- обставини (У землю (к у д и?) посадили дерево).

- 44** I. Прочитайте текст, правильно наголошуючи слова. Усно доповніть його, скориставшись поданими порадами.

До скарбниці рідного слова складає одне покоління за іншим плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості. Одним словом, увесь набуток свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові (За *К. Ушинським*).

Порада. Спочатку визначте мікротему власного висловлювання, сформулюйте думку, потім запишіть ключові слова-іменники.

II. Випишіть з тексту іменники, визначте їх рід, число, відмінок.

- 45** I. Спишіть висловлювання, вставляючи пропущені букви. Розкажіть, які орфографічні правила ви застосували, щоб правильно виконати завдання.

Мова – втілення думки. Що б..гатша думка, то б..гатша мова. Любімо її, в..вчаймо її, ро..виваймо її! Борімося за красу мови, за прав..льність мови, за б..гатство мови – чудотворного знаряддя (За *М. Рильським*).

II. Підкресліть граматичну основу першого речення. Визначте (усно), якими членами речення є іменники.

III. Доберіть синоніми до слова *чудотворний*. Поясніть уживання тире в першому реченні.

- 46** I. Розподіліть подані іменники на два стовпчики за лексичним значенням: перший – назви рослин, другий – назви людей за родом діяльності. Якщо ви правильно виконаєте завдання, то з перших літер слів прочитаєте українське народне прислів'я.

Соняшник, любисток, *чоботар*, осока, електрик, банкір, економіст, волошка, землемір, осика, вівчар, оператор, петрушка, *гуморист*, едельвейс*, нотаріус*, ювелір.

II. Виконайте розбір за будовою виділених слів.

47 Цікаве мовознавство.

I. Прочитайте текст.

В українській та інших мовах є частина мови, що вражає своєю чисельністю. Це іменник. Випередити іменник у кількості слів неспроможна жодна інша частина мови. Наприклад, дієслів у мові вдвічі менше, ніж іменників. Так що іменник найчисельніший у граматичному світі.

Чому саме іменник став рекордсменом? Насамперед тому, що нас оточує безмежний світ предметів. Людина пізнає предмети і, звичайно, їх називає. Коли творить нові предмети, також дає їм найменування. Обійтися без іменника дуже важко (З журналу).

II. Визначте тему, мікротеми, основну думку тексту. Складіть план за змістом кожного абзацу. Усно перекажіть текст.

48 I. Доберіть до кожного загального поняття тематичну групу слів і запишіть їх за зразком.

Зразок. *Дерева: клен, дуб, осика, сосна, тополя.*

1. Квіти. 2. Тварини. 3. Явища природи. 4. Міста України. 5. Календарні свята.

II. **Творче завдання.** Складіть та запишіть твір-мініатюру, використовуючи слова однієї тематичної групи. Підкресліть іменники.

Пиши так!
інтелігентність
інтелігентний

49 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку. Користуючись довідкою, перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть іменники. Що вони означають?

Наш язык – это важнейшая часть нашего общего поведения в жизни. И по тому, как человек говорит, мы сразу и легко можем судить о том, с кем имеем дело: мы можем определить степень интеллигентности человека.

Учиться хорошей, спокойной, интеллигентной речи надо долго и внимательно – прислушиваясь, запоминая, замечая и изучая. Но хоть и трудно – это необходимо. Наша речь – важнейшая часть не только нашего поведения, но и нашей личности, нашей души, ума... (За Д. Лихачовим).

Довідка. *Важнейшая* – найважливіша, важлива;
по тому, как – з того, як;
общее поведение – загальна поведінка;
степень – тут: рівень.

II. Як ви розумієте вислів *інтелігентне мовлення*? Висловіть власне ставлення до проблеми, яку порушує автор.

§ 5. ІМЕННИКИ, ЩО ОЗНАЧАЮТЬ НАЗВИ ІСТОТ І НЕІСТОТ

Пригадайте свої улюблені твори з української літератури та наведіть з них приклади іменників, що означають назви істот і неістот. На які питання вони відповідають?

50

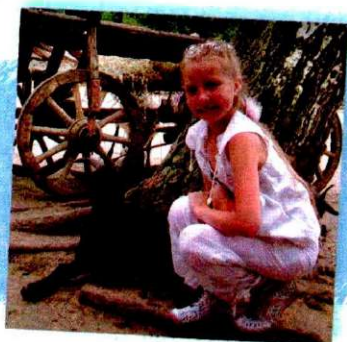
I. Прочитайте речення. Визначте, які з іменників відповідають на питання *х т о?*, а які – на питання *що?* Що вони означають?

Любіть травинку і тваринку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь* коня (*Л. Костенко*).

II. Випишіть окремо: 1) назви живих істот; 2) назви явищ і предметів неживої природи. Доповніть кожну колонку власними прикладами. Усно поставте до іменників питання.

III. Розгляньте малюнки і розкажіть, чи любите ви природу, чи є у вас удома чотириногі друзі. Як ви піклуєтеся про них?

Візьміть до уваги!

За значенням усі іменники поділяються на дві групи: *назви істот* та *назви неістот*.

Іменники, що означають назви істот, відповідають на питання *х т о?* До них належать назви:

- **людей** (за статтю, національністю, родинними зв'язками, місцем проживання, професією; імена, прізвища тощо): *чоловік, дитина, учителька, лікар, українець, киянин, бабуся, Оксана, Сашко, Петренко*;

- **тварин**: *вовк, лисиця, собака, ворона*;

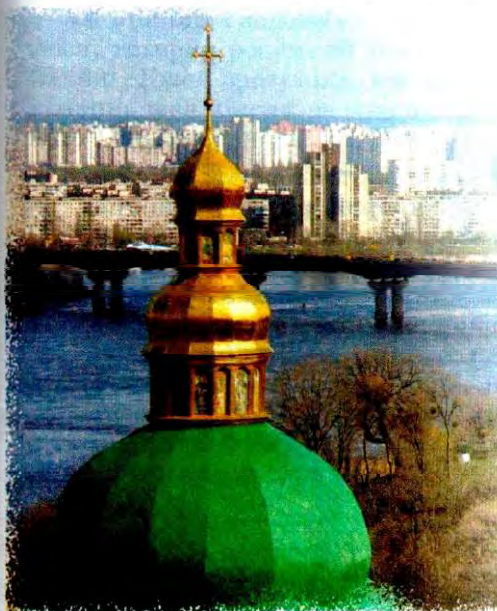
- **дійових осіб у художніх творах; міфічних, казкових істот**: *Геракл, лісовик, русалка, відьма, Котигорошко, Івасик-Телесик, Фарбований Лис*.

Іменники, що означають назви неістот, відповідають на питання щ о? Це назви предметів, явищ природи, рослин, почуттів, процесів, географічні назви тощо. Наприклад: зошит, будинок, будівництво, дощ, спека, тополя, гордість, різьба, держава, Європа, місто, село, море, поле.

До назв неістот також належать іменники, що означають сукупність живих істот, наприклад: народ, колектив, гурт, натовп, рота, молодь, студентство, отара, зграя.

- 51** Прочитайте уривок з вірша. Випишіть іменники, розподіливши їх на дві групи: істоти та неістоти. Поясніть, як ви міркували під час виконання завдання.

Над Дніпром широким, вільним,
Де луги й степи цвіли,
Наші прадіди-поляни*
Оселились і жили.

Хлібороб робив у полі,
Пас пастух корів, овець,
З луком, з стрілами гнучкими
По лісах ходив ловець.

...Де стоїть тепер наш Київ,
Там була сама гора,
Жив там перший Кий з Хоривом,
Щек та Либідь – їх сестра.

Олександр Олесь

- 52** Доберіть 4–5 іменників, які означають назви істот, запишіть їх разом із дієсловами, що означають дії цих істот. Запишіть стільки ж іменників, що означають назви неістот, разом із прикметниками, які їх характеризують. Провідмінійте (письмово) по одному іменнику – назві істоти та неістоти.

- 53** Спишіть словосполучення, ставлячи іменники у потрібному відмінку. Виділіть відмінкові закінчення.

Завітала до (сусідка), побачив (сусідка); підійшли до (озеро), сфотографували (озеро); відповідав біля (дошка), витер (дошка).

- 54** Прочитайте речення. Визначте відмінки виділених іменників. Зверніть увагу на відмінкові закінчення.

1. На олімпіаді з української мови та літератури Іванко написав гарний *твір*. 2. *Твір* високо оцінили члени журі. 3. Роман уже давно не бачив *брат*. 4. *Брат* подзвонив Олені. 5. Тетяна вранці зустріла *сестру*.

§ 6. ЗАГАЛЬНІ ТА ВЛАСНІ НАЗВИ

Прочитайте ще раз уривок з поезії Олександра Олеся, вміщений у вправі 51. Поясніть, чому деякі іменники написано з великої літери. Чим це зумовлено? Чи знаєте ви, як такі іменники називають? Яких іменників більше: тих, що пишуться з великої літери, чи іменників, написаних з малої? Чому?

- 55** Уявіть, що ви працівник зоопарку і готуетесь до проведення екскурсії для маленьких дітей. За поданим початком складіть і запишіть список тварин – мешканців зоопарку. Підкресліть слова, які ви написали з великої літери.

Білочка Любочка, папуга Цокотун, ведмедиця Нюся з маленьким ведмежатком Тимком, ...

Запам'ятайте!

Іменники поділяються на загальні і власні назви.

Загальні назви – це іменники, що є узагальненими назвами однорідних предметів і явищ: людей, тварин, речей, явищ природи тощо. Наприклад: *школяр, шестикласник, кіт, хустка, дощ, радість, спорт*.

Власними називають іменники – назви одиничних предметів чи осіб, що виділяються з ряду однорідних. Це прізвиська, імена, по батькові, прізвища, клички тварин, географічні назви, а також назви установ, організацій, вищих державних посад, свят, книжок, газет тощо. Наприклад: *Луганськ, Київ, Світязь, Карпати; Ігор Петрович Коваленко; Організація Об'єднаних Націй; Президент України; Великдень, Новий рік; журнал «Всесвіт», газета «Вечірній Київ»*.

- 56** Поділіться на дві групи. Напишіть твори-описи («Художники») і твори-роздуми («Журналісти») на тему «Зоопарк». У текстах підкресліть іменники – назви істот. Визначте переможців у кожній групі. Кращі роботи подайте до шкільної газети.

Пиши так!
прізвище
прізвисько

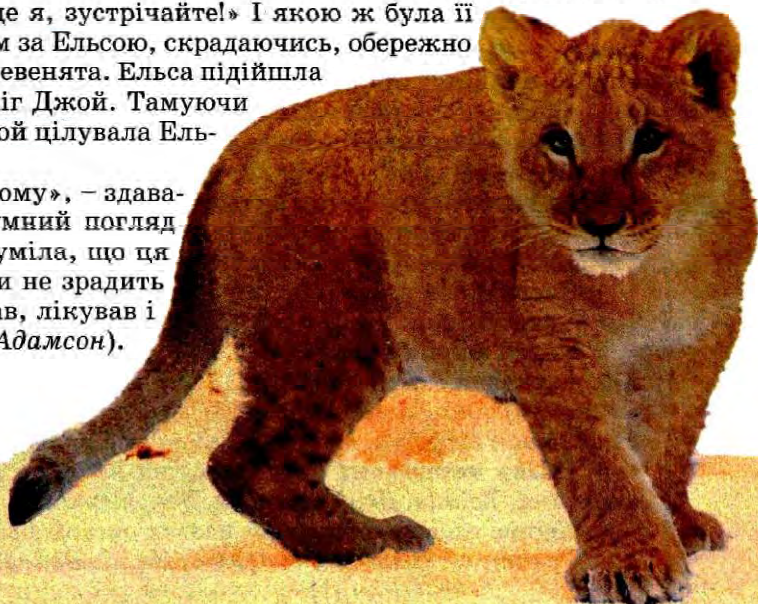

57 I. Прочитайте виразно уривок з твору. Поясніть його назву.

Повернення Ельси

Якось кущі, що росли неподалік від табору, затріщали, і звідти долинув переможний лев'ячий рик. Чоловіки вхопили рушниці. Та Джой уже бігла назустріч. Вона впізнала знайомий голос левиці, котрий попереджав: «Це я, це я, зустрічайте!» І якою ж була її радість, коли слідом за Ельсою, скрадаючись, обережно вийшли маленькі левенята. Ельса підійшла і притулилася до ніг Джой. Тамуючи сльози радості, Джой цілувала Ельсу та її дитинчат.

«Я прийшла додому», – здавалося, говорив розумний погляд левиці. Джой зрозуміла, що ця тварина вже ніколи не зрадить того, хто її доглядав, лікував і вчив полювати (Д. Адамсон).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте основну думку тексту. Прочитуйте слова, що її підтверджують.
2. Перекажіть текст.
3. Випишіть з тексту іменники: назви істот та неістот. Підкресліть загальні назви.
4. Знайдіть у тексті речення з прямою мовою та поясніть уживання розділових знаків при ній.
5. Поясніть правопис префіксів *з-, с-, пре-, при-* на прикладах, узятих із тексту.

§ 7. ВЕЛИКА ЛІТЕРА І ЛАПКИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ

I. Прочитайте ще раз текст вправ 57. Чи є у ньому іменники, що означають власні назви? Назвіть ці слова і поясніть їх значення.

II. Розкажіть, що ви знаєте про особливості написання власних назв.

58

Доберіть і запишіть по 5–6 іменників, що позначають: 1) географічні назви; 2) імена, прізвища, псевдоніми письменників; 3) назви історичних подій; 4) астрономічні назви; 5) назви книжок. Поясніть уживання великої літери і лапок.

Запам'ятайте!

З великої літери пишуться:

1. Імена, по батькові, прізвища; псевдоніми; назви дійових осіб у байках, назви міфологічних істот і божеств; клички тварин: *Іван Якович Франко, Леся Українка (Лариса Петрівна Косач), Нечуй-Левицький; Вовк, Ягня; Ахіллес, Перун; кіт Мурко, собака Сірко.*

2. Власні географічні назви (назви частин світу, країн, міст, сіл, річок, морів, озер, гір): *Австралія, Венесуела, Полтава, село Кримське, річка Південний Буг, Чорне море, озеро Світязь, гори Карпати.*

3. Назви вулиць, площ, бульварів, парків тощо: *вулиця Чорновола, Софіївська площа, бульвар Тараса Шевченка, Майдан Незалежності, парк Дружби.*

4. Назви планет, сузір'їв: *Марс, Земля, Сатурн, Великий Віз, Чумацький Шлях.*

5. Назви вищих державних посад, установ та організацій, інших державних та міжнародних, громадських організацій: *Президент України, Голова Верховної Ради України, Академія педагогічних наук України, Міжнародний фонд миру.*

6. Назви історичних епох, свят, пам'ятних днів: *епоха Відродження, Трійця, День учителя, День перемоги.*

7. Перше слово у складених назвах організацій, установ: *Будинок учителя, Школа мистецтв, Палац дітей та юнацтва.*

З великої літери й у лапках пишуться:

Назви книг, газет, художніх, музичних творів, радіостанцій, телевізійних каналів, журналів, пароплавів тощо: *підручник «Історія України», газета «Урядовий кур'єр», поема «Енеїда», опера «Запорожець за Дунаєм», картина «Кобзар на шляху», телеканал «Інтер», журнал «Пізнайко», пароплав «Одеса», Палац культури «Україна».*

59 Цікаве мовознавство.

І. Прочитайте уважно текст. Знайдіть у ньому власні назви. Поясніть їх правопис. Запам'ятайте власні назви, що перейшли в загальні.

В українській мові є назви предметів, явищ, які названі іменами людей, але пишуться з маленької букви.

Зверніть увагу на такі назви: *дизель, ампер, ватман, вольт, герц, рентген.* За цими назвами стоять реальні люди: німецький інженер Дізель, французький фізик Ампер, власник паперової фабрики англієць Ватман, італійський фізик Вольт, німецькі фізики Герц, Рентген.

А ось назви квітів: *бегонія, камелія, магнолія.* Мало хто знає, що ці назви утворені від імен французького ботаніка Бегона, італійського свя-

щеника Камеллі, що привіз у Європу з Японії цибулинки квітів, французького природознавця Магнолія (з журналу).

II. Поясніть написання підкреслених слів.

60 Чи знаєте ви?

I. Прочитайте виразно текст.

Українські народні назви сузір'їв не ввійшли як офіційні в науковий обіг, проте досить точно передають враження, що виникають, коли зіставити розташування зірок із обрисами певних предметів, істот. Так, Велика Ведмедиця має цілий ряд народних назв: Великий Віз, Чумацький Віз, Великий Ківш; сузір'я Дельфін по-народному називається Криниця; Касіопея – Борона; Мала Ведмедиця – Малий Віз, Пасіка. Сузір'я Орел у народі має назву Дівчина з відрами; сузір'я Лебідь по-народному називається Хрестом. Найбільше синонімічних українських назв має сузір'я Оріон. Це – Косар, Косарі, Полин, Граблі (За Є. Чак).

Сузір'я Велика Ведмедиця

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть із тексту в алфавітному порядку назви сузір'їв. Доповніть прикладами відомих вам сузір'їв.
2. **Творче завдання.** Уявіть, що ви лексикографи. Укладіть і запишіть словникову статтю до слова *сузір'я*. Яка орфограма є в цьому слові? Наведіть приклади слів із цією орфограмою.
3. Поясніть уживання великої літери.

- 61** Прочитайте текст уголос. Визначте його тему й основну думку. Перекажіть текст, доповнивши його розповіддю про походження та значення свого імені або прізвища.

Гомер писав: «... без імення ніхто між людей не буває – хто б не родився на світ – родовита людина чи проста. Кожного з них, породивши, іменням батьки наділяють».

Як виникли наші імена?

Система імен, що побутує в українців, формувалася протягом багатьох століть. Основу її складають імена християнського календаря. Звичайно, були в людей імена й до прийняття християнства. Їх підказували різні обставини родинного життя. Перший син діставав ім'я Одинець, третій у сім'ї – Третяк.

В іменах відображалися певні риси людей (Буян), пора року, коли дитина з'являлася на світ (Зима), віра в магічну силу імені, спільного з назвою рослини, тварини тощо (Береза, Лев, Орел, Сокіл) (За Л. Скрипник).

СТИЛІ МОВЛЕННЯ. ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ. ОГОЛОШЕННЯ. ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ В ШКОЛІ ТА ГРОМАДСЬКИХ МІСЦЯХ

Пригадайте, які стилі мовлення ви знаєте? Назвіть їх особливості. Від чого залежить стиль мовлення.

62 Перевірте себе. Виконайте тестові завдання.

1. В офіційних обставинах використовуються такі стилі мовлення:

- а) науковий; в) публіцистичний; г) художній.
б) офіційно-діловий; г) розмовний;

2. Побут людей, бесіди між рідними, близькими, знайомими – це сфера використання:

- а) офіційно-ділового стилю; б) розмовного стилю.

3. Слова-терміни, іношмовні слова, складні речення – це мовні ознаки:

- а) наукового стилю; б) художнього стилю.

4. Жанри художнього стилю:

- а) вірш; в) п'єса; г) повість.
б) газетна стаття; г) доповідь;

63 Визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із текстів: А – художній; Б – науковий; В – розмовний.

1. З іншої кімнати вийшли син і дочка.

– Юрко, – подав руку русьвочубий високий юнак з голубими очима.

– Боже ти мій! – вигукнув Береговець. – То оце ти такий виріс, Юрчику! А я ж тебе пам'ятаю ще зовсім маленьким.

– Оксана, – зашарілась чорнява дівчина, схожа на матір (За І. Цюпою).

2. Ім'я – особиста назва людини, що дається їй після народження (Великий тлумачний словник сучасної української мови).

3. Небагато літ прожив на світі у краю лісів, озер і трав. Там навчився я людей любити і чудовий світ пізнав (М. Стельмах).

64 Розгляньте таблицю. Поєднайте стилі мовлення та їх основні функції. Запам'ятайте цю важливу інформацію.

Художній	1	Інформувати про щось, давати вказівки й рекомендації	
Науковий	2	Впливати на почуття, викликати естетичні переживання	1
Розмовний	3	Передавати, доводити наукову інформацію	
Офіційно-діловий	4	Агітувати, переконувати, спонукати до дій	
Публіцистичний	5	Спілкуватися, обмінюватися думками	

Розгляньте таблицю та розкажіть про офіційно-діловий стиль мовлення.

Офіційно-діловий стиль мовлення

Сфера використання	Офіційні, службові стосунки між установами, окремими мовцями
Жанри висловлювань	Закон, заява, звіт, план, довідка, доручення, оголошення, інструкція, правила поведінки, протокол тощо
Загальні ознаки	Офіційність, точність, стислість, лаконічність, неемоційність
Мовні особливості	Ділова лексика, усталені вирази, стандартні звороти. Усталені форми документів. Розповідні речення

65 I. Прочитайте тексти. Визначте, до якого стилю мовлення вони належать, користуючись таким планом:

1. Жанр висловлювання.
2. Загальні риси (ознаки стилю, мовні особливості).
3. Сфера використання.
4. Стиль мовлення.

- 1) – Матусю, чи не полиняють нові кольорові вишивальні нитки?
– Це можна перевірити. Є такий секрет: опусти нитки в гарячу воду; якщо вода зафарбується в колір ниток, значить, вони линяють.
– Дякую за пораду. А що робити, коли нитки линяють?
– Такі нитки треба недовго прокип'ятити з додаванням однієї столової ложки оцту на склянку води, а потім прополоскати добре (З календаря).

- 2) Як я малим збирався навесні
пійти у світ незнаними шляхами, –
сорочку мати вишила мені
червоними і чорними нитками.

Д. Павличко

- 3) Вишивка – це те саме, що вишивання. Вишитий на чому-небудь візерунок (Зі словника).

4)

Оголошення

Гурток «Вишиванка» запрошує всіх бажаючих оволодіти мистецтвом народної вишивки.

Вступне заняття відбудеться

1 жовтня 2006 р. о 14 годині в кімнаті № 24.

Керівник і члени гуртка

II. Поміркуйте, з якою метою пишуться оголошення.

Запам'ятайте!

Оголошення – це документ, що містить повідомлення, адресоване зацікавленим особам. Існують різні види оголошень: про майбутню подію, про потребу в послугах або можливість їх надання тощо.

Оголошення повинно містити: *назву; інформацію про подію; дату й місце події; час, коли подія відбудеться; дані про автора оголошення.* Усі ці складники є в оголошенні, поданому вище.

66

Напишіть оголошення про спортивні змагання або конкурс з української мови.

Запам'ятайте!

До офіційно-ділового стилю мовлення належить такий службовий документ, як **правила**. **Правила визначають певний порядок дій, поведінку осіб у громадських місцях, навчальних закладах тощо.** Дотримання правил поведінки є необхідною умовою спілкування людей у колективі.

За формою та змістом правила подібні до інструкцій або є їх складовою. Правила містять: *назву документа; призначення правил; дату; текст, що складається з підпунктів – кількох частин; підпис особи, відповідальної за складання правил.*

Учні повинні знати і виконувати правила поведінки у шкільних кабінетах, майстернях, під час екскурсій, у транспорті тощо.

67

I. Ознайомтеся з «**Правилами поведінки в читальному залі районної дитячої бібліотеки**».

1. Бібліотека обслуговує учнів шкіл району за наявності читацького квитка. Для його оформлення необхідно мати фотографію 3 × 4 см та учнівський квиток.

2. Замовлення на книги подається в письмовому вигляді за встановленим зразком.

3. Без попереднього замовлення можна користуватися довідковою літературою й періодичними виданнями (газетами, журналами).

4. Читач несе відповідальність за збереження видань. Не дозволяється робити в них помітки, загинати, виривати сторінки.

5. У читальному залі треба дотримуватися тиші.

6. Читач повинен повернути всі книжки за 15 хвилин до закінчення роботи бібліотеки.

30 серпня 2006 р.

Директор бібліотеки

II. Складіть і запишіть правила поведінки у школі (загальні правила, правила поведінки в одному з кабінетів, у їдальні тощо) або у громадських місцях.

§ 8. РІД, ЧИСЛО ІМЕННИКІВ. СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ РОДУ І ЧИСЛА ІМЕННИКІВ

РІД ІМЕННИКІВ

Прочитайте уривок з вірша. Знайдіть у ньому іменники, визначте їх рід. Поясніть, як ви це зробили.

На світі білому єдине,
Як і Дніпрова течія,
Домашнє вогнище родинне,
Оселя наша і сім'я.

Д. Білоус

Запам'ятайте!

Кожний іменник має граматичний рід. Отже, рід – це граматична ознака іменника. Іменники бувають чоловічого, жіночого, середнього та спільного роду.

У назвах істот форми чоловічого й жіночого роду відповідають значенню чоловічої або жіночої статі: *хлопчик – дівчинка, брат – сестра, Іван – Дарина, півень – курка*. Назви дітей, малят тварин належать до середнього роду: *хлоп'я, дівча, немовля, курчатко, козенятко*. Такі іменники можуть вживатися в мовленні з певною стилістичною метою – передати ласку, ніжність, пестливість.

Рід іменника також можна визначити, поєднавши його із займенниками *він, вона, воно* або *цей, ця, це*. Наприклад: *цей підручник (він), ця книжка (вона), це курчатко (воно)*.

68 І. Запишіть подані іменники. За якою ознакою їх розподілили на три групи?

1

Край, міст, Петро,
Ігор, Микола.

2

Україна, пісня,
душа, ніч, вість.

3

Поле, вікно,
лоша, теля.

II. Виділіть закінчення, визначте рід іменників. Зробіть висновок про співвідношення закінчень і роду іменників. Доберіть до кожної групи 5–6 власних прикладів і запишіть їх.

Запам'ятайте!

Рід іменників визначається:

- за сполучуваністю з іншими словами: *вбога сирота; вбогий сирота*;
- за лексичним значенням: *брат – сестра; родич – родичка*;
- за закінченням: *дім□, хата, місто*.

- 69** Запишіть іменники у три стовпчики: до першого – чоловічого роду, до другого – жіночого роду, до третього – середнього роду. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших літер слів прочитаєте початок прислів'я: «... не страшний».

Двір, роман, четвірка, естакада, вікно, учень, живопис, родина, насип, олово, іній, вапно, економіка, діжа, йод, ілюзія, кошеня.

- 70** I. Утворіть словосполучення, додаючи до поданих іменників прикметники. Запишіть їх. Визначте рід іменників.

Розпродаж, ярмарок, рукопис, взуття, степ, хлопець, хлопчина, хлоп'я, насип, запитання, родина, дівча, птах, пташина, пташеня, олень, кропива, верба, дочка.

II. Поставте наголос у виділених словах. Випишіть слова, що відрізняються наголосом у українській і російській мовах.

Говори так!
завдання
кропи́ва
донька

Запам'ятайте!

Рід іменників, що позначають ті самі поняття, в українській та російській мовах може не збігатися. Про це треба пам'ятати, коли ви здійснюєте переклад з однієї мови на іншу.

Порівняйте!

Українська мова

широкий степ (ч. р.)
чіткий запис (ч. р.)
сезонний розпродаж (ч. р.)
гострий біль (ч. р.)
високий насип (ч. р.)
сусідський собака (ч. р.)
далека путь (ж. р.)
цікава доповідь (ж. р.)
мале ягня (с. р.)
красиве селище (с. р.)
складне питання (с. р.)

Російська мова

широкая степь (ж. р.)
четкая запись (ж. р.)
сезонная распродажа (ж. р.)
острая боль (ж. р.)
высокая насыпь (ж. р.)
соседская собака (ж. р.)
далекий путь (ч. р.)
интересный доклад (ч. р.)
маленький ягненок (ч. р.)
красивый поселок (ч. р.)
сложный вопрос (ч. р.)

- 71*** Відредагуйте речення, звертаючи увагу на рід іменників та форми слів, поєднаних з ними. Запишіть відредаговані речення.

1. З високої насипі було дуже добре видно місто. 2. Запис у щоденнику була зроблена абияк. 3. Мій батько народився в далекій Сибірі. 4. Дівчина відчувала страшенну біль. 5. Біля двору нас зустрічала собака.

- 72** Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Порівняйте рід іменників у російській та українській мовах.

Вкусний картофель, высшая степень, Сорочинская ярмарка, четкая подпись, горькая полынь, барабанная дробь, стеклянная посуда, зоркий глаз, уникальное изобретение, атлантическая сельдь, счастливая жизнь, белоснежный мел.

Прочитайте речення. Порівняйте їх зміст. Чи є між ними різниця? У чому вона полягає? На які слова ви звернули особливу увагу? Поміркуйте, коли так говорять. Зробіть висновки.

1. Листоноша приніс телеграму. 2. Листоноша віддала газету. 3. Професор написав нову статтю. 4. Професор проводила практичні заняття.

Візьміть до уваги!

В українській мові є іменники із закінченням *-а, (-я)*, що належать до спільного роду. Наприклад: *листоноша, каліка, плакса, рівня, сирота, сусіда*.

Деякі іменники чоловічого роду, що означають фах, рід занять, звання тощо, можуть уживатися для позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі. Наприклад: *композитор, професор, доцент, лікар* та ін. Якщо ці іменники називають осіб жіночої статі, то присудок узгоджується з іменником-підметом за змістом: *Лікар поїхала* на виклик (тут: дієслово, мин. час; ж. р.).

Рід іменників іноді надає висловлюванню певного емоційного або оцінного забарвлення, наприклад: *секретар – секретарка, дизайнер – дизайнерка*.

73*

Складіть речення зі словами *менеджер, геолог, директор* так, щоб було зрозуміло, про кого йдеться: чоловіка чи жінку. В яких стилях мовлення можуть уживатися такі іменники?

Запам'ятайте!

В українській мові є іменники іншомовного походження, рід яких важко визначити. Так, до **чоловічого роду** належать іменники, що називають осіб чоловічої статі або тварин: *дєнді**, *маєстро, шимпанзе, фламінго*. Але *цеце (муха)* – жіночого роду. До **жіночого роду** належать іменники, що називають осіб жіночої статі: *міс, мадам, леді, фрау*. До **середнього роду** належать іменники – назви неістот: *бюро, ательє, меню, рагу, пюре*.

Рід іменників – географічних назв, а також назв газет, журналів тощо визначають за родовою (загальною) назвою: *Тбілісі* (місто) – с. р., *Онтаріо* (озеро) – с. р., *«Юманіте»* (газета) – ж. р., *Борнео* (острів) – ч. р.

- 74 Доберіть до поданих іменників прикметники, визначте рід іменників. Запишіть утворені словосполучення за зразком.

Зразок. *Картопляне пюре (с. р.).*

Баку, кенгуру, рагу, поні, Осло, відео, журі, макраме*, манго, радіо, турне, метро.

Говори так!
жалюзі, кулінарія,
квартал

- 75* Складіть речення з поданими іменниками і запишіть. Дієслова-присудки вживайте у формі минулого часу. При потребі звертайтеся до тлумачного словничка.

Аташе*, мадам, леді, візаві*.

- 76 Перекладіть текст українською мовою і запишіть його. За потреби скористайтеся російсько-українським словником. Визначте рід іменників. Поясніть, як ви з'ясували рід незмінюваних іменників.

Это поразительное, прекрасное животное не похоже на всех других четвероногих. Что можно сказать о кенгуру?

Кенгуру служит примером необычного передвижения на двух конечностях. Кенгуру передвигается скачками.

Кенгуру – один из символов Австралии: его изображение вместе с изображением страуса эму выбрано для герба этого государства (За *енциклопедією*).

ЧИСЛО ІМЕННИКІВ

- I. Прочитайте вірш. Знайдіть у ньому іменники. Поставте до них питання. Визначте їх рід і число.
II. Пригадайте, що ви знаєте про форми числа іменників. Наведіть приклади з вірша.

Світла дорога біжить у степи,
Грають у ріках, не сплять коропи.
Мати виходить нарвать чебрецю,
Радісні води шумлять вітерцю.
Риба летить під залізні мости,
Золотом грають червоні хвости.
Світла дорога зникає в степах.
Чебрик дитинством далеким запах.

В. Діденко

77 Цікаве мовознавство.

Прочитайте текст. Складіть до нього простий план. Перекажіть текст за планом, доповнюючи власними прикладами.

Основне значення форм числа іменника – вказівка на кількість предметів: *школяр – школярі, пісня – пісні, вікно – вікна*.

Не мають форми числа іменники, що називають предмети, які взагалі не можна порахувати: *здоров'я, щастя, радість, віск, цукор*. Такі слова вживаються переважно у формі однини. Якщо від подібних іменників утворити форму множини, то слово вказуватиме на різні сорти речовини (*мінеральні добрива*) або на тривалість, повторюваність явищ (*стояли великі морози, ішли холодні дощі*).

У художній літературі для емоційності мови широко використовуються стилістичні можливості форм числа, наприклад: *Гей, нові Колумби й Магеллани, напнемо вітрила наших мрій!* (В. Симоненко).

У науковому стилі вживаються форми множини, що мають термінологічне значення, наприклад: *енергії, швидкості, потужності* та ін. (З журналу).

Пиши так!
комп'ютер
здоров'я

78 Прочитайте слова. Поясніть їх значення. Випишіть іменники, що не мають форми однини. З трьома виписаними словами складіть речення і запишіть.

Світанки, граблі, шпалери, піски, пестоші, троянди, води, чипси, пахощі, східці, терези, збитки.

79* Подані іменники не мають форми однини. Визначте їх тематичні групи. Поміркуйте, чому ці слова вживаються тільки в множині. Наведіть власні приклади до кожної групи слів і запишіть їх.

1. Ножиці, сани, ворота, окуляри, ...
2. Надра, копалини, гроші, ...
3. Вершки, консерви, макарони, ...
4. Хрестини, входини*, заручини, ...
5. Шахи, піжмурки, перегони, ...
6. Чернівці, Суми, Карпати, Афіни, ...

80* Прочитайте. Поясніть, чому наведені іменники не мають форми множини. Доповніть групи іменників власними прикладами.

1. Мудрість, краса, щастя, ...
2. Молодь, селянство, колосся, ...
3. Молоко, сметана, горох, ...
4. Київ, Дніпро, Світязь, ...

81 Прочитайте словосполучення, подані парами. Поясніть значення виділених іменників. Поміркуйте, чи впливає на розуміння значення слів форма числа іменника. Свою думку обґрунтуйте.

Фізична праця – праці вчених університету; *глибина* почуття – морські *глибини*; *час* іти додому – дохристиянські *часи*; *атмосфера** планети – тиск у кілька *атмосфер*.

§ 9. ВІДМІНКИ ІМЕННИКІВ. КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК. ВІДМІНЮВАНІ Й НЕВІДМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ

- I. Прочитайте рядки з вірша. Про що в них ідеться? Поясніть, що таке *відмінок*. Назвіть відмінки в українській мові. Поставте до них питання.
II. Розкажіть, що потрібно знати, щоб правильно визначити відмінок іменника.

Рідна мова! В ній слова – як ружі,
А самі відмінки – наче вірш!

Д. Білоус

- 82** Прочитайте вірш. Поставте усно питання до іменників. Випишіть із тексту іменники, виділяючи закінчення. Поміркуйте, яку роль виконує закінчення в іменниках.

Україно моя барвінкова,
Перекоаний твердо в однім,
Що мені усміхнулася доля
Народитись під небом твоїм.

Вірний цьому святому куточку,
Де сади – не сади – вишніки!
Мережкову українську сорочку
Одягну у далекі шляхи.

І. Яворський

«Україно моя барвінкова...»

- 83** I. Прочитайте виразно текст. Розкажіть про функції відмінків в українській мові. Доповніть власними міркуваннями. Наведіть приклади.

Щоб змінити слово – є **відмінки**.
І якщо завчить тобі не ліньки,
Ці поради пригадаєш враз.
Їх назвеш без хиби повсякчас.
Отже, **називний** лиш називає:
Що і хто?
(нам пісню заспіває).
В **родового** – інші запитання.
Це – кого? чого?
(немає в Тані).

Віддали ко м у? чо м у? – **давальний**.
Ко тр о м у? ко м у? (веселій Ганні).
Далі йде **знахідний**,
щоб знайшли:
Що? скількох? (звірят).
І скільки?
Підказав **орудний**, чим орали,
Ким і скількома?
(двома волами).
А **місцевий** має назву місця:

В кому? в чому? в чім?
(в ріці, на листі).
Щоб звернутись –

кличний є відмінок,
Просто клич: Матусю! Україно!

Л. Сердунич

II. Випишіть з вірша назви відмінків і питання до них.

Запам'ятайте!

В українській мові є сім відмінків: *називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний*. Кожен відмінок відповідає на певне питання і виражає відношення іменника до інших слів у словосполученні та реченні.

Називний відмінок є початковою формою відмінюваних частин мови і називається *прямим*, решта відмінків – *непрямі*.

Кличний відмінок є своєрідною ознакою української мови: *земле, батьку, матінко, сестро, дитино*. Іменник у кличному відмінку виступає в реченні у ролі звертання: *Рушаймо, браття, всі вперед! (М. Вороний). Не журися, слава Україні, маєш добрий рід (С. Чарнецький, Г. Трух)*. У російській мові, щоб звернутися до когось, використовують називний відмінок.

Зміна іменників за відмінками називається відмінюванням.

84 I. Прочитайте виразно текст. Яку думку висловлює письменник?

Україно, Дніпре, щастя мое! Яка ж ти красива, яка величезна, земле моя! Скільки багатства в тобі, скільки людської краси! Краю мій, який щасливий я, що пролітаю над тобою, що мої очі втопають у розкоші твоїх далеких обріїв, у Дніпрових водах (О. Довженко).

II. Спишіть текст, позначаючи в дужках після кожного іменника назву відмінка. Яку роль виконує в тексті кличний відмінок?

III. Розгляньте світлинку. Якими словами із тексту ви її описали б?

Дніпрові води

85 Утворіть від поданих слів і словосполучень форму кличного відмінка.

Катруся, Олег, Катерина Дмитрівна, Любов Іванівна, пан Мельничук, Ігор Олександрович, добродій, добродійка, друг Сергій, подруга Тетяна, Валерій Петрович.

Запам'ятайте!

В українській мові є невідмінювані іменники.

До них належать:

- загальні назви іншомовного походження, що закінчуються на **-а(-я), -е(-є), -і(-ї), -о, -у(-ю)**: *амплуа, кафе, ківі, манго, бюро, рагу* (але слово *пальто* змінюється: *пальта, пальті, пальтом* і т. д.);
- власні іншомовні назви, що закінчуються на голосний: *Дюма, Гейне, Токіо, Осло, Перу*;
- жіночі прізвища на приголосний та **-о**: *у Дарини Шевченко; для Тетяни Пінчук; Ірині Ніколаєнко*. Але чоловічі прізвища на приголосний та **-о** відмінюються: *про Олексія Шевченка, з Юрієм Іваненком*;
- чоловічі й жіночі прізвища на **-их**: *Тетяни П'ятих, Олексія Белих*.

86 Утворіть і запишіть словосполучення з поданими іменниками, дібравши до них прикметники. Визначте рід іменників. Із 2–3 словосполученнями складіть речення і запишіть їх. У разі утруднень звертайтеся до словника іншомовних слів.

Депо, таксі, меню, ательє, інтерв'ю, Туапсе, Сочі, метро, амплуа, парі, роаль.

87 I. Прочитайте слова. Складіть з ними речення і запишіть. Зробіть висновок, які з поданих іменників відмінюються, а які – ні. Свої міркування обґрунтуйте.

Середа, кенгуру, нероба, собака, рагу, поні.

II. Провідмініайте (усно) іменник *собака*. Визначте рід і число іменника.

§ 10. ВІДМІНИ ІМЕННИКІВ. ПРАВИЛЬНЕ ВЖИВАННЯ ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ У МОВЛЕННІ

I. Пригадайте, що таке закінчення. Яку роль воно виконує?

II. Прочитайте подані слова. Визначте в них рід і закінчення. Згрупуйте іменники за родом і закінченням. Скільки груп вийшло?

Карта, тополя, тиша, відро, квітень, число, день, ведмежа, волосся, любов, міль, пташеня, радість.

- 88** І. Уважно розгляньте таблицю у такій послідовності: а) відміна; б) іменники, що до неї належать; в) закінчення в початковій формі; г) приклади.

Відміни іменників

I відміна	Іменники чоловічого, жіночого, спільного роду	Закінчення в початковій формі -а (-я)	<i>книга, Юля, Сава, невдаха</i>
II відміна	Іменники чоловічого і середнього роду	Закінчення в початковій формі -о або нульове (ч. р.); -о, -е, -а (-я) (с. р.)	<i>Петро, дощ ☐, око, листя, море</i>
III відміна	Іменники жіночого роду, іменник <i>мати</i>	Закінчення в початковій формі нульове	<i>тінь ☐, сіль ☐, свіжість ☐</i>
IV відміна	Іменники середнього роду	Закінчення в початковій формі -а (-я) , у непрямих відмінках наявний суфікс -ат- (-ят-), -ен-	<i>лоша – лоша́ти, ягня – ягня́ти, ім'я – іме́ні</i>

II. Визначте, до якої з відмін належать подані іменники.

Осінь, Степан, плакса, хлоп'я, плем'я, день, зірка, ніч, тім'я, листя, подорож, гуля, путь, запис, зоря, лисеня.

Запам'ятайте!

За відмінковими закінченнями іменники поділяються на чотири відміни.

Невідмінювані іменники до жодної з відмін не належать.

- 89** Спишіть текст. Підкресліть іменники, визначте їх відміну, позначивши у дужках цифрою.

Материнський образ України встає з полинових степів і глибинної чорноземної скиби, зоріє із зажури поліських озер, що чистими очима довірливо дивляться на світ, виростає неосяжно із карпатських верховин (*Я. Голяк*).

ІМЕННИКИ І ВІДМІНИ

I. Розберіть (усно) за будовою такі слова: *хмара, диня, груша*.

II. Визначте кінцевий приголосний основи іменників (твердий, м'який, шиплячий). Чи можна стверджувати, що залежно від кінцевого приголосного основи іменники можна розподілити на кілька груп?

Запам'ятайте!

Залежно від кінцевого приголосного основи іменники І відміни поділяються на три групи:

- **тверду** (кінцевий звук основи – твердий приголосний): *віра, доброта, Катерина*;
- **м'яку** (кінцевий звук основи – м'який приголосний): *господиня, неділя, суддя*;
- **мішану** (кінцевий звук основи – шиплячий приголосний): *каша, душа, сажа, задача*.

90 I. Уважно розгляньте зразки відмінювання іменників І відміни в однині. Усно визначте, до яких груп належать ці іменники. Чому?

Н.	<i>країна</i>	<i>гривня</i>	<i>площа</i>
Р.	<i>країни</i>	<i>гривні</i>	<i>площі</i>
Д.	<i>країні</i>	<i>гривні</i>	<i>площі</i>
Зн.	<i>країну</i>	<i>гривню</i>	<i>площу</i>
Ор.	<i>країною</i>	<i>гривнею</i>	<i>площею</i>
М.	<i>(у) країні</i>	<i>(на) гривні</i>	<i>(на) площі</i>
Кл.	<i>країно</i>	<i>гривне</i>	<i>площе</i>

II. Чи помітили ви різницю у відмінюванні іменників? Яку саме? Розкажіть про це однокласникам.

91 I. Визначте групи іменників І відміни. Провідмінійте письмово виділені іменники, визначте у них закінчення. Перевірте себе за поданими вище зразками.

Держава, пісня, доля, межа, родина, груша, Микола, круча, Ганна, земля, вежа.

II. Порівняйте закінчення іменників І відміни різних груп в орудному відмінку однини. Поясніть їх правопис.

Орфограма

Букви **о, е, є** у закінченнях орудного відмінка однини іменників першої відміни: *весною, тишею, змією*

Запам'ятайте!

В орудному відмінку однини іменники І відміни мішаної групи мають закінчення **-єю**: *вежею, дачею, кашею*.

У давальному й місцевому відмінках однини перед закінченням **-і** приголосні [з], [ж], [х] чергуються із [з'], [ц'], [с']: *Ольга – Ользі, думка – думці, мачуха – мачусі*.

- 92** I. Прочитайте групи слів. Утворіть словосполучення, поставивши іменники у потрібній відмінковій формі. Запишіть їх. Зверніть увагу на чергування кінцевих приголосних основи іменників I відміни.

Читати, в, книга; сидіти, на, гілка; розповідати, Інга; стояти, на, дорoga; повідомити, сестричка; перебувати, у, відпустка.

II. З двома словосполученнями придумайте речення і запишіть.

Орфограма

Букви **г, з, к, ц, х, с** на позначення чергування приголосних [г] - [з'], [к] - [ц'], [х] - [с'] перед закінченням **-і** у давальному і місцевому відмінках однини іменників
книга – книзі, гілка – гілці, стріха – стрісі

- 93** I. Розгляньте і проаналізуйте зразки відмінювання іменників I відміни у множині.

Н. країни	гривні	площі
Р. країн	гривень	площ
Д. країнам	гривням	площам
Зн. країни	гривні	площі
Ор. країнами	гривнями	площами
М. (у) країнах	(на) гривнях	(на) площах
Кл. країни	гривні	площі

II. Складіть речення з іменниками у формі родового відмінка і запишіть їх.

- 94** I. Прочитайте текст. Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви. Визначте (усно) групи іменників I відміни.

По обидва б..р..ги (Раставиця) через усю (Вербівка) ст..ляться городи та (левада*). Один город одділяєт..ся від другого тіл..ки рядком (верба) та (межа). Понад самим берегом в'єт..ся в (трава) стежка через усе село. Пі-деш тією (стежка), глянеш кругом себе, і скрізь бачиш з..л..не-з..л..не мо-ре (верба), садків, конопель, соняшників, (кукурудза) та густої (осока)... В одному місці ро..рослись чималі ви..шняки, а далі од бер..га, коло самих (хата), ростут.. дикі (груша) та (яблуня) (За І. Нечуєм-Левицьким).

II. Запишіть фонетичною транскрипцією слова в'ється, кукурудза.

ІМЕННИКИ II ВІДМІНИ

I. Прочитайте подані іменники. Визначте, до якої відміни вони належать. Поділіть їх на групи (тверду, м'яку, мішану) і запишіть. Поясніть, як ви міркували.

II. Поясніть уживання великої літери.

Село, поле, льон, жито, краєвид, будинок, товариш, живопис, літопис, віз, шлях, меч, ніж, майдан, Полісся, Галич, Крим.

Запам'ятайте!

Залежно від кінцевого приголосного основи іменники II відміни поділяються на три групи: тверду, м'яку, мішану.

До **твердої групи** належать іменники:

- чоловічого роду з основою на твердий приголосний, крім шиплячих: *парк, ліс, степ*;
- чоловічого і середнього роду із закінченням *-о*: *село, вікно, Дніпро*.

До **м'якої групи** належать іменники:

- чоловічого роду з м'яким приголосним у кінці основи: *край, учень, гай*;
- середнього роду із закінченнями *-е* та *-а (-я)*: *сонце, поле, море, обличчя, знання*.

До **мішаної групи** належать іменники:

- чоловічого роду, основа яких закінчується на шиплячий приголосний: *ніж, товариш, читач*;
- середнього роду з основою на шиплячий із закінченням *-е*: *плече, прізвище*.

95 I. Прочитайте виразно уривок з вірша.

Ріка зміяста з дном співучим,
хвилясто хльоскають* вітри,
і день ховає місяць в кручу,
мов у кишеню гріш старий.

Б.І. Антонич

II. Виконайте такі завдання:

1. Спробуйте переказати своїми словами зміст уривка.
2. Як ви розумієте висловлювання автора: «І день ховає місяць в кручу, мов у кишеню гріш старий»?
3. Випишіть з тексту іменники II відміни. Визначте їх рід, відмінок, групу, підкресліть відмінкові закінчення.

ГРУПИ ІМЕННИКІВ II ВІДМІНИ З ОСНОВОЮ НА -Р

Прочитайте подані іменники. Усно визначте їх відміну і групу. Перевірте себе за поданим нижче правилом.

Школяр, каменярь, кобзар, тир, абажур, директор, токар, вівчар, Ігор, ювіляр, лікар, кулінар.

Запам'ятайте!

Для визначення груп іменників II відміни з кінцевим приголосним основи на **-р** треба брати до уваги: *суфікси, значення іменників, наголос у називному відмінку однини й непрямих відмінках однини та множини, кількість складів.*

До **твердої групи** належать:

- односкладові іменники: *сир, вир, мир* тощо;
- іменники з основою на **-ір, -ор, -ур(-юр), -ер**, а також з постійним наголосом і основою на **-ар(-яр), -ир: явір, директор, абажур, гілюр, інженер, базар, столяр, касир.**

Іменники твердої групи *комар, снігур, звір* у називному відмінку множини мають закінчення **-і**: *комарі, снігурі, звірі.*

До **м'якої групи** належать:

- іменники з суфіксами **-ар, -ир**, у яких наголос у множині переходить на закінчення: *лікар – лікарі, друкар – друкарі, воротар – воротарі, димар – димарі;*
- іменники *Ігор, якір, токар, аптекар, бібліотекар, слюсар, лицар* (з постійним наголосом); *цар, псар* (односкладові).

До **мішаної групи** належать назви осіб за фахом або діяльністю з наголошеним суфіксом **-яр**: *газетяр, каменяр, школяр.*

96

I. Визначте групи іменників з основою на **-р**, скориставшись наведеним зразком міркування. Згрупуйте слова і запишіть їх у три стовпчики: тверда група, м'яка і мішана.

Зразок міркування

1 Іменник *шахтар* має суфікс **-ар**, але не має постійного наголосу. Отже, він не належить до твердої групи.

2 Цей іменник означає назву особи за фахом, але не має наголошеного суфікса **-яр**. Отже, він не належить до мішаної групи.

3 Іменник *шахтар* має суфікс **-ар**, наголос у множині переходить на закінчення: *шахтар – шахтарі*. Отже, він належить до м'якої групи.

Актор, бобер, зброяр, бондар, витвір, боксер, гектар, секретар, ковзаняр, скляр, писар, жар, щур, зір.

II. Придумайте три речення так, щоб у них поєднувалися назви професій зі словом *ювіляр*. Підкресліть у реченнях головні й другорядні члени.

Розгляньте зразки відмінювання іменників II відміни чоловічого роду в однині та множині. Зверніть увагу на паралельні закінчення.

Відмінювання іменників чоловічого роду II відміни

ОДНИНА				
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	дуб□	день□	край□	каменярь□
Р.	дуба	дня	краю	каменяря
Д.	дубу (-ові)	дню (-еві)	краю (-еві)	каменярю (-еві)
Зн.	дуб□	день□	край□	каменяря
Ор.	дубом	днем	краєм	каменярем
М.	(на) дубі	(на) дні	(у) краї	(на) каменярі (-еві)
Кл.	дубе	дню	краю	каменяре
МНОЖИНА				
Н.	дуби	дні	краї	каменярі
Р.	дубів	днів	країв	каменярів
Д.	дубам	дням	краям	каменярам
Зн.	дуби	дні	краї	каменярів
Ор.	дубами	днями	краями	каменярами
М.	(на) дубах	(на) днях	(у) краях	(на) каменярах
Кл.	дуби	дні	краї	каменярі

- 97** Доберіть по два приклади до кожної групи іменників чоловічого роду II відміни і письмово провідмінійте їх в однині й множині, звіряючись із таблицею.

Візьміть до уваги!

Іменники II відміни у давальному відмінку однини мають паралельні закінчення **-ові, -еві(-еві)** та **-у(-ю)**.

Назви істот мають переважно закінчення **-ові** (тверда група), **-еві (-еві)** (м'яка й мішана групи): *столяріві, лікареві, товаришеві, батькові, героєві*.

Назви неістот мають переважно закінчення **-у(-ю)**: *парку, двору, поверху, озеру, краю* (але може бути: *паркові, поверхові, краєві*).

Якщо особа називається кількома іменниками, то, щоб уникнути повторення, закінчення чергуються: *батькові Петру Петровичеві Морозу, бригадиру Олександрові Палію* або *бригадирові Олександрю Палієві*.

- 98** Прочитайте. Визначте відміни іменників. Поставте словосполучення в давальному відмінку, вживаючи в іменниках II відміни паралельні закінчення *-у(-ю), -ові, -еві (-єві)*. З трьома словосполученнями (на вибір) складіть речення і запишіть.

Директор школи Будник Віктор Степанович, педагог Олексенко Володимир Павлович, учителька Ткачук Олена Степанівна, співак Дмитро Гнатюк, співачка Ніна Матвієнко, лікар Марчук Дмитро Степанович, сусідка Голуб Ніна Борисівна.

Орфограма

Букви *о, е, є* у закінченнях давального відмінка однини іменників II відміни
Іванові, товаришеві, героєві, університету, народу, хлібу

Розгляньте таблицю. Доберіть на кожний її пункт власні приклади.

Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

-а (-я)

Назви істот та дійових осіб: *Івана, кота, Котигорошка, Мороза, керівника*

Географічні назви: назви міст, населених пунктів: *Києва, Луганська, Львова, Маріуполя, Скадовська*; назви річок з наголошеним закінченням: *Дніпра, Дністра, Дінця*

Назви мір, днів, місяців: *гектара, тижня, місяця, вівторка, вересня*

Назви чітко окреслених предметів, будівель та їх частин, машин і їх деталей: *коридора, гаража, млина, але поверху, залу*

Наукові терміни, процеси, стани: *ромба, суфікса, але розвитку, руху*

-у (-ю)

Назви установ, організацій, закладів: *театру, палацу, вокзалу, університету*

Назви островів, країн, територій та інші географічні назви: *Криму, Дону, Байкалу, Уралу, Мадагаскару, Єгипту, Донбасу*

Назви речовин, матеріалів: *соку, воску, піску, граніту, ячменю, але хліба, вівса*

Назви явищ природи, почуттів, дій, ознак: *дощу, жалю, сумніву, співу, іспиту*

Збірні назви: *люду, колективу, апарату* (сукупність людей)

Візьміть до уваги!

Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини залежать від їх лексичного значення.

- 99** Запишіть подані іменники у формі родового відмінка однини, виділіть у них закінчення. Підкресліть власне українські слова.

Чернігів, Галич, гомін, рушник, гурт, борг, документ, клен, кожух, вальс, префікс, гопак, узвар, інститут, сніг, футбол, будинок.

Орфограма

Букви **а, я, у, ю** в родовому відмінку однини іменників II відміни

меду, Криму, морозу, Дмитра, бригадира, стола, краю, бриля

- 100** Утворіть і запишіть словосполучення, додаючи до поданих дієслів іменники в потрібних відмінкових формах. Позначте відмінок іменників у кожному словосполученні.

Записувати (на чому?), записувати (чим?), обговорення (чого?), обговорення (з ким?), навчитися (чого?), навчати (кого?), навчати (чого?).

- 101** Прочитайте і запишіть речення. Визначте відміни та відмінки іменників. Позначте графічно закінчення. Поясніть розділові знаки.

1. Дощику, дощику, я тобі вудлице бамбукове подарую. 2. Купало, Купало, даруй мову рослинам! (З тв. В. Голобородька). 3. Краю мій! Ми дочекалися весни... (В. Сосюра). 4. Поклади, хлопче, терпуг на землю і слухай (І. Сенченко). 5. Ой ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько колюче терня? (І. Франко). 6. Мріє, не зрадь! (Леся Українка).

Запам'ятайте!

У кличному відмінку іменники I та II відмін мають такі закінчення:

- о – іменники I відміни твердої групи (*Саво, весно, хато*);
- е(-є) – іменники I та II відмін м'якої та мішаної груп та іменники II відміни твердої групи (*земле, мріє, друже, Павле*);
- у – іменники I та II відмін твердої та мішаної груп (*товаришу, хлопчику, батьку*);
- ю – іменники I та II відмін м'якої групи, що означають пестливі назви (*Валю, матусю, доню, дідусю*).

102 Учїться спілкуватися!

Складіть і розіграйте діалог «Зустріч друзів», використовуючи іменники в кличному відмінку.

ІМЕННИКИ III ВІДМІНИ

Прочитайте подані іменники. До якої відміни вони належать? Розкажіть, як ви це визначали.

Тінь, ніч, гордість, любов, вість, осінь, подорож.

103 Ознайомтеся з відмінюванням іменників III відміни, звертаючи увагу на відмінкові закінчення.

Відмінювання іменників III відміни

ОДНИНА			
Н.	<i>піч</i> □	<i>радість</i> □	<i>мати (матір</i> □ <i>)</i>
Р.	<i>печі</i>	<i>радості</i>	<i>матері</i>
Д.	<i>печі</i>	<i>радості</i>	<i>матері</i>
Зн.	<i>піч</i> □	<i>радість</i> □	<i>матір</i> □
Ор.	<i>піччю</i>	<i>радістю</i>	<i>матір'ю</i>
М.	<i>(на) печі</i>	<i>(у) радості</i>	<i>(у) матері</i>
Кл.	<i>пече</i>	<i>радосте</i>	<i>мати</i>
МНОЖИНА			
Н.	<i>печі</i>	<i>радості</i>	<i>матері</i>
Р.	<i>печей</i>	<i>радостей</i>	<i>матерів</i>
Д.	<i>печа́м</i>	<i>радос́тям</i>	<i>матеря́м</i>
Зн.	<i>печі</i>	<i>радості</i>	<i>матерів</i>
Ор.	<i>печа́ми</i>	<i>радос́тями</i>	<i>матеря́ми</i>
М.	<i>(на) печа́х</i>	<i>(у) радос́тях</i>	<i>(у) матерів</i>
Кл.	<i>печі</i>	<i>радос́ті</i>	<i>матері</i>

Візьміть до уваги!

Кличний відмінок іменників III відміни вживається зрідка, переважно в поетичному мовленні: *радосте, юносте*.

104 Від основ поданих прикметників утворіть і запишіть іменники III відміни. До якої тематичної групи належать записані іменники? Іменники, утворені від виділених прикметників, провідмінійте письмово. Виділіть графічно закінчення.

Мужній, хоробрий, сміливий, гордий, чесний, порядний, гостинний, гідний, доблесний, надійний, відданий.

I. Проаналізуйте написання іменників III відміни в орудному відмінку. Зверніть увагу на виділені літери. В якому рядку наявні слова з подовженими кінцевими приголосними основи? Як ви гадаєте, чому не відбувається подовження приголосних у всіх інших словах?

II. Спробуйте сформулювати правило. Наведіть власні приклади.

1) Сіль – сілля, ніч – ніччю, мазь – маззю.

2) Совість – совістю, щирість – щирістю, честь – честю.

3) Любов – любов'ю, верф – верф'ю, кров – кров'ю.

105 Провідмінійте письмово іменники *повінь, любов, відповідь*. Запишіть їх. Поясніть орфограми (подовження кінцевих приголосних основи, вживання апострофа). У разі утруднень зверніться до правила, поданого нижче.

Запам'ятайте!

Приголосні [д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [л':], [н':], [ж':], [ч':], [ш':] подовжуються в основах іменників III відміни, якщо стоять між голосними. На письмі подовжені звуки позначаються двома однаковими літерами: *подорожжю, галуззю*.

Орфограма

Одна і дві букви перед закінченням орудного відмінка однини іменників III відміни
областю, піччю, галуззю, тінню

Пиши так!
нехвороцю
довповіддю
гордістю
матір'ю

106 Спишіть речення. Іменники III відміни, що в дужках, поставте в потрібному відмінку, виділіть у них закінчення. Поясніть орфограми.

1. Яких тільки пісень не переспівала вона з моєю (матір) (*М. Стельмах*).
2. І була в нас гостинність і хлібом і (сіль) багата (*А. Малишко*).
3. Над (пам'ять) простягнуто мости (*М. Рильський*).
4. І сяють (радість) обличчя (*Д. Луценко*).

ІМЕННИКИ IV ВІДМІНИ

Прочитайте текст. Придумайте до нього заголовок. Знайдіть у тексті іменники IV відміни, виділіть у них закінчення. Поясніть їх значення.

З приходом весни з теплих країв повертаються птахи, які відлітали на зиму. У них багато турбот. Вони будують гнізда, відкладають яйця і виводять маленьких пташенят: шпаченят, зозуленят, ластів'ят, стриженят, чиженят, солов'ят, лелеченят, жайворонят...

Не руйнуйте пташиних гнізд, охороняйте птахів! Їм потрібна ваша допомога (З журналу).

107 Розгляньте таблицю. За якими ознаками можна розпізнати іменники IV відміни? У яких відмінках однини і множини іменники IV відміни мають однакові закінчення? Розкажіть про свої спостереження.

Відмінювання іменників IV відміни

ОДНИНА			
Н.	<i>лоша</i>	<i>теля</i>	<i>ім'я</i>
Р.	<i>лошати</i>	<i>теляти</i>	<i>імені, ім'я</i>
Д.	<i>лошати</i>	<i>теляті</i>	<i>імені</i>
Зн.	<i>лоша</i>	<i>теля</i>	<i>ім'я</i>
Ор.	<i>лошам</i>	<i>телям</i>	<i>ім'ям, іменем</i>
М.	<i>(на) лошати</i>	<i>(на) теляті</i>	<i>(на) імені</i>
Кл.	<i>лоша</i>	<i>теля</i>	<i>ім'я</i>
МНОЖИНА			
Н.	<i>лошата</i>	<i>телята</i>	<i>імена</i>
Р.	<i>лошат</i> □	<i>телят</i> □	<i>імен</i> □
Д.	<i>лошатам</i>	<i>телятам</i>	<i>іменам</i>
Зн.	<i>лошат</i> □, <i>лошата</i>	<i>телят</i> □, <i>телята</i>	<i>імена</i>
Ор.	<i>лошатами</i>	<i>телятами</i>	<i>іменами</i>
М.	<i>(на) лошатах</i>	<i>(на) телятах</i>	<i>(на) іменах</i>
Кл.	<i>лошата</i>	<i>телята</i>	<i>імена</i>

Візьміть до уваги!

Іменники IV відміни – назви неістот – у знахідному відмінку множини мають закінчення **-а**: бачу (к о г о?, щ о?) *імена*, *племена*, *коліщата*. Назви істот мають нульове закінчення, як у родовому відмінку: *хлоп'ят* □, *дівчат* □, *лошат* □. Деякі назви тварин можуть мати паралельні форми: *гнати гусей* (*гусята*), *пас-ти телят* (*телята*).

108 І. Прочитайте іменники і визначте, до якої відміни вони належать. Пояс-ніть, що вам допомогло це встановити.

Хлоп'я, дівча, пташеня, плем'я, орля, ім'я, козеня, мишеня, лисеня, лосеня, тигреня, совеня.

II. Запишіть іменники в родовому й давальному відмінках однини, знахідному відмінку множини. Позначте закінчення.

- 109** I. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Визначте відміну й рід іменників у російській та українській мовах. Які відмінності ви спостерігали в обох мовах?

Пушистый котенок, пестрый цыпленок, белый утенок, неуклюжий гусенок, длинноногий жеребенок, пятнистый теленок, крикливый поросенок.

II. **Творче завдання.** Складіть казкову розповідь про пригоди тварин, використовуючи перекладені словосполучення. Запишіть твір, дайте йому назву.

ТИПИ МОВЛЕННЯ.

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ОПИСІВ ПРИРОДИ ТА ПРИМІЩЕННЯ. ПОЄДНАННЯ В ОДНОМУ ТЕКСТІ РІЗНИХ ТИПІВ МОВЛЕННЯ (РОЗПОВІДІ Й ОПИСУ, РОЗПОВІДІ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ)

Пригадайте, що вам відомо про типи мовлення. Визначте особливості кожного з них за поданими твердженнями. Поєднайте кожен тип мовлення з відповідними висловлюваннями: 1 – опис; 2 – розповідь; 3 – роздум (міркування).

А

Події розгортаються в часі (початок дії – розвиток – кінець); з'ясовується: що сталося? що відбувається?

Б

Пояснюються причини дій, ознак, доводяться думки (теза – докази – висновок, що випливає з доказів); з'ясовується: чому?

В

Подається уявлення про предмет, явище (загальна характеристика – суттєві ознаки, деталі); з'ясовується: який? яка? яке?

Візьміть до уваги!

У текстах різні типи мовлення поєднуються між собою, адже часто доводиться з'ясовувати: *що відбувається? яке воно? чому?*

Відповіді на ці запитання допомагають краще зрозуміти думку автора.

110

I. Прочитайте текст мовчки, потім уголос. Доберіть до нього заголовок.

Чудовий і дивний херсонський степ. На зеленому килимі мерехтять і переливаються сріблясті хвилі ковили. Наче коштовні камені, спалахують у цьому різнотрав'ї іриси, червоні й жовті тюльпани та безліч інших квітів.

Уже давно розорано таврійські степи. І тільки тут збережено ділянку заповідного цілинного степу з його рослинним і тваринним світами.

Ідеш-пливеш безкраїм, запашним морем, а над головою – синє небо і тремтливо-радісні дзвіночки жайворів.

А коли втомишся шарудіти сріблястими хвилями й запаморочиться голова від терпкого запаху полину, приємно лягти горілиць* на м'яку траву й довго-довго дивитися на білі вітрила хмар.

Асканійський зоопарк для диких тварин виник наприкінці ХІХ століття, коли в безводному степу було викопано колодязі, закладено ботанічний парк, у якому зібрано дерева й кущі різних кліматичних зон. Тоді ж було завезено звірів і птахів з різних континентів.

Зараз тут розміщено науково-дослідний інститут. Учені займаються вивченням заповідного степу, вдосконалюють та виводять нові сільсько-господарські породи.

Чому ж чарує і приваблює цей степ? Мабуть, тому, що тут унікальний куточок природи, жива пам'ятка, скарбниця людської доброти й любові до всього живого (За книгою «Асканія-Нова»).

II. Проаналізуйте текст, відповідаючи на такі запитання:

1. Яка тема й основна думка тексту? З чим пов'язаний дібраний вами заголовок: з темою чи основною думкою?
2. Які типи мовлення вжито у тексті? З якою метою використано кожний тип мовлення?
3. Як вони пов'язані з темою й основною думкою?
4. Які засоби і способи зв'язку використані в тексті?
5. Поясніть будову п'ятого абзаца.

III. Складіть план тексту. Визначте «відоме» і «нове» в реченнях тексту.

Степ. Заповідник
«Асканія-Нова»

Візьміть до уваги!

Мета наукового опису природи – точно, об'єктивно назвати ознаки предметів або явищ.

Мета художнього опису природи – емоційно вплинути на читача, створити образ побаченого.

111 Підготуйте усні висловлювання, використовуючи іменники.

- I. «Журналісти». Складіть розповідь про подорож або екскурсію, на яких ви побували, ввівши науковий опис природи або місцевості.
- II. «Письменники». Складіть художній опис улюбленого куточка природи.

112 Прочитайте. Чим цей опис відрізняється від опису природи у вправі 110?

Талановите завжди відзначається простотою. Відносно невеликий і компактний будинок Верховної Ради сприймається монументально й велично.

В інтер'єрах споруди автор проекту В. Г. Заболотний використав мотиви українського декоративно-прикладного мистецтва. Їх ми бачимо в інкрустаціях і художніх розписах, у скульптурно-орнаментальному ліпленні. Стелі сходових приміщень прикрашено чудовим українським геометричним орнаментом.

Та найяскравішого виразу цей архітектурно-художній засіб Заболотного набув у великому залі засідань. Його стеля – величезний плафон з різноколірного скла – має вигляд народно-декоративного панно. А велетенська люстра в центрі цього ніби вітражного плафона схожа на фантастичний соняшник (За О. Силіним).

Візьміть до уваги!

Мета наукового опису приміщення – подати інформацію про форму, розмір, колір, освітлення тощо.

Мета художнього опису приміщення – розповісти про побут, працю людей, особливості їхнього характеру, передати ставлення автора до описаного або до героїв твору.

113 Творче завдання. Виконайте завдання на вибір:

1. Випишіть з творів української літератури опис приміщення. Поясніть, з якою метою його використовує автор.
2. Складіть і запишіть опис у науковому стилі одного зі шкільних кабінетів.

§ 11. ОСНОВНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ. СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ СЛОВОТВІРНИХ ЗАСОБІВ ІМЕННИКІВ

Прочитайте слова. До якої частини мови вони належать? Спишіть їх, позначивши значущі частини слова. Доберіть спільнокореневі слова до виділених слів. Поміркуйте, від яких слів вони утворилися. За допомогою яких значущих частин? Зробіть висновки.

Пере́біг, небезпека, бандурист, школяр, будіве́льник, прикордо́нник, землетру́с, кінострі́чка.

Візьміть до уваги!

В українській мові іменники творяться префіксальним, суфіксальним, префіксально-суфіксальним способами, а також складанням основ або слів і шляхом переходу прикметників у іменники.

Іменники переважно творяться за допомогою суфіксів. Наприклад, таких: *-тель* (вихователь, учитель), *-ець* (морозець, вітерець, голландець), *-ач* (доповідач, тягач, глядач), *-ник* (вершник, годинник), *-ар* (*-яр*) (секретар, тесляр, бджоляр), *-ість* (хворобість, гордість, сміливість), *-изн-* (білизна), *-инн-* (гороховиння, ластовиння*), *-енн-* (мовлення, ув'язнення, значення).

Суфікси *-к-*, *-ок-*, *-оньк-*, *-еньк-* надають іменникам зменшувально-пестливого значення: яблунька, козачок, берізонька, рученька, а суфікси *-ищ-*, *-юк-*, *-иськ-*, *-ак-* – збільшувально-зневажливого: вітрище, багнюка, дівчисько, розбишака.

Префіксальним способом утворені іменники від іменників: *прадід* ← *дід*, *праліс* ← *ліс*, *недоля* ← *доля*.

Префіксально-суфіксальним способом утворені такі іменники, як *підберезник* ← *береза*, *пролісок* ← *ліс*.

Менш поширеними є спосіб складання основ: *лісостеп* ← *ліс* і *степ*, *лісосу́га* ← *ліс* і *сму́га*; перехід в іменники інших частин мови: *приготувати варене* (*щ о?*) ← *варене* (*я к е?*) *яйце*, *увійшов черговий* (*х т о?*) ← *черговий* (*я к и й?*) *учень*.

114 Цікаве мовознавство.

Прочитайте текст. Доберіть і вставте на місці пропусків іменники. Доповніть текст розповіддю про творення різних за значенням іменників за допомогою суфіксів. Дотримуйтеся стилю й типу мовлення.

Суфікс – великий «трудівник». Узявся за роботу суфікс *-чанин* – і ось вам: ... . Інший утворює назви осіб, означає професію. Варто лише до кореня слова додати *-ар* чи *-яр*, як перед нами постануть – ... . Узявся за роботу суфікс *-ун* – і ось вам назви осіб за діями: ... . (Е. Варта́н'ян).

115 І. Прочитайте виразно тексти.

1. Держава починається із кожного з нас, нашого *патріотизму*, нашої національної *свідомості*, почуття *гідності*, наших тривог, любові й болю за Україну (З журналу).

2. Українці – основне населення нашої країни, один із найбільших народів Європи, другий за *чисельністю* слов'янський народ (За В. Наулко).

3. Українці, єднаймося...

Віками ми йшли до волі,

Віками терпіли *рабство*.

Та, певно, є щастя в долі –

Нам знов посміхнулось *братство*.

Нам випала знов *можливість*

Свою Україну мати –

Молімося, щоб Божа *милість*

Прийшла і у наші хати.

(Нар. творчість).

II. Визначте стиль мовлення прочитаних вами текстів. Якою темою вони об'єднані?

III. Випишіть виділені іменники. Яким способом вони утворені?

- 116** I. Утворіть від поданих прикметників іменники. Поясніть, що ці слова означають (людські чесноти, неконкретні поняття, почуття та ін.). Знайдіть серед них синоніми. Якими відтінками значення вони різняться?

Відповідальний, безкорисливий, охайний, незалежний, ввічливий, вихований, вірний, єдиний, відвертий, мудрий, акуратний, ощадливий, порядний, справедливий, чесний, чемний, *щирий*.

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

- 117** I. Доберіть по 4–5 іменників, утворених за допомогою поданих суфіксів. Запишіть їх.

-изн- (-а): новизна, ...

-ник□: учасник, ...

-инн- (-я): цибулиння, ...

-ець□: окраєць, ...

II. Що означають іменники, утворені за допомогою суфікса -инн-? Складіть (усно) по одному реченню зі словом із кожної групи.

- 118** Прочитайте, правильно вимовляючи слова. Визначте, про кого йдеться в кожному прикладі. Запишіть іменники – назви професій. Яким способом вони утворені? Визначте суфікси.

1. Фахівець друкарської справи; той, хто працює в друкарському цеху.
2. Спеціаліст, що шиє чи ремонтує одяг.
3. Робітник, що готує їжу; куховар.
4. Спеціаліст, який фарбує будівлі; ще – художник, який займається живописом.
5. Робітник, який зводить будівлі з каменю, цегли.
6. Помічник лікаря.

- 119** I. Прочитайте текст уголос. Які ще види господарської діяльності українців вам відомі?

Традиційними видами господарської діяльності українців з давніх-давен були скотарство, рибальство, мисливство, бджільництво. Однак найголовнішим завжди залишалось землеробство. Цьому сприяли кліматичні умови: помірно холодна зима, літо з достатньою кількістю сонячних днів і дощів; родючі ґрунти, переважно чорноземи, з великою місткістю поживних речовин; давні землеробські традиції.

Землеробство поділяється на три основні галузі: хліборобство, городництво та садівництво (За В. Горленко).

II. Випишіть з тексту іменники й визначте спосіб їх творення. Виконайте письмово морфологічний розбір 2–3 іменників (за власним вибором).

120 Прочитайте речення. З'ясуйте, до якої частини мови належать виділені слова. Визначте їх синтаксичну роль. Зробіть висновок про перехід прикметників у іменники. Поясніть, чим це зумовлено.

1. *Лісничий* затримав хлопців, які намагалися зрубати молоде деревце.
2. *Їздовий* зупинив коней і попередив пасажирів про небезпеку. 3. *Незнайомий* запитав у дівчини про її *близьких* та *рідних*. 4. З *колискових* починається любов до пісні. 5. *Піші* та *кінні* просувалися степом.

121 Гра «Хто більше?».

I. Доберіть і запишіть якомога більше прикладів іменників, утворених за допомогою суфіксів із зменшувально-пестливим і збільшувально-зневажливым значенням.

Зразок. *Дівчинка, коник, грибочок; хлопчисько, ручище, злюка.*

II. У яких стилях мовлення вживаються ці слова? Складіть 3–4 речення з дібраними іменниками в кличному відмінку і запишіть їх.

122 Перекладіть словосполучення українською мовою. За потреби скористайтесь російсько-українським словником. Визначте, яким способом утворені іменники в обох мовах.

Новый секундомер, городская водолечебница, красивый водопад, подземный газопровод, мощный снегоочиститель, электрическая мясорубка, опытный садовод, профессиональный животновод.

§ 12. ПРАВОПИС ІМЕННИКІВ

НЕ З ІМЕННИКАМИ

I. Поясніть, як ви розумієте вислів: «Здавна й невтомно працює префікс-частка *не*» (Н. Клименко). Чому *не* названо і префіксом (значущою частиною слова), і часткою (службовою частиною мови)?

II. Розгляньте таблицю. Проілюструйте її зміст власними прикладами.

Написання не з іменниками

Пишеться разом,
якщо виступає в ролі префікса

1. Якщо слово без префікса *не* не вживається: *недуга, нежить, немовля*.
2. Якщо під час додавання *не* лексичне значення слова змінюється на протилежне: *воля – неволя; правда – неправда; охайність – неохайність*

Пишеться окремо,
якщо виступає в ролі частки

Якщо частка *не* лише заперечує, а не змінює лексичне значення (протиставлення): *не казка, а дійсність; не правда, а брехня; не воля, а рабство*

Орфограма

не з іменниками

неук, нещастя (біда); не друг, а ворог

123 Прочитайте вголос прислів'я та приказки. Поясніть правопис не з іменниками.

1. Не молот кує, а коваль. 2. Ремесло – не коромисло, плечей не відтягне. 3. Без сокири – не тесляр, без голки – не кравець. 4. Не одягає красить людину, а добрі діла. 5. Вчи лінивого не молотом, а голодом. 6. Як не коваль, то рук не погань. 7. Перемагай труднощі розумом, а безпеку – досвідом.

124 Замініть виділені іменники синонімами з префіксом *не-* і запишіть. У яких ситуаціях мовлення можуть бути вжиті дібрані вами іменники?

1. Син брата або сестри; *племінник*. 2. Людина, становище якої викликає співчуття; *бідолаха*. 3. Людина, яка не хоче працювати; *ледар*.

125 Запишіть слова у два стовпчики: до першого – ті, що без *не-* не вживаються, до другого – ті, у яких за допомогою префікса *не-* змінено лексичне значення. Поясніть значення виділених слів.

Неакуратність, невдача, невіглас*, *невід*, невістка, невміння, *негода*, незламність, непорядок, неухважність, непошана, немилосердя, недоробка, недоучка, *небіж**, *недбайло*.

126 Замініть іменники словами із протилежним значенням, додаючи префікс *не-*. Складіть з 2–3 парами слів речення і запишіть їх.

Зразок. *Терпіння й наполегливість допоможуть здолати будь-які труднощі. Ми з нетерпінням чекаємо на зустріч.*

. Удача, довіра, задоволення, вимогливість, урожай, довершеність, складність.

ЛІТЕРИ *Е, И, І* В СУФІКСАХ

*-ЕЧОК, -ЕЧК-, -ИЧОК, -ИЧК-, -ІНН(Я),
-ЕНН(Я), -ИНН(Я), -Н(Я), -ІВ(О), -ЕВ(О)*

127 Цікаве мовознавство.

I. Прочитайте текст.

Суфікси – це майстри на всі руки. Вони можуть утворювати назви предметів, змінювати у словах число, рід, утворювати від однієї частини мови іншу... Але й суфікси живуть за своїми законами... Одні рідко беруть участь у творенні нових слів і явно відживають свій вік. Інші є активними, щосили працюють (За *Е. Вартаньян*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте тему, основну думку тексту.

2. Доберіть до нього заголовок.

3. Випишіть із тексту ключові слова, словосполучення.

4. **Творче завдання.** Складіть письмовий твір-мініатюру на тему «Суфікси іменників», відповідаючи на запитання: що таке суфікс? Які його функції? За допомогою яких суфіксів утворюються іменники?

Візьміть до уваги!

Буква **и** у словах на **-ичок, -ичк(а)** пишеться тому, що вони утворені від слів із суфіксами **-ик, -иц(я)**: **коник – коничок, водиця – водичка**. В інших випадках уживаються суфікси **-ечок, -ечк-**: **вершок – вершечок, річка – річечка**.

128 Утворіть від поданих слів іменники зі зменшувально-пестливим значенням. У тексті якого стилю можна використати подані й утворені іменники? Доведіть свою думку, склавши з ними 3–4 речення, і запишіть їх.

Вулиця, Марійка, кошик, Софійка, палиця, слово, віконце, усмішка, уривок, стрічка, свічка, словник, п'ятниця, криця*, каблучка*.

Орфограма

Букви **и, е, є** в суфіксах іменників
зі зменшувально-пестливим значенням
дощик, річечка, краєчок

129 Від поданих у дужках слів утворіть іменники за допомогою суфіксів **-еньк-, -ичк-, -ечк-**. Речення запишіть.

1. Через (річка), через болото подай (ручка), моє золото. 2. Чи я в полі не (травиця) була? Чи я в полі не (пшениця) була? 3. Сидить матінка край (віконце) – рушник вишиває (*Нар. творчість*).

Розгляньте таблицю. Проаналізуйте її зміст і доберіть власні приклади.

Правопис іменників із суфіксами **-инн(я), -інн(я), -енн(я), -ен(я)**

СУФІКСИ			
-инн(я)	-інн(я)	-енн(я)	-ен(я)
вживаються в іменниках середнього роду:			
що означають збірні поняття: <i>гарбузиння, лас- товиння</i>	утворених від дієслів із кінцевим голосним основи и або і : <i>сидіти – сидіння, ходити – хо- діння</i>	у яких наголос падає на корінь слова: <i>свідчення, удосконалення</i>	що означають назви живих істот: <i>гусеня, каченя</i>

Орфограма

Букви **е, и, і** в суфіксах іменників
вивчення, картоплиння, засвоєння

- 130** Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Позначте суфікси. З 3–4 словами складіть словосполучення і уведіть їх у речення. Поясніть орфограми.

Огуд...я, зрост...я, натхн...я, білч...я, піднес...я, ча...я, бобов...я, квасол...я, павут...я, мовл...я, крол...я, цуц...я.

- 131** Утворіть від дієслів іменники за допомогою суфікса *-інн(я)*. Запишіть їх. Поясніть орфограму в слові *клектіти*.

Голити, мерехтіти, миготіти, розуміти, тремтіти, шарудіти, носити, клекотіти, гудіти, варити, горіти.

Запам'ятайте!

У суфіксі *-ив(о)*, що вживається для вираження збірних понять, які означають матеріал або продукт праці, пишеться тільки літера **и**: *печиво, мереживо, морозиво*, але *марев*о (не матеріал і не продукт праці).

- 132** Утворіть від дієслів іменники за допомогою суфікса *-ив(о)*. Складіть з утвореними іменниками речення і запишіть.

Варити, місити, палити, прясти.

§ 13. ТВОРЕННЯ, НАПИСАННЯ Й ВІДМІНЮВАННЯ ЧОЛОВІЧИХ ТА ЖІНОЧИХ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ

Розгляньте таблиці. Підготуйтеся до відповіді на тему: «Творення і відмінювання чоловічих та жіночих імен по батькові» за попередньо складеним планом.

Творення чоловічих та жіночих імен по батькові

Чоловічі імена по батькові утворюються за допомогою суфіксів *-ич*:
Лука – Лукич; -іч: *Ілля – Ілліч; -ович*: *Іван – Іванович, Василь – Васильович, Сергій – Сергійович*

Жіночі імена по батькові утворюються за допомогою суфіксів *-івн(а)*, *-ївн(а)*:
Іван – Іванівна, Василь – Василівна, Сергій – Сергійівна, Богдан – Богданівна, Тарас – Тарасівна, Олексій – Олексіївна

Відмінювання чоловічих і жіночих імен по батькові

Н.	Микола Валерійович □, Іван Лукич □	Галина Валеріївна, Ганна Луківна
Р.	Миколи Валерійовича, Івана Лукича	Галини Валеріївни, Ганни Луківни
Д.	Миколі Валерійовичу, Івану Лукичу	Галині Валеріївні, Ганні Луківні
Зн.	Миколу Валерійовича, Івана Лукича	Галину Валеріївну, Ганну Луківну
Ор.	Миколою Валерійовичем, Іваном Лукичем	Галиною Валеріївною, Ганною Луківною
М.	Миколі Валерійовичу, Івану Лукичу	Галині Валеріївні, Ганні Луківні
Кл.	Миколо Валерійовичу, Іване Лукичу	Галино Валеріївно, Ганно Луківно

133* Від поданих слів утворіть чоловічі й жіночі імена по батькові. Запишіть їх у родовому, давальному і місцевому відмінках.

Ярослав, Дмитро, Олександр, Микола, Василь, Андрій, Ігор.

134 Порівняйте написання імен по батькові в російській і українській мовах. Зробіть висновки.

Російська мова	Українська мова
Викторович Викторівна	Вікторович Вікторівна
Геннадиевич Геннадієвна	Геннадійович Геннадіївна
Ільч Ільчинна	Ілліч Іллівна

Орфограма

Букви *і, ї* в суфіксах жіночих імен по батькові
Данилівна, Петрівна, Яківна, Георгіївна, Євстихіївна

135 Перекладіть українською мовою і запишіть за зразком. Позначте графічно суфікси імен по батькові в російській та українській мовах. Поясніть відмінності у творенні імен по батькові в обох мовах. Поясніть уживання великої літери.

Зразок. *Василий Юрьевич* – *Василь Юрійович*.

Александр Сергеевич, Дмитрий Леонидович, Олег Григорьевич, Вячеслав Федорович, Сергей Яковлевич, Алексей Кузьмич, Кирилл Никитович, Филипп Васильевич, Михаил Игоревич.

Пиши так!

Федір – Федорович, Федорівна
 Антон – Антонович, Антонівна
 Костянтин – Костянтинович,
 Костянтинівна

- 136** Назвіть по 3–4 приклади імен по батькові і прізвищ відомих українських письменників, художників або композиторів. Провідмінійте два з них письмово, позначте суфікси.

Запам'ятайте!

Ілля – Ілліч, Іллівна
 Лука – Лукич, Луківна
 Хома – Хомич, Хомівна
 Сава – Савич, Савівна

Кузьма – Кузьмович, Кузьмівна
 Яків – Якович, Яківна
 Микита – Микитович, Микитівна
 Григорій – Григорович, Григорівна

- 137** Провідмінійте і запишіть своє ім'я по батькові, а також імена по батькові когось зі своїх батьків або дідусів чи бабусь. Підкресліть відмінкові закінчення.

- 138*** Утворіть імена по батькові за поданим зразком.

Зразок. *Марія Іллівна, Юрій Андрійович.*

I. *Марія*, Галина, Олеся, Любов, Олена, *Юрій*, Тарас, Максим, Віталій, Олег.

II. *Ілля*, Яків, Лука, Сава, Микита, *Андрій*, Петро, Володимир, Анатолій, Григорій.

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ ТА РОЗДУМУ

- 139** I. Прочитайте виразно текст.

Яблуна при вікні

Яблуна була не стара, але вже починала всихати, хоч ще родила великі яблука. Із зелених вони повільно ставали білими, а потім непомітно жовтіли й падали. Навіть у хаті чути було, як бухкалося яблуко об землю.

Костик тоді вибігав із хати й шукав те яблуко. Знаходив його в пожовтілій траві й нюхав. Пахло яблуко медом і завжди світилося, наче б у середину його хтось уставив маленьку лампочку.

Якось батько сказав:

– Треба спилати яблуню. Дуже застуге* вікно. Та й користі з неї вже ніякої не буде, бо всихає...

– Хай би стояла, – озвалася мати. – Це ж пам'ять про діда Максима. Він її посадив.

– Може, вона до нас у хату хоче, – сказав Костик, що чув розмову.

– У хаті дерева не ростуть, – усміхнувся батько.

– Давайте спробуємо врятувати яблуньку, – підтримала Костика мама. – Деревина тільки ж почала всихати, а раптом – не пізно.

Коли настали холоди й зовсім облетіло листя, тато поспиливав сухі гілки, а Костик з мамою обмазали глиною ті місця, обкутали стовбур старим непотрібним одягом.

Обкутана яблуня перестояла зиму. А коли настали зовсім теплі дні, яблуня викинула бруньки й зацвіла.

І стоїть вона при вікні, світить білим цвітом і в хату, і на весь двір (За М. Слабошпицьким).

Весняне квітання

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Поясніть значення заголовка. Що він виражає – тему чи основну думку?
3. Визначте стиль мовлення.
4. Розкажіть про засоби зв'язку речень у тексті.
5. Які типи мовлення використані автором у тексті?
6. Перекажіть уривок з тексту, в якому Костик і його мама переконують тата не рубати яблуню. За допомогою яких слів автор передає почуття, переживання героїв твору?
7. Назвіть епітети, вжиті в описі яблука. З'ясуйте їх стилістичну роль.
8. Назвіть іменники, використані в розповіді про порятунок яблуні.
9. Доберіть до слів *бухкалося*, *застує* синоніми. Поясніть вибір слів автором тексту.
10. Поясніть доречність уживання в тексті слів *світилося* і *світить*.
11. Які слова в першому реченні передають протилежні дії? Яка їх роль у передачі основної думки тексту?
12. Знайдіть слова, що позначають колір. Розгляньте ілюстрацію. Які кольори переважають? Доберіть слова на позначення кольорової гами весни, літа, осені, зими. Які кольори притаманні будь-якій порі року? Чому?

III. Докладно перекажіть текст за попередньо складеним планом, дотримуючись правил орфоєпії.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

I. Розкажіть про іменник як частину мови, використовуючи подані в таблиці ключові слова й словосполучення.

Ми знаємо:

- що таке іменник (як частина мови);
- яку роль виконують іменники у мовленні;
- ознаки іменника: назви істот – не істот; загальні і власні назви; рід, число, відмінок; типи відмін;
- особливості відмінювання іменників, що вживаються тільки у множині;
- основні способи творення іменників;
- написання і відмінювання імен по батькові;
- правила написання іменників.

Ми вміємо:

- розпізнавати іменники;
- визначати їх постійні й непостійні ознаки;
- правильно використовувати іменники у мовленні;
- утворювати іменники;
- правильно відмінювати й писати українські імена по батькові;
- розпізнавати вивчені орфограми й пояснювати їх;
- знаходити й виправляти помилки на вивчені правила.

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту!

1. У якому рядку всі слова – іменники?
  - а) День, лікар, сирота, взуття, колібрі;
  - б) дорога, дорожити, синій, синь;
  - в) перший, першість, випереджати, першокласник.
2. У якому рядку всі іменники – назви істот?
  - а) Композитор, самоучка, чарівник, вихователька;
  - б) Надія, вдача, станція, мелодія;
  - в) сусідка, дерево, миша, ніч.
3. Іменники *базіка, нечупара, плакса*:
  - а) належать до іменників спільного роду;
  - б) мають форму тільки однини;
  - в) належать до III відміни.
4. Іменники *радощі, граблі, ворота*:
  - а) не змінюються за відмінками;
  - б) мають тільки форму множини;
  - в) мають тільки форму однини.
5. Іменники *леді, какаду, Екзюпері, журі*:
  - а) не змінюються за відмінками;
  - б) мають тільки форму множини;
  - в) мають тільки форму однини.
6. Іменник *снігур* належить до:
  - а) твердої групи;
  - б) м'якої групи;
  - в) мішаної групи.

7. У якому рядку всі іменники в родовому відмінку однини мають закінчення *-у*?
  - а) Сантиметр, Дрогобич, Кавказ, листопад (місяць);
  - б) університет, роман (твір), мед, вокзал;
  - в) рід, велосипед, біг, лист.
8. У якому рядку всі іменники належать до IV відміни?
  - а) Знання, левеня, немовля, лоша;
  - б) тім'я, сім'я, собача, дитинча;
  - в) кошеня, плем'я, тім'я, галчення.
9. У якому рядку правильно утворені чоловіче і жіноче ім'я по батькові від імені *Юрій*?
  - а) Юрієвич, Юрієвна;
  - б) Юрійович, Юрійовна;
  - в) Юрійович, Юріївна.
10. У якому реченні правильно визначено синтаксичну роль іменника *праця*?
  - а) Навчання – насамперед праця, щоденне добування знань (І. Цюпа).
  - б) Навчання – насамперед праця, щоденне добування знань (І. Цюпа).
  - в) Навчання – насамперед праця, щоденне добування знань (І. Цюпа).
11. У якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору слова *інвентар*?
  - а) Інвентар – імен., п. ф. – *інвентар*; неіст., заг., ч. р., одн., Н. в., II відм., м'яка гр.;
  - б) інвентар – імен., п. ф. – *інвентар*; неіст., заг., с. р., одн., Н. в., II відм., міш. гр.;
  - в) інвентар – імен., п. ф. – *інвентар*; неіст., заг., ч. р., мн., Н. в., II відм., тв. гр.
12. У якому словосполученні правильно вжито слово *адрес*?
  - а) Адрес від колег;
  - б) надсилати на адрес;
  - в) жити за адресом.

III. Розкажіть про свою родину, використовуючи якомога більше іменників.

ПРИКМЕТНИК

§ 14. ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ ПРИКМЕТНИКА

Прикметник дасть іменнику-предмету якусь його ознаку чи прикмету.

Д. Білоус

Скажіть, про яку властивість прикметника йдеться в епіграфі. Сформулюйте визначення прикметника як частини мови. Наведіть приклади.

140

Попрацюйте з таблицею у такій послідовності:

- 1) прочитайте визначення прикметника як частини мови, доберіть власні приклади;
- 2) запам'ятайте, на які групи за значенням поділяються прикметники, доберіть власні приклади на кожную групу;
- 3) з'ясуйте, як змінюються прикметники;
- 5) прочитайте, в яких формах можуть уживатися прикметники в мовленні;
- 4) встановіть, якими членами речення найчастіше бувають прикметники.

Прикметник як частина мови

Прикметник — частина мови, що виражає ознаку предмета або його належність і відповідає на питання який? яка? яке? які? чий? чия? чиє? чиї?

Змінюється	Поділяється за значенням на три групи	Має дві форми	Виконує синтаксичну роль
<ul style="list-style-type: none"> • за родами: чоловічий (<i>сонячний промінь</i>), жіночий (<i>біла пір'їнка</i>), середній (<i>осіннє небо</i>); • відмінками: <i>зимовий сад, зимового саду, зимовому саду</i> і т. д.; • числами: <i>однина (холодний вітер), множина (холодні вітри)</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • якісні — вказують на ознаку, що сприймається органами чуття безпосередньо й може виявлятися більшою чи меншою мірою, порівняно з ознакою іншого предмета: <i>зелене (зеленіше) листя, пишна (більш пишна) яблуня, маленьке деревце</i>; • відносні — вказують на ознаки предметів за різноманітними відношеннями між предметами: до місця, часу, матеріалу, національності тощо: <i>лівий берег, вечірня передача, дерев'яний стіл, український танок</i>; • присвійні — означають належність чого-небудь людині або тварині: <i>батьків садочок, дідусева хата, заяче хутро</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • повну (<i>зеленеє жито, зелена трава, карії очі, чорнії брови</i>); • коротку (<i>зелен сад, повен дім</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • означення (Від <i>тепло</i> слова і <i>лід</i> розмерзає) (<i>Нар. творчість</i>); • присудка (<i>Пісня була гарною</i>)

141 Робота в парах. Один з учнів виконує роль учителя: готує коротку розповідь про якусь властивість прикметника, запитання до напарника, а другий учень відповідає на запитання «вчителя». Потім учні міняються ролями.

142 I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Осінь ходила садом, ховалася за клуні* та хати. Суха кукурудза стояла, опутивши свої вузькі крила. Відцвітали мамині мальви*. Сон згладжував контури вишневих дерев. Замовкли відразу всі цвіркуни*. А тиша заспішила сільськими городами туди, де над гребенем далекого лісу засвітився чистий, наче із щирого золота, ріжечок молодого місяця (За В. Шевчуком).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Знайдіть у тексті слова, що означають ознаку предмета. Визначте, з якою метою вони вжиті. Поміркуйте, на що вказує слово мамині (мальви).
2. Доберіть усно до виділених слів 3–4 прикметники. Які з дібраних вами прикметників могли б доповнити цей текст?

143 I. Прочитайте текст. Доповніть його прикметниками з довідки і запишіть. Порівняйте тексти і скажіть, який із них яскравіший і виразніший. Чому?

На одному дереві в Романовім садку можна побачити сім'ю ... сортів*. Поряд ухитрюються там рости не лише ..., а й ... родичі. На цій гілці висить ... яблуко, а на ... або й зовсім ... . Усе в тім садку повите для нас таємницею (За О. Гончаром).

Довідка. Сусідній, близький, різний, сніжно-білий, далекий, золотавий, червонощокий.

II. Випишіть з тексту антоніми.

III. **Творче завдання.** Які сорти яблук вам відомі? Якщо важко відповісти на це запитання, зверніться по допомогу до дорослих або скористайтеся довідковою літературою. Запишіть 5–7 назв за алфавітом. Поясніть орфограми. Складіть усну розповідь про один із сортів, використавши прикметники на позначення кольору, смаку, розміру.

144 I. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім уголос.

Ніжний, ненастирливий шелест листя осики нагадує плескіт далекого моря. Кличуть під легку, прозору тінь крони ясеня, липи, дуба, які ніколи не закривають повністю бірюзової далечини неба. Навіває тихий спокій тонкий аромат матіоли. Заспокоює очі голубий та синій колір квітів.

Розумним добром такого кольору рослин можна створити цілий «блакитний сад», який квітватиме від ранньої весни до пізньої осені (З календаря).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Які б квіти ви посадили, створюючи власний «блакитний сад»: півники чи троянди, волошки чи айстри, барвінок чи гладіолуси, проліски чи конвалії? Розкажіть, вживаючи прикметники.

2. Випишіть за зразком прикметники разом з іменниками, до яких вони належать. Поставте питання до прикметників, визначте їх рід, число і відмінок.

Зразок.

Словосполучення	Питання	Рід	Число	Відмінок
<u>Ранньої</u> весни	якої?	ж. р.	одн.	Р. в.

3. Поясніть, від чого залежить рід, число й відмінок прикметника.

145 I. Прочитайте виразно вірш. Розкажіть, яка пора року описана автором.

*Розцвівся пишно мій садок.
Рясна черемха, і бузок,
І яблуневий цвіт
В своїм убранні молодім
Блищать на сонці золотім
І шлють йому привіт.
Барвінок стелиться в траві;
В зеленій свіжій мураві
Рясніють квітоньки:
Жовтогарячі, голубі
І срібні, з ними ж у юрбі
Конвалій пелюстки.
Ставні, поважні явори,
Дуби, зіпнявшись догори,
Красують мовчазні.
Цвіте, буяє рідний край,
Немов казковий тихий рай...*

М. Вороний

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть з вірша прикметники, що вказують на колір.
2. Доберіть до слів *жовтогарячий*, *голубий* синоніми і запишіть їх.
3. Чи є у тексті епітети? Назвіть їх. Поміркуйте, з якою метою використав письменник ці тропи.
4. Поясніть правопис виділених слів.
5. Знайдіть у тексті речення з однорідними членами. Прочитайте ці речення вголос. Поясніть вживання розділових знаків.

146

I. Спишіть текст, узгоджуючи прикметники в роді, числі й відмінку з іменниками, до яких вони належать. Прочитайте записаний текст вголос.

І от стоїть передо мною наша (*бідний, старий, білий*) хата, з потемнілою (*солом'яний*) стріхою і (*чорний*) димарем*, а біля хати на причілку* яблунька з (*червоний*) яблуками, а довкола неї квітник моєї сестри, моєї няньки – (*терпеливий, ніжний*). Біля воріт стоїть (*старий, розложистий*) верба з засохлим верхом. Та який сад! Бачив я на своїм віку чимало таких

(порядний) садів, от хоч би в Умані та в Петергофі. Але що то за сад! Другого такого на всім світі нема! (За Т. Шевченком).

II. Визначте, якими членами речення є прикметники.

Візьміть до уваги!

Слова, які означають ознаку предмета за дією, не є прикметниками: *потемнілий, засохлий, зроблений, перекинутий, встановлений* та ін.

147 I. Розгляньте картину відомої української художниці Катерини Білокур «Квіти за тином» та дайте відповіді на такі запитання:

- Яке враження справило на вас полотно?
- Які кольори використано автором для зображення квітів?
- Чи доводилося вам бачити подібні квітники?

II. Порівняйте кольори квітів, описаних М. Вороним, з кольорами на картині. Свої спостереження запишіть.

148 I. Прочитайте текст мовчки. Відредагуйте його, замінивши виділені прикметники синонімами. Перероблений текст запишіть.

– Який *красивий* сад! Я ніколи такого не бачив, – сказав замріяно Миколка, дивлячись на зимовий сад.

– Красиво!.. – підтримав його Сергійко.

– І що дивно: зима, а дерева все одно *красиві*. Йдеш садом, а здається, ніби ти в *красивій* і *казковій* країні, – зауважив Андрій. – Тепер ви зрозуміли, чому я так люблю зиму. Взимку все стає *красивим* і *чарівним*, немов хтось *чарівною* паличкою намалював ці *чарівні* пейзажі. Зимовий сад – це й *чарівна*, й *красива*, й *казкова* країна!

II. Прочитайте виразно відредагований текст. Поясніть, якими відтінками значення відрізняються слова *казковий, красивий, пишний, привабливий, чарівний, чудовий, фантастичний*. Чи можуть вони взаємозамінюватися в одному тексті?

III. Творче завдання. Які народні чи літературні казки вам нагадає зимовий сад? Складіть твір-мініатюру (4–5 речень) на тему «Зимовий сад – казковий сад». Який стиль і тип мовлення ви оберете?

149 Гра «Хто більше?». До поданих слів за 3–5 хвилин усно доберіть якомога більше прикметників-означень. Переможе той, хто добере найбільше слів.

Чорнобровці – ... ; ялинка – ... ; квітник – ... ; листя – ... ; небо – ... .

§ 15. ЯКІСНІ, ВІДНОСНІ ТА ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ

Пригадайте і розкажіть, використовуючи власні приклади, на які групи за значенням поділяються прикметники. При потребі звертайтеся до таблиці на с. 68.

150 I. Прочитайте речення. Поміркуйте, чому в деяких реченнях вправи автори описують хату як живу істоту?

1. Наснились мальва, рута-м'ята, І скрип криничний журавля, І смерекова отча* хата, Яку давно покинув я (П. Дворський). 2. Опишу її (хати) неповторну зовнішність, привітну й веселу, часом сумну, молоду й стареньку вдовицю, чепурну і добру, журливу і ніколи не горду (О. Довженко). 3. За тобою завжди будуть мандрувати Очі материнські і білява хата (В. Симоненко). 4. Біла хатонька в долині, у гаю дрімучім, Під горою золотою, мов у ставку лискучім (Христя Алчевська). 5. Ти (хата) стоїш, небагата й непишна, виглядаючи з саду в луг. Рясний цвіт обтрусили вишні на солом'яний твій капелюх (В. Симоненко).

II. Запишіть прикметники у три стовпчики: I – якісні, II – відносні, III – присвійні. Поясніть свій вибір.

III. Розгляньте малюнок. Скажіть, яке речення він може ілюструвати.

Українська хата з подвір'ям

151 I. Прочитайте й спишіть текст. Вставте пропущені букви. Поясніть орфограми.

Заметена снігами хата ледь блимала нев...личкими вікнами з-під сивих брів. А нав...сні вона ож..вала. Коли ро..тавали сніги, найпершими коло приз..би* пробивалися з..леними шпичаками* півники. Викидала з..лене пагіння ружа, з-під з..млі п'явся любисток. В..сна ніби прагнула пр..красити убогу хатину зелом* і квітом, щоб людям у ній було в..селіше жити (І. Цюпа).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Розкажіть, якими квітами ви прикрашаєте своє подвір'я, квартиру або класну кімнату.
2. З'ясуйте, яку роль виконують у тексті прикметники (зображальну, емоційну, називну, оцінну тощо).
3. Підкресліть у тексті якісні прикметники. Усно поставте до них питання.
4. Випишіть спільнокореневі слова. Розберіть їх за будовою (письмово).

- I. Спишіть словосполучення. Визначте, до якої групи за значенням належать прикметники. З 2–3 парами словосполучень складіть речення і запишіть їх.
- II. Подумайте, чому деякі відносні прикметники можуть набувати значення якісних. Наведіть приклади. Перевірте правильність чи хибність своїх міркувань за поданим нижче правилом.

Золотий ланцюжок – золоті руки, скляні вікна – скляний погляд, сливовий джем – сливовий колір, срібний сон – срібний ніж, сталевий пристрій – сталеві нерви.

Візьміть до уваги!

Прикметники, поєднуючись з іншими словами, можуть змінювати своє значення і переходити з однієї групи до іншої. Наприклад, якщо відносні прикметники вживаються в переносному значенні, вони набувають ознак якісних, тобто переходять у якісні: *залізний дах* (пряме значення, відносний) – *залізний характер* (переносне значення, якісний). Буває і навпаки – у власних назвах, термінах якісні прикметники переходять у відносні: *Великі Луки, чорна металургія, білий голуб*.

152 I. Спишіть текст, добираючи із пропонованих у дужках прикметників ті, що найбільш точно виражають думку. Під час виконання вправи скористайтеся тлумачним словником.

До недавнього часу (основним, головним) типом (традиційного*, типового*) житла у сільській місцевості була (невисока, одноповерхова) хата. Це (тиха, затишна), найчастіше білена будівля під солом'яною стріхою. Такі (житлові, жилі) споруди будували майже по всій Україні, від Слобожанщини до Карпат (З календаря).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Прочитайте записаний текст уголос. До якого стилю він належить? Де використовується цей стиль?
2. Визначте групу за значенням, рід, число й відмінок прикметників.
3. Поясніть написання слів *Слобожанщина*, *Карпати*.

- 153** I. Перебудуйте наведені словосполучення так, щоб залежним словом замість іменника став прикметник. Запишіть за зразком. Визначте групу за значенням утворених прикметників.

Зразок. *Кімната матері – материна кімната.*

Будинок із цегли, валок із глини, гама кольорів, житло народу, стіл для роботи, стілець із дерева.

II. Виконайте усний синтаксичний розбір трьох словосполучень (на вибір).

- 154*** Утворіть від іменників присвійні прикметники. Складіть з ними словосполучення і запишіть. Яке фонетичне явище відбувається внаслідок словотворення?

Батько, дідусь, заєць, мати, Ольга, подруга, собака.

- 155** I. Прочитайте текст. На які елементи інтер'єру ви звернули увагу? Назвіть ключові слова й словосполучення.

На с..лі сотникова хата була чи не найкраща. У св..тлиці стояли липові ослони*, усі в *дорогих* турецьких к..лимах. У кутку була божниця*, *уквітчана* пол..овими квітами... Посередині й ближче до вікна стояв в..ликий стіл, застел..ний важкою в..львєтовою скат..ртиною. Біля нього метушилися молодиці в парчевих очіпках та чорних дорогих запасах*. Через двері була менша св..тлиця. На стінах в..сіла козацька зброя і цілий ряд люльок. У малій св..тлиці були ще й низен..кі турець..кі канапи* й такі ж н..зенькі столики (За М. Лазорським).

II. Виконайте такі завдання:

1. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.
2. Підкресліть прикметники. Визначте, до якої групи за значенням вони належать.
3. Користуючись словником, доберіть синоніми до виділених слів. Поясніть, чому автор обрав саме ці слова?
4. Підкресліть антоніми. З якою метою їх ужито в тексті?

- 156** **Творче завдання.** Складіть коротке письмове висловлювання на одну з тем: «Моя квартира» або «Моя кімната», використовуючи опорні слова: *квартира, диван, жалюзі, крісло, пуф, сервант, стіл, стілець, комп'ютер, тюль, шафа*.

- 157** I. **Гра «Хто більше?».** За 3–5 хвилин згадайте і запишіть 5–6 назв предметів (будівлі, меблі, будівельні матеріали тощо) і доберіть до них прикметники. Переможе той, хто запише найбільше прикметників до кожного зі слів та правильно визначить їх групу за значенням.

Зразок. *Шафа – велика (якісн.), книжкова (відн.), батькова (присв.).*

II. З 2–3 прикметниками складіть і запишіть речення. Зробіть синтаксичний розбір цих речень. Яким членом речення є прикметник?

§ 16. ПОВНІ Й КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ. ПАРАЛЕЛЬНІ ВІДМІНКОВІ ЗАКІНЧЕННЯ

Прочитайте речення. Запишіть виділені прикметники, визначте в них закінчення. Порівняйте закінчення в однакових словах. Що цікавого ви помітили?

1. Там *яснії* зорі і *тихії* квіти єднаються в дивній розмові (*Леся Українка*). 2. Зоре моя *вечірняя*, зійди над горою... (*Т. Шевченко*). 3. *Зеленеє* жито, *зелене, хорошіі* гості у мене. *Зеленеє* жито ще й овес, тут зібрався наш рід увесь. 4. І шумить, і гуде, *дрібен* дощик іде (*Нар. творчість*). 5. *Ясні* й *тихі* ранки налаштовували на роботу. 6. *Вечірня* зоря висвічувала безмежне *зелене* поле. 7. *Тихий дрібний* дощик пройшов уранці.

158 Розгляньте таблицю. Особливу увагу зверніть на заголовки стовпців у таблиці та закінчення прикметників.

Повні й короткі форми прикметників

Повні форми (змінюються за відмінками)

Стягнені

(чоловічий, жіночий, середній рід; всі відмінки одн. і мн.)

*Ясний, ясна, ясне, ясні;
дрібний, дрібна, дрібні*

Нестягнені

(жіночий, середній рід; називний, знахідний відмінки одн. і мн.)

*Ясна, ясне, ясній;
дрібна, дрібне, дрібні*

Коротка форма

(чоловічий рід; лише називний та знахідний відмінки одн.)

*Ясен, красен, повен;
дрібен, певен, рад*

Запам'ятайте!

В українській мові якісні прикметники мають **повні** та **короткі** форми. За всіма відмінками змінюються лише повні форми прикметників.

Коротка та повна нестягнена форми прикметників використовуються лише в художньому (здебільшого в поезії) та розмовному стилях мовлення.

159 Запишіть 5–6 прислів'їв або приказок, де є прикметники. Підкресліть їх. Які з прикметників мають повну форму, а які – коротку? Поясніть, як ви міркували.

160* Випишіть із поетичних творів речення з прикметниками повної нестягненої форми однини й множини та короткої форми. Підкресліть закінчення. Поміркуйте, чому в поетичних творах частіше використовуються прикметники повної нестягненої форми.

161 Запишіть у два стовпчики словосполучення, що використовуються в художньому та науковому стилях мовлення. Якщо ви правильно виконаєте завдання, то з перших літер слів кожного стовпчика складете назви відомих календарно-обрядових пісень зимового й весняного циклів.

Красивая дівчина, відносні прикметники, осіння днина, легкая хода, електричний струм, суфіксальний спосіб творення, ненаголошені голосні, якісні прикметники, ясні зорі, довгая коса, казковая пора, нафтопереробна промисловість, кліматичні умови, абрикосове буяння, арктична пустеля.

§ 17. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ. ТВОРЕННЯ ВИЩОГО І НАЙВИЩОГО СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Прочитайте речення. Скажіть, до якої групи за значенням належать виділені прикметники. Поясніть їх лексичне значення. Чи помітили ви якісь особливості в написанні виділених прикметників? Чи пов'язано це з лексичним значенням слів?

1. З дитинства *ніжні* спогади викликає в мене матирина пісня. 2. Немає на світі нічого *ніжнішого*, ніж бабусина колискова. 3. Українська пісня ввібрала в себе *найніжніші* почуття радості й печалі, кохання та розлуки, щасливої долі й гірких сліз.

Запам'ятайте!

Якісні прикметники можуть утворювати вищий і найвищий ступені порівняння: *ніжного – ніжнішого – найніжнішого*.

162 Розгляньте таблицю і підготуйте повідомлення про ступені порівняння якісних прикметників за таким планом:

1. Які бувають ступені порівняння якісних прикметників?
  2. Що вони означають?
  3. Які форми мають?
  4. Як творяться проста й складена форми вищого ступеня порівняння?
  5. Як творяться проста й складена форми найвищого ступеня порівняння?
- Наведіть власні приклади.

Ступені порівняння якісних прикметників

Вищий ступінь порівняння

Найвищий ступінь порівняння

означають, що в якомуś предметі

ознака виявляється більшою мірою,
(порівняно з іншими предметами)

ознака виявляється найбільшою мірою
(порівняно з іншими предметами)

Форми ступенів порівняння

проста

складена

проста

складена

Творються

1. Основа прикметника + суфікси *-іш-, -ш-*:
яскравий – яскравіший; широкий – ширший
2. Від основи інших слів:
великий – більший; малий – менший; гарний (хороший) – кращий; добрий – ліпший; поганий – гірший тощо

прикметник + слова *більш (менш)*:
яскравий – більш яскравий; сильний – менш сильний

проста форма вищого ступеня + префікс *най-*:
яскравіший – найяскравіший.
Для підсилення значення можуть додаватися префікси *як-, що-*: *щонайяскравіший, якнайсильніший*

прикметник + слова *найбільш (найменш)*:
яскравий – найбільш яскравий

Запам'ятайте!

У процесі творення простої форми вищого ступеня порівняння в основах деяких прикметників відбувається чергування приголосних звуків: [з'] → [жч] *низький – нижчий*, [г] → [жч] *дорогий – дорожчий*, [к] → [шч] *високий – вищий*.

- 163** Утворіть і запишіть просту і складену форми вищого і найвищого ступенів порівняння від прикметників *глибокий, гарний, коштовний*.

164

- I. Прочитайте виразно текст. Спишіть, уставляючи пропущені букви. Підкресліть прикметники, визначте, де можливо, ступінь порівняння.

Українсь..ка пісня! Який митець* не був натхненний її багатючими м..лодіями, б..змежною широтою і красою її образів, чарівною силою, що

викликає в душі людс..кій найскладніші, найглибші асоціації*, почу..я і прагне..я всього, що є кращого в людині (О. Довженко).

II. Розкажіть, яку стилістичну роль виконують прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння в тексті (називну, зображальну, емоційну, оцінну тощо).

165 Прочитайте словосполучення. Запишіть їх. Поставте наголос у виділених словах. Утворіть, де можливо, ступені порівняння від прикметників. Чи від усіх прикметників ви змогли утворити ступені порівняння? Чому?

Босий хлопець, величезний скарб, голий ліс, дорогоцінне вбрання, здоровенна вежа, новий килим, легесеньке пір'ячко, легка ноша, міцний горішок, тоненьке дерево, близький знайомий.

Запам'ятайте!

В українській мові **не можна** утворити ступені порівняння від

- прикметників із суфіксами **-еньк-, -есеньк-** (*низенький, тонесенький*);

- прикметників – назв кольорів, що перейшли з відносних у якісні (*кавовий, волошковий, бузковий*);

- прикметників: *босий, голий, лисий, кривий, сліпий*.

166 I. Прочитайте вголос вислів відомого українського співака Дмитра Гнатюка.

Материнська пісня – то *найсильніший* гімн людині. Мене в широкий світ пісні вивела ласкава мелодія материнської колискової пісні. У моєму репертуарі чимало пісень, присвячених матері – *найдорожчий, найрідніший*, – у них вічна синівська любов і вдячність.

Говори так!

вузький	низький
різкий	товстий

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть до слова *пісня* прикметники-означення (4–5 прикладів).
2. Визначте ступінь порівняння виділених прикметників.

III. Попрацюйте в групах.

1. «**Лексикографи**». Пригадайте, як оформлюються словникові статті в тлумачному словнику. Укладіть «Словничок музиканта-початківця» з п'яти термінів і запишіть їх.

2. «**Ведучі музичної програми**». Напишіть коротенькі тексти повідомлень про двох-трьох українських співаків (співачок) для музичної теле- чи радіопрограми, використовуючи прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння. Озвучте повідомлення, як це роблять диктори або телеведучі. Поясніть друзям, чому ви написали саме про цих виконавців. Чи є серед них ваші улюблені?

- 167** І. Прочитайте фразеологізми. Передайте їх значення за допомогою прикметників. Запишіть за зразком. Складіть речення з двома фразеологізмами.

Зразок. *Хоч з лиця воду пий – красивий.*

Ні кінця ні краю, лебедина пісня, перша скрипка, стара пісня.

II. Учїться спілкуватися!

Як ви думаєте, коли говорять: *ні кінця ні краю*? Розіграйте діалог, використовуючи цей фразеологізм.

- 168** І. Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою. Розкажіть про особливості творення вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників в українській і російській мовах. Що спільного і що відмінного ви помітили?

Самый дорогой подарок, красивейший голос, самое лучшее выступление, менее удачный номер, наиболее популярная музыкальная композиция, благодарнейшие зрители, самые восторженные аплодисменты, интереснейшая программа.

II. Творче завдання. Підготуйте усне повідомлення про один із українських чи світових музичних фестивалів (конкурсів), використовуючи перекладені словосполучення.

Музичний фольклорний фестиваль

- 169** І. Запишіть текст, утворюючи від виділених прикметників вказані ступені порівняння.

Історичні пісні належать до *коштовних* (проста форма найвищого ступеня порівняння) перлин усної народної творчості. У них відображено *хороші* (проста форма вищого ступеня порівняння) риси характеру українського народу.

Однією з *важливих* (проста форма найвищого ступеня порівняння) рис історичних пісень є те, що вони ознайомлюють з історією не одне покоління й залишають для нащадків* усе те *добре* (проста форма найвищого ступеня порівняння), що не розгубив український народ протягом багатьох століть (*З журналу*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Чи впливає на виразність та емоційність тексту наявність у ньому прикметників вищого і найвищого ступенів порівняння? Підтвердіть свою думку прикладами.

2. Зіставте поданий у підручнику і записаний вами тексти. Який із них більш виразний? Чому?

3. Поясніть лексичне значення слова *нащадки*.

170

Попрацюйте в групах. Підготуйте розповіді, в яких використайте прикметники різних ступенів порівняння.

1. «**Психологи**». Про риси характеру українського народу, розкриті в історичних піснях, а також про те, як треба виховувати в собі ці риси.

2. «**Музикознавці**». Про виконавців українських народних дум та історичних пісень або про народні музичні інструменти.

3. «**Літературознавці**». Про відомі вам думи або історичні пісні.

ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИМІЩЕННЯ

171

I. Прочитайте текст мовчки. Перекажіть зміст прочитаного.

Рідна хата

Художник Василь Береговець жив у просторій міській квартирі, але часто сумував за далекою хатою, в якій народився.

Далека батьківська домівка... Нікого не залишилося в тій хаті з їхнього роду. У тій оселі давно живуть чужі люди, які вважають домівку своєю.

Заметена снігами хата ледь блимала невеличкими вікнами з-під сивих брів. А навесні вона оживала. Коли розтавали сніги, зеленими шпичаками найпершими пробивалися півники. Викидала зелене пагіння ружа, з-під землі п'явся любисток. Весна ніби прагнула прикрасити хатину, щоб людям у ній було веселіше.

А коли з теплого вирію прилітали ластівки й поселялися в гніздах під стріхою, хата озивалася заливчастим щебетом. Бо ж відколи вона стоїть на цьому пагорбі, стільки над нею співають ластівки.

Змалку Василька обступали білі стіни, на яких висіли вишиті маминими руками рушники. У кутку піч, на печі часто сушилися жито, пшениця, просо. Василько любив спати на теплому зерні, особливо після того, як набігається взимку, катаючись по кризі.

«...Далека хата,
в якій народився...»
(У музеї народного побуту
та архітектури, с. Пирогово
під Києвом)

Усе в тому домі здавалося звичним і рідним. На покуті стіл, застелений скатертиною. Над ним фотографії всього роду і намальовані художником картини. У світлиці було тепло й затишно навіть узимку, коли наставали холоди (За І. Цюпою).

II. Проаналізуйте текст у такій послідовності:

1. Визначте стиль мовлення, тему й основну думку тексту.
2. Виділіть мікротеми.
3. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.
4. Які типи мовлення використані автором у тексті?
5. З якою метою в тексті використано описи природи і приміщення?
6. Яку роль у передачі людських почуттів відіграють описи в тексті?
7. З'ясуйте стилістичну роль прикметників.

III. Складіть до тексту план на основі виділених мікротем. Підготуйте усні описи зовнішнього і внутрішнього вигляду хати. Звертайся до фотоілюстрації в разі утруднень.

IV. Поміркуйте, чому в Україні з пошаною ставляться до рідної домівки. Розкажіть про вашу оселю, опишіть свій улюблений куточок.

§ 18. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ТВЕРДОЇ І М'ЯКОЇ ГРУП

Прочитайте речення. Якою темою вони об'єднані? Випишіть прикметники з іменниками, до яких вони відносяться. Визначте, до яких відмін і груп належать іменники. Як ви це встановили? Виділіть основи і закінчення прикметників. Чи можна стверджувати, що прикметники також поділяються на групи?

1. Світає... Край неба палає, Соловейко в темнім гаї сонце зустрічає (Т. Шевченко). 2. Ще мить – і сонячні іскри заграли на краплях роси і на квітках конюшини (І. Цюпа). 3. Пишне золоте сонце пливло між небом і степом, наче корабель по безодньому морі (І. Нечуй-Левицький).

Запам'ятайте!

Залежно від кінцевого приголосного основи прикметники поділяються на дві групи – тверду (кінцевий приголосний основи твердий: *народний, глухий, п'ятирічний*) і м'яку (кінцевий приголосний основи м'який: *верхній, колишній, внутрішній*).

172 I. Прочитайте речення. Сформулюйте тему, що їх об'єднує.

1. Яка це *предивна* насолода – зустрічати сонце наодинці з рідною природою (Н. Сухих). 2. У безмежному білому мовчанні лежали присипані снігом хутори. (Гр. Тютюник). 3. І сипле відблиски на мури рожева вранішня зоря (М. Рильський). 4. Перші промені сонця вкрили позолотою вершечки *прибережних* вільшаників (В. Іваницький). 5. Придорожні берези струшували із зеленкуватих бруньок холодну росу (М. Стельмах). 6. Осінній ранок куривсь дрібною мжичкою* (М. Коцюбинський).

II. Виконайте такі завдання:

1. Випишіть в один стовпчик прикметники твердої групи, в другий – м'якої. Підкресліть закінчення.
2. Поясніть написання виділених слів. Доберіть 4–5 прикметників з префіксами *пре-*, *при-*.
3. Підкресліть прикметники – назви кольорів. До якої кольорової гами вони належать: теплої чи холодної? Яка стилістична роль цих прикметників у реченнях?

Анатоль Петрицький.
Ранок після Різдва

III. Розгляньте репродукцію картини. Розкажіть про її композицію, кольорову гаму. Чи є у вправі речення, співзвучні з настроєм, що виник у вас після розгляду картини?

Розгляньте таблицю. Розкажіть про відмінювання прикметників твердої і м'якої груп. Наведіть власні приклади.

Відмінювання прикметників твердої і м'якої груп

Група	Відмі- нок	Однина			Множина
		Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Тверда	Н.	<i>добрий</i>	<i>добра</i>	<i>добре</i>	<i>добрі</i>
	Р.	<i>доброго</i>	<i>доброї</i>	<i>доброго</i>	<i>добрих</i>
	Д.	<i>доброму</i>	<i>добрий</i>	<i>доброму</i>	<i>добрим</i>
	Зн.	<i>добрий</i>	<i>добру</i>	<i>добре</i>	<i>добрі</i>
	Ор.	<i>добрим</i>	<i>доброю</i>	<i>добрим</i>	<i>добрими</i>
	М.	<i>(на) доброму</i>	<i>(на) добрий</i>	<i>(на) доброму</i>	<i>(на) добрих</i>
М'яка	Н.	<i>давній</i>	<i>давня</i>	<i>давнє</i>	<i>давні</i>
	Р.	<i>давнього</i>	<i>давньої</i>	<i>давнього</i>	<i>давніх</i>
	Д.	<i>давньому</i>	<i>давній</i>	<i>давньому</i>	<i>давнім</i>
	Зн.	<i>давній</i>	<i>давню</i>	<i>давнє</i>	<i>давні</i>
	Ор.	<i>давнім</i>	<i>давньою</i>	<i>давнім</i>	<i>давніми</i>
	М.	<i>(на) давньому</i>	<i>(на) давній</i>	<i>(на) давньому</i>	<i>(на) давніх</i>

Орфограма

Букви *и, і, ї* в закінченнях прикметників
красивих, синіх, безкраїх

173 I. Користуючись тлумачним словником, поясніть значення слів *старий* і *давній* (I варіант); *дружний* і *дружній* (II варіант). Складіть з ними речення.

II. Провідмініайте (письмово) ці прикметники в однині й множині. При потребі звертайтеся до таблиці.

174 I. Правильно інтонуючи речення, прочитайте уривок з твору Олександри Матіяш, учасниці Всеукраїнського конкурсу «Село моє, для мене ти єдине...». Визначте кількість мікротем у тексті.

У нашій хаті стоїть стара скриня. Вона належала ще *бабусиній* мамі й давно вже стала реліквією*.

Одного разу я не втрималася. Відчинила – і ... аж серце тьохнуло: яка краса! На *шовковій* хустині переливалися *тьманими** кольорами різні старовинні прикраси. Ой, а це – рушник! На ньому було зображено щось *магічне, прекрасне*, щось таке таємниче.

Я стала приглядатися до вишиття. Диво! Сонечко освітило зелену *галявину*. Кинуло *золотий* промінчик на голубу *волошку*, на *вкритий* кра-

пистою росою червоний мак. Кучерявий барвінок глянув на мене своїми (а може, бабусиними?) блакитними очима, сплітаючись у віночок з яскравими чорнобривцями. Червоні ягоди калини забриніли *прадавньою*, але такою знайомою піснею...

А це що таке? Якась ніби тваринка чи пташка?.. Ні, то, мабуть, добрий дух нашої міцної родини, оберіг і моєї долі... Ось так усе ожило на *лляно-му* рушникові, заграло різними барвами.

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть із тексту прикметники і визначте їх рід, число й відмінок.
2. Визначте групу за значенням виділених прикметників.

Українські рушники – яка краса!

III. Попрацюйте в групах.

1. «Учителі та учні». Одні учні формулюють запитання за змістом твору, інші – дають на них відповіді.
2. «Народознавці». Розкажіть однокласникам про реліквії вашої родини, використовуючи прикметники твердої і м'якої груп.

175 Трансформуйте подані словосполучення за зразком і запишіть у називному, родовому та місцевому відмінках однини. Визначте головне й залежне слова.

Зразок.

Словосполучення	Н. в.	Р. в.	М. в.
$\begin{array}{c} \times \quad \downarrow \\ \text{Колір сонця} \end{array}$	$\begin{array}{c} \downarrow \quad \times \\ \text{сонячний колір} \end{array}$	$\begin{array}{c} \downarrow \quad \times \\ \text{сонячного кольору} \end{array}$	$\begin{array}{c} \downarrow \quad \times \\ \text{(на) сонячному кольорі} \end{array}$

Зелень весни, листя вишні, любов без меж, небо вранці, сорочка матері, простір без краю, світло сонця, цвіт яблуні.

176 I. Прочитайте текст уголос. Доберіть до нього заголовок.

Ранок, як ніжна райдужна увертюра* дня, розливає над землею свої барви-звуки. Шовкові, з оксамитовим полиском полотна тчуться на *безкраїх* луках, де вже виблискують у ранковій росі трави.

Сонце обтрусило із себе *прозоре вбрання*, а заодно й міріади* бризок, якими вмивалося, і впевнено покотилося вгору небозводом. І від того сонячні зайчики заскакали на луках, освітлені води стали блискучо-голубими, і ніжна хвиля плеснулася на чистій гладіні Псла (За І. Цюпою).

Псьол – річка, яка протікає Полтавщиною і Сумщиною.

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Чому, на вашу думку, автор порівнює ранок з увертюрою?
2. Чи вживаються у тексті спільнокореневі слова? Назвіть їх.
3. Доберіть синоніми до слова *небозвід*.
4. Випишіть з тексту словосполучення «іменник+прикметник». Визначте групи за значенням і відмінки прикметників.
5. Письмово провідмінійте виділені словосполучення.

- 177** I. Перекладіть текст українською мовою, запишіть його. Порівняйте правопис відмінкових закінчень прикметників в українській і російській мовах.

Весёлый денёк

Стояли зимние дни, хмурые, тоскливые: рассветает *поздно*, темнеет рано, света белого не видно.

И вдруг улыбнулась погода. Выпал чистый мягкий снежок, с неба тучи ушли, солнышко проглянуло... Сахарный снег блестит-переливается. Все деревья сделались цветными: елки – с коричневой шкуркой, сосны – с желтенькой, осинки – с зелененькой, березки – с пёстренькой... И над всем лесом голубое небо сияет! (Е. Шим).

II. Порівняйте правопис виділеного слова в українській і російській мовах. Доберіть 4–5 прикладів слів, у яких відбувається спрощення в групах приголосних.

- 178** Спишіть текст, доповнюючи його прикметниками з довідки. Графічно позначте закінчення. Визначте синтаксичну роль прикметників.

Після ... .. ночі починало світати. Край неба виблискувало ... вогнем, горіло і миготіло ... полум'ям. Пройшла хвилина, потім друга, і пучок світла полився, розливаючись по горах, лісах, по ... будівлях.

Повітря було ... .. Сонце обливало землю ... світлом і цілувало тисячами своїх ... іскорок, гріло-пестило теплом свого ... проміння (За Панасом Мирним).

Довідка. Темний, рожевий, похмурий, чистий, ясний, високий, прозорий, гарячий, яскравий, рожевий.

- 179** I. Прочитайте текст. Висловіть своє ставлення до прочитаного. Визначте тему й головну думку тексту.

Кожне слово має свій сенс, свою красу... Народжується велике почуття радості при згадці таких слів, як «світанок», «сонячний промінь», «весняний струмок», «голуба далечінь», «блакитна високість»... А скільки таких слів існує, і за кожним – глибинна суть і краса! (За І. Цюпою).

II. Учїться спілкуватися!

Продовжте низку наведених автором словосполучень і слів, за допомогою яких можна передати відчуття радості (4–5 прикладів). Складіть і розіграйте діалог, використовуючи їх для опису картин (с. 81, 82).

§ 19. ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ У ЗАКІНЧЕННЯХ ПРИКМЕТНИКІВ

Прочитайте текст. Випишіть прикметники з іменниками, від яких вони залежать, уставляючи пропущені букви. Позначте графічно основи і закінчення прикметників та іменників. Зверніть увагу на кінцеві приголосні основ і голосні в закінченнях прикметників. Що цікавого ви помітили?

У повітрі кімнати чувся ледве помітн.., чудн.. запах. У ньому було щось гіркуват.. й легк.., як павутина на тлі вранішн.. неба. Можливо, то був дух терпк.. пахощів або повільн.. випари давн.. тканин чи килимів, які замкнули в старовинн.. комоді* (За В. Підмогильним).

Візьміть до уваги!

Відмінкові закінчення прикметників залежать від кінцевого приголосного основи.

Прикметники з основою на **твердий приголосний** у називному відмінку однини мають закінчення **-ий** [ден:ий], **-а** [ден:а], **-е** [ден:е].

Прикметники з основою на **м'який приголосний** у називному відмінку однини мають закінчення **-ій** [ве"ч'і́рн'ій], **-я** [ве"ч'і́рн'я], **-є** [ве"ч'і́рн'є].

У називному відмінку множини всі прикметники мають закінчення **-і** [ден':і], [ве"ч'і́рн'і] незалежно від приголосного основи.

180 I. Спишіть речення за зразком.

Зразок. А балкони (які?) кольорові – наче ті стрічки (які?) шовкові. (І. Кульська).

1. Коло другої стіни – старовинний, важко інкрустований* комод з опуклими шухлядами* й круглим будильником зверху (В. Підмогильний).
2. На ліжках, диванчиках і кріслах різнокольоровими купами сяють подушки (Г. Папірна). 3. Вікна в хатинці були високо від підлоги і всі з різнокольорових скелець*. Тому сама кімната світилася райдужним сяйвом (Г.Х. Андерсен).

II. Виконайте такі завдання усно:

1. Якою темою об'єднані подані речення? Слова якої тематичної групи переважають? Наведіть приклади.

2. Визначте, якими членами речення є прикметники.
3. Поясніть написання відмінкових закінчень прикметників.

181 Спишіть текст, доповнюючи його прикметниками з довідки. Позначте відмінкові закінчення прикметників, поясніть їх написання.

У ... кімнаті по-парадному чисто і просторо, багато ... повітря. Крім стола, в кімнаті ще пара ... стільців при стіні і один стілець біля дверей, але ці ... меблі не заповнюють порожнечі. ... вікно, заставлене ... решетою, ... гардина звисає збоку, зібрана в ... складки скабкою*, як ... завіса (І. Багряний).

Довідка. Великий, свіжий, дубовий, скромний, великий, млиновий, величезний, пишний, театральний.

182 Учіться спілкуватися!

Складіть та розіграйте діалог на одну з тем: «Моя кімната», «Наша дача», «Квартира мого друга», «Наша квартира». Визначте тематичну групу слів, що переважатимуть у діалозі.

183 І. Відгадайте загадки. Запишіть їх разом з відгадками. Подумайте, чи можуть бути загадки без прикметників.

1. Основа – соснова, скляне полотно.
2. Прозоре, як лід, подивився туди, то буде два.
3. Червоний колір, кислий смак, кам'яне серце, чому це так?
4. Жовтий колір мала, а за тиждень сива стала, через день, а може, два полисіла голова.
5. Тоненьке, кругленьке, серце чорненьке. Хто на його слід погляне – думку його взнає.
6. Горбатий мішок на чотирьох стовпах стоїть.
7. Не звір, не птиця, а ніс – як спиця!

ІІ. Розгадавши таблицю, ви зможете перевірити, чи правильно відгадали загадки.

К	И	Ш	Л	І	К	А	Е	Р
У	В	Н	О	В	Р	Л	В	Б
Л	А	Я	О	Е	Е	О	Р	Л
Ь	Б	В	Н	Ц	З	К	А	Ю
Б	А	І	К	Ь	Д	О	М	Д

ПЕРЕКЛАД РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ Й ОПИСУ ПРИРОДИ

Візьміть до уваги!

Уміння перекладати – велике мистецтво. Адже точний, правильний переклад допомагає зрозуміти думку, висловлену іншою мовою. Ось кілька порад, які допоможуть вам при перекладах.

- Прочитайте уважно текст. Визначте його тему, основну думку, стиль, тип мовлення, види зв'язку речень у тексті.
- З'ясуйте значення незрозумілих слів. Доберіть до них українські відповідники. Скористайтесь перекладним, тлумачним словниками, словником синонімів тощо.
- Пам'ятайте, що переклад має точно передати думки автора, настрої, підтекст тощо.
- Дотримуйтеся правил української орфографії і пунктуації.

184 І. Користуючись вищенаведеними правилами, перекладіть текст письмово. Про що розмірковує автор? Чи можна за описом уявити гірський пейзаж?

Горы – это удивительный и волшебный мир. О нем невозможно рассказать, не показав его. Наверное, именно таким был мир в начале времен. Он сильный и грозный. Хрупкий и вечный. В горах время течет совсем не так, как в наших шумных городах. Здесь я становлюсь удивительно суеверным. Сказки, которые в городе вызывают улыбку, в горах не кажутся такими уж небылицами. И если из-за хребта вылетит дракон или на перевале встретится снежный человек – это даже не удивит (О. Філін).

Не показав его – не показавши його.

Суеверный – забобонний.

Найвища гірська вершина
України – гора Говерла
у Карпатах

II. Прочитайте свій переклад однокласникам. Обміняйтеся думками щодо виконаної роботи. Чи всіма порадами ви скористалися? Поясніть орфограми й пунктограми у вашому перекладі.

§ 20. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Пригадайте, що таке значущі частини слова. Які з них беруть участь у творенні нових слів? Як саме? Наведіть приклади.

185 Прочитайте речення. Випишіть прикметники, поясніть їх лексичне значення, зробіть розбір слів за будовою. Назвіть слова, від яких ці прикметники утворилися, та визначте спосіб їх творення. Подумайте, чи впливають значущі частини слова на лексичне значення слів.

1. Небо і земля, трава і дерева, поля й гаї – наче у величезному блакитному храмі (А. Дімаров). 2. На темно-зеленому клаптику нічного неба світили зорі (Б. Антоненко-Давидович). 3. Високе й глибоке-глибоке небо жактіло й тремтіло живими світом, і зорі здавалися великими розумними блискучими очима... (Б. Грінченко). 4. Тихесенький вечір На землю спадає, І сонце сідає В темнесенький гай (В. Самійленко).

Запам'ятайте!

В українській мові прикметники утворюються за допомогою:

- **префіксів:** *неширокий, премудрий, безкрай;*
- **суфіксів:** *день – денний, вишня – вишневий, солодкий – солоденький;*
- **префіксів і суфіксів одночасно:** *безмежний, настільний;*
- **шляхом складання основ:** *багатоповерховий, сонцеподібний;*
- **шляхом повторення слів:** *далекий-далекий, теплий-теплий, солодкий-солодкий, червоний-червоний.*

186 Прочитайте слова, правильно вимовляючи всі звуки. Визначте спосіб творення прикметників. Поясніть, чому ви думаєте так, а не інакше.

Вечір – вечірній, великий – величезний, гарний – гарненький, синій – синюватий, історія – історичний, студент – студентський; великий – превеликий, малий – замалий, радісний – нерадісний; кордон – прикордонний, берег – прибережний; темний і синій – темно-синій, п'ять ярусів – п'ятиярусний.

187 Прочитайте текст мовчки. Випишіть виділені прикметники. Покажіть графічно їх будову. Чи бере участь закінчення у творенні нових слів? Свою думку обґрунтуйте.

За широким, вільно розчиненим вікном ліниво дотлівав ще зовсім теплий, ранній вечір. Вікно виходило в парк, величезний, осінній, сповне-

ний сухого шарудіння опадаючого *сумного* листа і прохолодного, не схожого на запах квітки аромату *темно-червоних оксамитових жоржин* (В. Собко).

- 188** I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип мовлення. З'ясуйте стилістичну роль прикметників.

Настав тихий та душний вечір над садибою *лікарні*, що зводилася над Подолом під *небо*, яке розсунулося на неоглядну широчінь. А *Дніпро*, обгинаючи Поділ, у своїх холодних блисках течії ніс наниз усю *розкіш* українського вечірнього неба.

І хоч він шумів вечірнім гуркотливим розкотом і де-не-де гукали пароплави, нічна *глибінь* ніби заглушала їх своєю тишею, що сходила з правічного неба (*Т. Осьмачка*).

Поділ – один із районів Києва.

- II. Від виділених іменників суфіксальним способом утворіть прикметники. Позначте в них суфікси. За допомогою яких суфіксів найчастіше творяться прикметники? Наведіть 3–4 приклади.

- 189** Розгляньте схеми. Доберіть до них по 5–6 власних прикладів. Поясніть, якого значення надають прикметникам префікси *пре-* і *при-*.

1) $\overline{\text{пре}}$ + : превисокий, ... ;

2) $\overline{\text{при}}$ + : приміський, ...

- 190** Спишіть речення, утворюючи від поданих у дужках іменників прикметники. Усно визначте спосіб творення.

1. Місяць креше* золотою підковою, вечір пахне порошею (бузок) (*Г. Кириченко*). 2. (Блакить) тихосаяна ніч стояла в своїй довершеній краї над (ліс) (хлібороб) краєм, де й (пшениця) хліб пахне зіллям дібров. 3. Ось і місяць заблищав у (джерело), (холод) ставку (*М. Стельмах*).

- 191** I. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.

Акробатический снаряд, болотистая местность, заячий мех, краеведческий музей, магические сны, обидчивый мальчик, птичий хор, румяный пирог, ученическая тетрадь, яблочный сок.

- II. Виконайте такі завдання:

- Визначте, за допомогою яких суфіксів творяться прикметники в українській і російській мовах. Поясніть відмінності у написанні прикметникових суфіксів у обох мовах.
- Доповніть ряд словосполучень власними прикладами. З кількома усно складіть речення.

- 192** I. Прочитайте виразно уривок з твору Миколи Гоголя «Тарас Бульба». Спишіть його, вставляючи пропущені букви. Визначте тип і стиль мовлення.

Увеч...рі весь степ зовсім мінявся. Він поволі т...мнів і ставав темно-з...леним. По блакитнуватому, темному небу, наче в...летенс...ким пен-

злем, намальовані були широкі смуги з рожевого золота. Зрідка біліли клаптиками л..гкі й прозорі хмарки. Найсвіжіший, *чарівний*, як *морс..кі* хвилі, віт..рець тихо гойдався на в..рхівках трави і ледве торкався щік. Уся музика, що звучала вдень, стихала й замінялася іншою (За М. Гоголем).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте спосіб творення виділених прикметників.
2. Підкресліть прикметник найвищого ступеня порівняння. Як він утворився?
3. Чи можна підкреслені слова вважати спільнокореневими? Доведіть свою думку.

III. Попрацюйте в групах. Доберіть прикметники, за допомогою яких можна описати: а) ранкову, б) денну, в) вечірню музику природи. Складіть тво-ри-мініатюри, використовуючи дібрані прикметники, і запишіть їх. Влаш-туйте конкурс читців.

193 Чи знаєте ви?

I. Прослухайте текст, прочитаний учителем або вашим однокласником. Доберіть до нього заголовок. Яке речення виражає основну думку тексту? Запишіть ключові слова й словосполучення. Перекажіть текст, використо-вуючи вжиті у ньому прикметники.

У всіх регіонах України існують найрізноматніші повір'я про зорі. На-приклад, зорі – це діти Сонця, створені Богом для освітлення Землі. Вони можуть вільно рухатися й переходити з одного місця на інше.

Зорі нерозривно пов'язані з життям людини. Так, у деяких місце-востях їх вважають запаленими свічами і кажуть, що, як тільки-но хтось народжується, Бог одразу ж запалює на небі його свічу у вигляді нової зорі. Звідси вислови: *така моя планида**; *скільки душ живе на Землі, стільки й зірок горить на небі*.

Якщо людина веде добродійне життя, то її свіча-зоря горить на небі яс-ним, чистим світлом (З кн. «Міфи України»).

II. Творче завдання. Напишіть твір-мініатюру про свою зірку. Якою ви її уявляєте? Як вона вам допомагає?

§ 21. НАПИСАННЯ НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ

Пригадайте правила написання *не* з іменниками, використовуючи для при-кладів подані прислів'я. Чи змінюється значення слова, коли до нього дода-ється префікс *не*?

1. Неправдою світ пройде, а назад не вернешся. 2. Не одяг красить людину, а добрі діла. 3. Перемагайте труднощі розумом, а небезпеку – досвідом. 4. Не краса красить, а розум. 5. Згода будує, а незгода руйнує. (Нар. творчість).

Запам'ятайте!

Не з прикметниками пишеться разом:

1. Якщо без **не** прикметник не вживається: *неозорий степ, невтомна праця.*
2. Якщо прикметник з **не** можна замінити синонімом: *нездорова (хвора) людина; нелегкий (важкий) шлях.*

Не з прикметниками пишеться окремо:

1. Якщо є протиставлення, яке підсилюється наявністю сполучника **а**: *Не сивий мудрий, а старий (Нар. творчість).*
2. Якщо між **не** і прикметником можна вставити слова **є** або **був**: *Дружній череді вовк не (є) страшний (Нар. творчість).*

Орфограма

не з прикметниками

неохайний; некрасивий; не веселий, а сумний

Пиши так!

немічний
негативний
неодмінний

- 194** І. Замініть речення і словосполучення прикметником з префіксом **не-**. Запишіть їх за зразком.

Зразок. *Людина, яка ледарює – непрацьовита.*

1. Малий на зріст хлопець. 2. Учень, у якого погана поведінка. 3. Тьмянний килим. 4. Вузька річка. 5. Важка ноша.

II. Розберіть за будовою дібрані прикметники. Складіть з ними 2–3 речення і запишіть.

- 195** Запишіть в один стовпчик прикметники, в яких **не** – префікс, в інший прикметники, у яких **не** належить до кореня. До виділених слів усно доберіть прикметники-антоніми без **не**.

Неакуратний, невічливий, невідомий, невтомний, негативний, немудрий, ненавмисний, ненаполегливий, необережний, неозорий, нестерпний.

- 196** І. З поданими словами складіть пари речень так, щоб у першому реченні **не** з прикметником писалося разом, а в другому – окремо. Запишіть їх.

Зразок. *Мій однокласник сьогодні був невеселий (сумний). – Мій однокласник сьогодні не веселий, а сумний.*

(Не) гідний, (не) сильний, (не) справжній, (не) працьовитий, (не) смачний, (не) щасливий, (не) поганий, (не) рідний.

II. Скажіть, які з цих прикметників можна використати для характеристики людини. Доберіть по 5–6 прикметників, що вказують на риси характеру людини, які ви засуджуєте і які схвалюєте.

§ 22. НАПИСАННЯ СУФІКСІВ ПРИКМЕТНИКІВ

ЛІТЕРИ Ї, Е, У В СУФІКСАХ

-ЕНЬК-, -ЕСЕНЬК-, -ІСІНЬК-, -УСІНЬК-, (-ЮСІНЬК-), -УВАТ-, -ЮВАТ-

Придумайте епітети, якими б ви описали тих, кого дуже любите: маленьку сестричку чи братика, племінника, племінницю, домашнього улюбленця – кота, собаку, папугу, черепаху. Які суфікси переважають у цих прикметниках-епітетах? Чому? Як часто ви використовуєте такі слова в побуті?

197 Цікаве мовознавство.

Прочитайте текст уголос. Визначте суфікси у виділених прикметниках. Чи мають виділені слова емоційне забарвлення? Чи утворюють вони синонімічний ряд?

Особливо багато в нашій мові пестливих слів. Ось, наприклад, які форми можна утворити від одного-єдиного слова «малий»: *маленький, малесенький, малесечкий, малісінький, малюсенький, малюсечкий, маленький, малюсський* та ін. А в «Граматичі» мовознавця О. Павловського були відзначені й *малесесенький, мацюпенький, мацюпесенький* (За А. Матвієнко).

Візьміть до уваги!

Суфікси *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -усіньк-(-юсіньк-)* надають прикметникам зменшувально-пестливого відтінку значення, наприклад: *білий – білесенький, малий – маленький*. А прикметники із суфіксами *-уват-(-юват-)* набувають відтінку неповноти вияву ознаки: *жовтуватий, червонуватий*. Такі прикметники використовуються в художньому та розмовному стилях мовлення. Не забувайте про слова зменшувально-пестливого значення і говоріть їх щодня тим, кого любите!

198 Лінгвістична гра. Розгляньте незвичну «мовну» гірлянду. Що ви можете сказати про слова на ліхтариках? Намалюйте подібний «мовний» малюнок (квітку, дерево, потяг, будинок тощо) з прикметниками, за допомогою яких можна висловити повагу й любов до рідних, близьких, друзів. Хто запише найбільшу кількість слів, буде оголошений переможцем.

- 199** Запишіть слова. Позначте графічно суфікси. З 4–5 словами усно складіть словосполучення. В якому стилі мовлення використовуються подані прикметники?

Давненький, дрібнесенький, жовтісінький, злодійкуватий, круглуватий, повнісінький, темнуватий, тонюсінький, чорнуватий, ясененький, ясенесенький.

Запам'ятайте!

У прикметникових суфіксах на позначення пестливості **-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -усіньк-(-юсіньк-)** після **н** завжди пишеться **ь**: *дрібненький, тоненький, гарнюсінький*.

У суфіксах з відтінком неповноти вияву ознаки після твердого кінцевого приголосного кореня пишеться суфікс **-уват-** (*важкуватий, гіркуватий, дрібнуватий*), а після м'якого – **-юват-** (*синюватий*).

- 200** І. Утворіть і запишіть прикметники за допомогою суфіксів, що надають їм зменшувально-пестливого відтінку, а також відтінку неповноти вияву ознаки. З 2–3 прикметниками усно складіть речення.

Зразок. *Теплий – тепленький, теплуватий.*

Важкий, великий, вузький, жовтий, легкий, низький, синій, твердий, солодкий.

II. Учїться спілкуватися!

Поміркуйте, чи можуть подані слова використовуватися в переносному значенні, наприклад, *маленький* – про дорослу людину тощо. Змодельуйте відповідні ситуації спілкування і відтворіть їх у діалогах.

- 201** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми.

1. Ростіть, яблун..ки, все кудряв..н..кі, а ви, яблучка, все ч..рвонен..кі! (*Нар. творчість*). 2. Як повіє буйнесен..кий вітер з ш..роких ст..пів, то прославить по всій Україні січових стріл..ців (*С. Чарнецький*). 3. Місяць ясенесен..кий промінь тихесен..кий кинув до нас. Спи ж, мій, малес..н..кий, піз..ній-бо час! 4. Он ярочки з..ленен..кі, стеж..чки по них мален..кі, п..ре-вїті, мов стріч..чки, збігают..ся до річ..чки (З тв. *Лесі Українки*).

- 202** **Творче завдання.** Складіть твір-мініатюру (4–5 речень) на одну з тем: «У гості до Дюймовочки» або «Місто ельфів», використовуючи слова *дрібнесенький, іграшковий, крихітний, ляльковий, маленький, малюсінький, мініатюрненький, невеличкий*. Чи можна вважати прикметники, використані у творі, синонімами? Поясніть, як ви міркували.

Пиши так!
вогкуватий

Вимовляй так!
[вохкува́тий]

ЛІТЕРИ Ъ, Е, О, И, І В ПРИКМЕТНИКОВИХ СУФІКСАХ
-СЬК-, -ЕВ-(-ЄВ), -ОВ- (-ЙОВ-, -ЬОВ-), -ИН-, -ІН-(-ІН-),
-ИЧН-, -ІЧН-, -ЗЬК-, -ЦЬК-

Розгляньте схеми і розкажіть, за допомогою яких суфіксів були утворені прикметники від іменників. Поясніть лексичне значення прикметників. Чому на схемі виділено кінцеві приголосні основ іменників? На що треба звернути увагу при написанні прикметників з такими суфіксами? Наведіть власні приклади. Поясніть явище спрощення.

чех	+	-ськ-	→	чеський
товариш	+	-ськ-	→	товариський
Донбас	+	-ськ-	→	донбаський

парубок	+	-ськ-	→	парубоцький
ткач	+	-ськ-	→	ткацький
молодець	+	-ськ-	→	молодецький

Прага	+	-ськ-	→	празький
Воронеж	+	-ськ-	→	воронезький
боягуз	+	-ськ-	→	боягузький

брат	+	-ськ-	→	братський
люд	+	-ськ-	→	людський
Єгипет	+	-ськ-	→	єгипетський

Запам'ятайте!

1. У суфіксах **-ськ-, -зьк-, -цьк-** після **з, ц, с** завжди пишемо **ь**: *луганський, дрогобицький, запорізький, тернопільський*.

2. У прикметниках, утворених від іменників з кінцевими приголосними кореня, крім **г, к, х, ж, ч, ш, з, ц, с**, за допомогою суфікса **-ськ-**, спрощення не відбувається: *громадський, туристський, директорський*.

203 І. Прочитайте текст мовчки. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль і тип мовлення.

Книга – джерело знань. Ще давні єгипетські мудреці говорили: «Ти повинен звернути своє серце до книг. На світі нічого немає кращого за книги». А великий римський трибун* Цицерон стверджував: «Дім, у якому немає книг, подібний до тіла без душі».

Можна багато навести мудрих слів, сказаних великими людьми. Так, французький учений Декарт писав: «Читання книги – це ніби розмова з найкращими людьми минулих віків». Тарас Шевченко говорив: «Книги для мене необхідні, як хліб насущний» (За І. Цюпою).

Пиши так!

баский	боязкий
в'язкий	різкий
ковзкий	плаский

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть з тексту прикметники, утворені суфіксальним способом. Підкресліть суфікси, поясніть їх написання. За потребою звертайтеся до поданих вище відомостей.

2. Знайдіть у тексті прикметники вищого й найвищого ступенів порівняння. Поясніть особливості їх творення.

III. Попрацюйте в групах. Підготуйте усні повідомлення про роль книг у житті людини.

1. **«Книголюби»**. Чи любите ви читати книжки? Якщо так, розкажіть про своїх улюблених літературних героїв.

2. **«Оратори»**. Складіть невелику промову, в якій доведіть важливість читання. За основу можете взяти текст вправи, доповнивши його висловлюваннями інших відомих людей.

204 Чи знаєте ви?

I. Спишіть текст, утворюючи від поданих у дужках іменників прикметники. Поясніть написання суфіксів. Прочитайте записаний текст уголос.

В Україні першим започаткував (друкар) справу Іван Федоров. Він довго мандрував, поки не дістався до Львова, де й відкрив свою друкарню. Саме тут були надруковані (Острог) Біблія й Апостол – (Україна) першодруки. Слідом за (Львів) та (Острог) друкарнями з'явилися й інші – не тільки в містах, але і в селах: (Київ), (Рогатин), (Почаєв), (Кринос), (Угерєць) (З журналу).

П'ям'ятник
Івану Федорову у Львові

II. Творче завдання. Чи знаєте ви, як народжується сучасна книга? Знайдіть про це інформацію в довідковій літературі або в журналах «Друкарство», «Книжковий клуб», «Поліграфія» та інших і підготуйте повідомлення для однокласників чи допис у шкільну газету.

205 Прочитайте і запишіть слова. Позначте графічно основу й суфікси прикметників. Поміркуйте, чи залежить уживання й написання суфіксів -ев-, -ов- від кінцевого приголосного твірної основи.

Словник – словниковий, аркуш – аркушевий, ліс – лісовий, рожа – рожевий, калина – калиновий, кумач – кумачевий, загадка – загадковий, повість – повістевий, папір – паперовий, чуття – чуттєвий.

Запам'ятайте!

Суфікси -ев- (-ев-) пишуться в прикметниках, якщо:

- 1) корінь закінчується на м'який приголосний або на приголосні *ж, ч, ш*: *січень – січневий, мовлення – мовленнєвий, алюміній – алюмінієвий, овоч – овочевий*;
- 2) наголос здебільшого падає на основу: *травень – травне́вий, вишня – вишне́вий, значення – значеннє́вий*.

Суфікс -ов- пишеться в прикметниках, якщо:

- 1) корінь закінчується на твердий приголосний: *військо – військовий, світ – світовий, степ – степовий*;
- 2) наголос здебільшого падає на закінчення: *стиль – стильовий, пост – постовий*.

206 Запишіть словосполучення, вставляючи пропущені букви. З кількома усно складіть речення.

Взутт..ва крамниця, глядач..ва кімната, груш..вий джем, дій..ва особа, житт..вий шлях, овоч..ве рагу, пошт..ва скринька, червн..ва ніч, чутт..ве сприймання, помаранч..вий колір, парч..ва сукня.

Запам'ятайте!

Суфікс -ин- пишеться:

- 1) після приголосних (крім *й*) у присвійних прикметниках, утворених від іменників І відміни: *сестра – сестрина, свекруха – свекрушин, Тетяна – Тетянин, Микола – Миколин*;
- 2) після приголосних (крім *й*) у прикметниках із значенням присвійності, утворених від назв тварин: *бджола – бджолиний, птах – пташиний, журавель – журавлиний, качка – качиний*.

Суфікс -ін- (-їн-) пишеться:

- 1) у присвійних прикметниках, утворених від іменників І відміни, основа яких закінчується на *й*: *Марія – Марї́н, Надія – Надї́н, Софія – Софї́н*;
- 2) після голосних і апострофа у прикметниках зі значенням присвійності, утворених від назв тварин: *змія – змї́ний, соловей – солов'ї́ний*.

я=[ʲa]; ї=[ʲi]

Орфограма

Букви *ь, е(є), и, і, о, ю* в суфіксах прикметників *київський, синенький, грушевий, градовий, алюмінієвий, граматичний, синюватий*

- 207** Від кожної пари слів утворіть словосполучення «іменник+прикметник» і запишіть. Підкресліть прикметники, де відбулося чергування приголосних.

Брат Наталки, згряя лебедів, книжка Зої, крик лелеки, кування зозулі, подорож птахів, політ сокола, родина яструбів, спів солов'я.

- 208** Попрашуйте в групах..

1. «Мовознавці». Укладіть і запишіть енциклопедичні статті про світ природи, подавши стислу інформацію про бджолине життя, солов'иний спів, журавлиний ключ. За потреби скористайтеся довідковою літературою.
2. «Книголюби». Складіть і розіграйте діалог на тему «Зустріч у бібліотеці», використовуючи такі словосполучення: *найцікавіша книга, приємна зустріч, привітна бібліотекарка, сестрина порада, книжкова полиця, пташине життя*.

- 209** Утворіть від іменників прикметники за допомогою суфіксів *-ин-, -ін-*. Наведіть кілька власних прикладів. Складіть з 2–3 словами речення.

Грак, журавель, змія, іволга, качка, лебідь, лелека.

Запам'ятайте!

Суфікс *-ичн-* пишеться, якщо кінцевий приголосний основи прикметника закінчується на *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р*: *патріотичний, епізодичний, ароматичний*. В усіх інших випадках пишеться суфікс *-ичн-*: *академічний, епічний, органічний*.

- 210** I. Запишіть назви предметів, які ви вивчаєте, а навпроти них – прикметники, утворені за допомогою суфіксів *-ичн-, -інч-*. Виділіть графічно значущі частини слова.

II. Поясніть відмінності у творенні прикметників у російській і українській мовах.

Російська мова

артист – артистический
археолог – археологический
иронія – иронический

Українська мова

артист – артистичний
археолог – археологічний
іронія – іронічний

III. Розкажіть, які книжки, журнали, радіо- й телепередачі допомагають вам вивчати шкільні дисципліни.

- 211** I. Прочитайте текст мовчки. Запишіть його. Утворіть прикметники від поданих у дужках слів. Підкресліть у тексті 2–3 слова, в яких кількість звуків більша, ніж букв.

Книга Книг – так часто називають Біблію. У Біблії вміщено відомості з різних галузей людського пізнання. Вона включає (поезія) і (драма) твори, (біографія) відомості та пророцтва*.

Тут ви знайдете все: (філософія*) роздуми, (історія) оповіді, (право) та (гігієна) норми, (військо) повчання (З календаря).

II. Виконайте завдання на вибір:

1. Розкажіть, що вам відомо з уроків української і зарубіжної літератур про Біблію.
2. Поміркуйте на тему: «Чому жодна з книг не може зрівнятися з Біблією у популярності?»

212 Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфіксів *-ичн-, -ічн-*.

Агроном, факт, фізіолог, симпатія, символ, клімат, період, мелодія, кристал, куб, катастрофа.

УСНЕ ОПОВІДАННЯ НА ОСНОВІ ПОБАЧЕНОГО ТА ЗА ЖАНРОВОЮ КАРТИНОЮ

213 I. Прочитайте тексти. Визначте в кожному з них тему, основну думку, стиль, тип мовлення. Випишіть ключові слова. Виконайте завдання, подані після текстів.

1. На чому тільки не пробували писати наші далекі предки! І на корі дерев – березовому лубі*, і на шовковій тканині, і на металевих пластинах, і навіть на пальмовому листі та папірусі – матеріалі, виготовленому з одноїменної болотної рослини.

Папірус виявився хоч і зручним для передачі та збереження писемної інформації матеріалом, проте був крихким, недовговічним. І люди винайшли новий матеріал для *письма*. Ним став пергамент – тонка, спеціально оброблена й відбілена шкіра тварин. Ось тоді вперше й народилося велике диво – книга.

Папір – теж дуже давній матеріал для *письма*, винайдений у Китаї. Його виготовляли з кори тутового або паперового дерев. Сировину варили, *проціджували*, додавали деякі хімічні речовини, накладали на спеціальні решітки й сушили. І нині для окремих видань використовують папір ручної роботи (За Г. Володимирською).

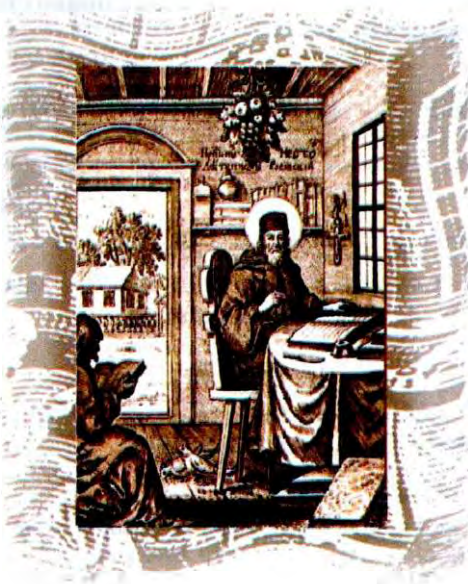
II. Виконайте такі завдання за текстом № 1.

1. Поясніть, яку мету ставив перед собою автор, створюючи текст: розповісти, поінформувати, описати, охарактеризувати, довести, переконати, попросити тощо?
2. Яким способом утворені прикметники *березовий, металевий, пальмовий*?
3. Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

2. Одна з найкращих, найяскравіших гравюр* Леонтія Тарасевича – зображення Нестора Літописця.

Літописець оточений книгами. У кімнаті загалом 18 книг: на столі, на полиці й навіть на підлозі. Якщо врахувати, що книги тоді були тільки рукописними й дуже дорогими, то Нестор володів цілим скарбом.

Одну книгу читає Несторові монах-послушник. У тому, як слухає Нестор читця, виявилася велика майстерність гравера, його вміння індиві-

дуалізувати образ, надавати йому неповторних зовнішніх і внутрішньо-духовних рис. З усього видно, що Нестора цікавить те, про що читає послухник. Старець не слухає, а вслухається, мов людина, яка проникливо сприймає кожне слово.

Він відірвався від писання і навіть підніс руку з пером, наче повеліваючи ще раз перечитати уривок. А який виразний, промовистий його погляд! Нестор ніби внутрішнім зором вглядається у подію, яка відбувалася недавно. Так чесно, прямо й мудро можуть дивитися лише добрі люди, що бачать крізь віки увесь хід історії, минуле і майбутнє (За Д. Степовиком).

III. Виконайте завдання за текстом № 2.

1. Пригадайте з уроків української літератури та історії України, хто такі літописці. Розкажіть, що вам відомо про їхню діяльність.
2. Чи відповідає опис літописця та гравюра вашим уявленням про цих людей?
3. Поясніть будову й написання слова *літописець*.

IV. Розгляньте репродукцію гравюри Леонтія Тарасевича «Нестор Літописець». Опишіть зображене приміщення за картиною, доповнюючи прочитаний текст.

3. На початку 90-х років XX ст. японська фірма RISO «Кагаку» вперше почала постачати в Україну апарати для цифрового трафаретного друку. З того часу ці машини так і називають – ризографи.

У сучасній друкарні

Принцип роботи ризографа такий. Аркуш, який необхідно розмножити, сканується* й у цифровому вигляді передається в блок виготовлення друкарської форми, матеріалом для якої є спеціальна майстер-плівка. Мініатюрний нагрівач робить у ній ледве помітні отвори по контурах букв або малюнків. Створюється трафарет, через який на папір потрапляє друкарська фарба. Так виникає зображення. Кольоровий друк здійснюють послідовно, різними фарбами з кількох трафаретів (З календаря).

V. Виконайте наступні завдання за текстом № 3:

1. Розкажіть, що вам відомо про книгодрукування в Україні. Що нового ви дізналися, прочитавши текст?
2. Знайдіть у тексті слова-терміни. Що вони означають? З якою метою, на вашу думку, їх використовує автор?
3. Поясніть правопис відмінкових закінчень іменників II відміни у родовому відмінку однини.

214 Творче завдання.

I. Пригадайте, що таке оповідання. Який тип мовлення лежить в основі оповідання?

II. Напишіть коротенькі оповідання на вибір: 1) про літописців; 2) про книгодрукування; 3) про винайдення паперу; 4) про улюблену книгу. Назву твору придумайте самі. *Порада.* Попередньо визначте мету свого висловлювання, складіть план, запишіть ключові слова. Використайте прикметники-епітети з метою образного викладу думок. Випустіть тематичну стінгазету.

§ 23. БУКВИ Н І НН У ПРИКМЕТНИКАХ

Розгляньте таблицю. Проаналізуйте її та поясніть, в яких випадках у прикметниках пишуть одну або дві літери *н*. Проілюструйте правила власними прикладами.

Написання *н* і *nn* у прикметниках

Пишемо

одну літеру *н*

У присвійних і відносних прикметниках, утворених за допомогою суфіксів *-ан-(-ян-), -ен-, -ин-, -ін-(-їн-)*: *грецький, скляний, журавлинний, пташиний, солов'їний*.

дві літери *нн*

1. У прикметниках із суфіксом *-н-*, утворених від іменників з основою на *-н-*: *осінь – осінній, день – денний*.
2. У прикметниках з наголошеними суфіксами *-анн-(-янн-), -енн-*, що вказують на збільшену ознаку: *бездоганний, здоровенний, страшенний, височенний*.

Орфограма

н і nn у прикметниках
таємний, качиний, кінний, священний

215 Замініть речення та словосполучення прикметниками і запишіть їх. Поясніть написання *н* та *nn*.

1. Посуд зі скла. 2. Дощ, який випав восени. 3. Каша, зварена з гречки. 4. Сорочка, пошита з полотна. 5. Двері, які ведуть на балкон. 6. Шкіра змії.

216 І. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Виразно його прочитайте. Яке слово або словосполучення з тексту можна використати як заголовок? Визначте тему й основну думку тексту.

Самобутні чарівність і привабливість *українських* криниць давно привертають увагу багатьох цінителів народної творчості. Але з роками ці дорогоці(нн, н)і надба(нн, н)я народної творчості, мудрої селянської техніки зникають, ніким не фіксуються*. Тож будемо робити все, щоб зберегти природу, її найці(нн, н)іший витвір – людину і безці(нн, н)ий дарунок – підземну кришталєво-прозору воду, щоб журавлі – надкриничні боги – не гойдали порожніх відер над криничними очима землі (З журналу).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте спосіб творення виділених слів.
2. Випишіть із тексту спільнокореневі слова, виконайте їх розбір за будовою.
3. Поясніть, як ви розумієте вислів *криничні очі землі*.

217 Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Поясніть написання *н* та *nn* у прикметниках. Складіть з 2–3 словосполученнями речення в науковому стилі.

Воздушные массы, железная руда, каменные плиты, кожаный ремень, лебединая стая, лунный свет, медленная музыка, осенний лес, холодная вода, переменный ток.

218 І. Прочитайте текст мовчки. Поставте до нього 2–3 запитання.

Найздоровіша і найсмачніша та вода, що схована в колодязній споруді. Скільки на українській землі криниць і колодязів! Є скромні копанки, викладені камінцями, є польові криниці з важким надійним ланцюгом, з корбою* або журавлем, є монументальні колодязі, що будувалися довго, ґрунтовно, з вигадкою.

Часом криниці й колодязні споруди прикрашаються написами, які попереджають, учать, нагадують: «Вода – справжнє диво природи», «Подорожній, зупинись, випий *найкращої* води на Сватівщині!» (За В. Супруненьком).

II. Виконайте такі завдання:

1. Випишіть з тексту іменники, об'єднані однією темою.
2. Запишіть слова *польовий, попередити* фонетичною транскрипцією.

3. Визначте ступінь порівняння виділених прикметників.
4. Виконайте морфологічний розбір 2–3 прикметників (на вибір).
5. Розберіть словосполучення *колодязна споруда*, *монументальні колодязі*, визначаючи головне і залежне слова, вид словосполучення, спосіб граматичного зв'язку між словами.

III. Розгляньте малюнок, поданий нижче. Розкажіть, що на ньому зображено. Чи є криниці у вашій місцевості? Чим вони подібні і чим різняться від зображеної?

219* Спишіть текст, розкриваючи дужки й уставляючи пропущені букви. Доберіть кілька прикметників-означень для характеристики криничної води. Поясніть орфограми.

Кр..ниці. З якою пошаною оспівано їх (у, в) піснях, опoетизовано (у, в) пр..слів'ях, возв..личено (у, в) народних л..гендах. Не випадково, що (з, із, зі) кр..ницею пов'язані числ(н, нн)і л..генди про сховані скарби, хоч ці(н, нн)ішого скарбу, ніж вода, (у, в) пр..роді, очевидно, не існує...

Іме(н, нн)і та безіме(н, нн)і кр..ниці. Скільки їх на б..змеж(н, нн)ій українс..кій з..млі! (В. Скуратівський).

Українські криниці – дорожці до мудрості селянської техніки...

- 220** Творче завдання. Використовуючи якомога більше прикметників, складіть і запишіть:
- а) опис криниці;
  - б) текст реклами питної води.
- Оберіть стиль мовлення залежно від ситуації спілкування.

§ 24. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

Запишіть подані слова. Поясніть їх значення. Позначте графічно основи. Пригадайте, як називаються слова, які мають таку будову.

Горицвіт, гучномовець, дощомір, коренеплід, краєвид, морозостійкий, небосхил, перекотиполе, природознавство, різнобарвний.

221 Розгляньте таблицю у такій послідовності:

- 1) прочитайте, коли складні прикметники пишуться разом;
- 2) ознайомтеся, в яких випадках складні прикметники пишуться через дефіс;
- 3) доберіть власні приклади на кожне з правил і запишіть у два стовпчики.

Правопис складних прикметників

Складні прикметники пишуться

разом, якщо

- 1) вони утворені від словосполучень, у яких між головним та залежним словами не можна поставити сполучник *і*: *далекосяжний* (далеко сягнути), *чотирикутний* (чотири кути), *п'ятиповерховий* (п'ять поверхів);
- 2) вони утворені від географічних назв, що складаються з якісного (відносного) прикметника та іменника: *Біла Церква* – *білоцерківський*, *Біле море* – *біломорський*, *Кам'яна Балка* – *кам'янобалківський*.

через дефіс, якщо

- 1) вони утворені шляхом складання основ незалежних слів, між частинами яких можна поставити сполучник *і*: *північно-східний* (північний і східний), *мовно-літературний* (мовний і літературний), *літературно-меморіальний* (літературний і меморіальний);
- 2) вони означають відтінки кольорів або поєднання двох і більше кольорів, смак: *ясно-зелений*, *сліпучо-білий*, *гірко-солоний*, *але жовтогарячий*, *червоногарячий*;
- 3) вони утворені від власних назв, які пишуться через дефіс: *Кара-Даг* – *кара-дазький*, *Кам'янець-Подільський* – *кам'янець-подільський*.

Орфограма

Написання складних прикметників
разом і через дефіс
легкоатлетичний,
липоводлинський (*Липова Долина*);
українсько-польський, *темно-синій*,
новосілівський-на-Дніпрі (*Новосілки-на-Дніпрі*)

Пиши так!
глухонімих
140-річний
суспільно корисний

222 Утворіть від поданих слів складні прикметники і запишіть. Поясніть їх правопис. Доберіть усно по 2–3 приклади складних прикметників на позначення кольору та смаку.

- 1) **Волошковий** – темний, світлий, білий.
- 2) **Кислий** – молочний, солодкий, гіркий.

223 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть орфограми.

1. Стоять граби* (прозоро/жовті) в промінні (ясно/золотім)... (М. Рильський). 2. (Густо/листа) яворина хилить віти аж на воду (І. Франко). 3. Восени милує око (жовто/гаряче) вбрання грабів, кленів, (біло/корих) беріз, (багряно/червоне) листя горобин і барбарису (М. Коцюбинський). 4. (Сорока/метрові) кедрі вигнались рудими стовбурами... (І. Багрянний).

II. Подумайте, слова якої тематичної групи переважають у тексті. Доберіть усно до кожного іменника по 4–5 прикметників, які б характеризували їх з погляду кольору, розміру, віку тощо.

224 Запам'ятайте та запишіть подані назви кольорів, розкриваючи дужки й добираючи до них іменники. Як утворився кожен із кольорів?

Брунатний ★ – (темно)жовтий, бурий ★ – (темно)коричневий, індиго ★ – (темно)синій, маренго ★ – (чорно)сірий, палевий ★ – (блідо)жовтий з рожевим відтінком, помаранчевий ★ – (червоно)жовтогарячий, русий ★ – (світло)коричневий, теракотовий ★ – (червоно)коричневий, чалий ★ – (червонувато)сірий.

225 Попрашуйте в групах. Прочитайте слова, що позначають відтінки кольорів: *синього* (1-ша група), *червоного* (2-га група), *зеленого* (3-тя група). З'ясуйте значення кожного слова. Подумайте, чому в українській мові існує багато слів на позначення відтінків кольорів. Визначте спосіб творення виділених прикметників.

- 1) *Лазуровий, сизий, темно-синій, ультрамариновий.*
- 2) *Кармазиновий, кумачевий, пурпурний, рожевий, блідо-червоний.*
- 3) *Бірюзовий, малахітовий, оливковий, смарагдовий, яскраво-зелений.*

226 **Творче завдання.** Складіть усно 3–4 речення на одну з тем: «Вечірнє сонце», «Літнє небо», «Весняна зелень», використовуючи прикметники, подані у попередній вправі.

227 Розкриваючи дужки, запишіть складні прикметники у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться разом. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших літер складете: 1) назву вічнозеленого хвойного дерева з конусоподібною кроною; 2) назву дерева з великим лапатим листям та свічкоподібними білими й рожевими суцвіттями.

(Східно)український, (машино)будівний, (коричнево)червоний, (електро)нагрівальний, (радіо)телеграфний, (архітектурно)будівельний, шведсько(норвезький), (темно)сірий, (електро)музичний, (кіно)знімальний, (австро)німецький, (народно)визвольний, (авто)ремонтний.

228 I. Прочитайте словосполучення вголос. Поясніть написання складних прикметників.

Білокрилий птах, білосніжний ліс, івано-франківська земля, низькоросла ліщина, п'ятирічні берези, північно-західна лісосмуга, прозоро-блакитні далечинь, червоногрудий снігур, яскраво-багряне листя, яснополянський музей.

II. Згрупуйте словосполучення: спочатку прочитайте словосполучення з прикметниками, які пишуться разом, потім з тими, що пишуться через дефіс. Закрийте підручник і запишіть їх з пам'яті. Перевірте правильність написання за підручником.

229 I. Перепишіть текст, розкриваючи дужки. Вставте пропущені букви. Назвіть ключові слова й словосполучення. Визначте тип мовлення.

Отарка* молоден..ких лип загородилася в..сокою сосною. Мовчки пишуть..ся одна з одної і з гладен..кої (темно)каштанової кори, і з ясного підсподу (густо)з..леного листя. До кущів ш..пшини з ягідками скаче сірен..ка (довго)нога пташка. (Біло)корі б..рези оступили лісове болото. З гл..бини лісу виступили наперед чорні стовбури вел..тнів-дубів. І осторонь на осиках рухливий, м..рехтливий лист, мов труситься дер..во в лихоманці* серед сонячного дня (За Ю. Яновським).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте спосіб творення виділених слів.
2. Доберіть до підкреслених прикметників антоніми.

230 Творче завдання. Пригадайте, як змінюється колір неба залежно від погоди (частини доби). Розкажіть про це, використовуючи складні прикметники.

231 Відгадайте «рослинний» кросворд. Запишіть виділені слова, розкриваючи дужки. Доберіть 3–4 означення до слова тополя.

		1	Т				
		2	О				
3			П				
		4	О				
		5	Л				
		6	Я				

1. Колючий кущ, що має (темно)сині їстівні плоди з терпким (кисло)солодким присмаком.

2. Листяне дерево зі стовбуром (ніжно)зеленого кольору та листям округлої форми на довгих тоненьких черешках; тремтяча тополя.

3. Дерево, яке цвіте пахучими жовтими (медо)носними квіточками і має (серце)подібне зубчасте листя.

4. (Багато)річна кущова колюча рослина з (дуго)подібними гілками, а також (чорно)сизими їстівними ягодами.

5. Південне (вічно)зелене дерево або кущ із пахучим листям, яке вживають у висушеному вигляді як приправу до страв.

6. Дерево з великим (п'яти)лопатеvim листям з родини кленових.

§ 25. НАПИСАННЯ ПРИЗВИЩ ПРИКМЕТНИКОВОЇ ФОРМИ

Прочитайте і запишіть прізвища та псевдоніми українських письменників. Виділіть у словах основи, позначте графічно суфікси. Подумайте, чи можна сказати, що ці слова мають прикметникову форму. Як ви це визначили?

Коцюбинський, Рильський, Малицька, Мирний, Вінграновський, Багряний, Яновський, Андіївська, Хвильовий, Лятуринська, Загребельний.

232 Розгляньте таблицю. Розкажіть про особливості написання українських і російських прізвищ прикметникової форми в українській мові.

Правопис прізвищ прикметникової форми

I. Українські прізвища прикметникової форми передаються на письмі за загальними правилами написання українських слів: *Ковалів – коваль, Захарів – Захар, Павлів – Павло, Федорів – Федір, Стецьків – Стецько, Печерський – печера, Камінський – камінь, Зеленський – зелень, Галич – Галич (місто)*

II. Написання російських прізвищ прикметникової форми в українській мові здійснюється за такими правилами:

російська літера **е** передається

літерою **є**:

- після приголосних: *Герелин – Герелін, Лермонтов – Лермонтов*

російська літера **е** передається

літерою **є**:

- на початку слів: *Егоров – Єгоров*;
- після приголосних, крім шиплячих, **р, ц**, у суфіксах **-єв, -єєв**: *Медведев – Медведєв, Веденєєв – Веденєєв*, але *Андрєєв*;
- у середині слів після голосного, а також після апострофа і знака м'якшення *Исаєв – Ісаєв, Алябєєв – Аляб'єв*

російська літера **ё** передається

буквосполученням **йо**:

- на початку слова або у середині після голосних або приголосних **б, п, в, м, ф**: *Ёлкин – Йолкін*;

буквосполученням **ьо**:

- у середині слова після приголосних: *Корольёв – Корольов, Алфёров – Алфьоров*;

літерою **о**:

під наголосом після **ч, щ**: *Грачёв – Грачов, Хрущёв – Хрущов*

російська літера **и** передається

літерою **і**:

- на початку слова та після приголосних (крім шиплячих та **ц**): *Иванов – Іванов, Басинов – Басінов*;

літерою **ї**:

- після голосного та при роздільній вимові після приголосних, **ь** та апострофа: *Соинов – Соїнов, Дарьин – Дар'їн*;

літерою **и**:

- після **дж, ж, ч, ш, щ, ц** перед приголосним: *Гаршин – Гаршин; Дрожжин – Дрожжин*;
- у префіксі **при-**: *Пригожин – Пригожин*;
- у суфіксах **-ик-, -ич-, -иц-, -ищ-**: *Беликов – Беликов*

Орфограма

Букви **и, і, ї; е, є, о** та буквосполучення **йо,ьо** у російських прізвищах *Крошин, Медведєв, Гур'їн, Бугайов, Верьовкін, Щипачов, Федін, Ершов*

- 233*** Перекладіть прізвища українською мовою і запишіть. Поясніть їх правопис. Перевірте правильність виконання завдання за таблицею, поданою вище.

Дорожин, Игнатов, Ильин, Козьмин, Крутых, Никитин, Миланов, Моисеев, Рыбаков, Филимонов, Чередов, Берендяев, Ершов, Артемьев, Соловьев, Журавлев, Марьин, Шукшин.

- 234** Спишіть речення, обираючи у дужках правильний варіант.

1. Автором чудових картин «Музика гір», «Чайка», «Загублена булава» є український художник Ю.С. М(и,і)хайл(о,і)в. 2. В.О. Б(і, є, е)днов – відомий український історик, педагог, публіцист. 3. Наприкінці ХІХ століття А.К. Вахнян(і, и)н брав участь у підготовці українських підручників. 4. Під керівництвом С.П. Корол(ьо,о)ва було сконструйовано штучні супутники Землі серії «Космос». 5. У місті Харкові народився український письменник і кінорежисер Г.І. Сн(е,є,і)г(е,є,і)р(ьо,йо)в (З «Довідника історії України»).

- 235** Запишіть українською мовою по 5–6 прізвищ улюблених акторів, спортсменів, письменників.

УСНИЙ ОПИС ПРИРОДИ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ І ЗА КАРТИНОЮ

- 236** I. Прочитайте текст уголос.

Займався пишний вишневий ранок. Золотий промінь переливався зі сходу на захід, і вершечки синіх хмар зайнялися червоним полум'ям. Сонце обгорталося блискучими хмарами. Дерева облились делікатним* рожевим світлом. Проти синіх хмар здавались вони рожевими тінями. А на сході, між блакитним небом та білим снігом, зависла рожева імла*, мов блискучий рожевий серпанок*. По твердому, рипливому снігу стелились тіні від дерев, хат, тинів (За М. Коцюбинським).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте стиль мовлення.
2. Доберіть до тексту заголовок.
3. Поміркуйте, чому Михайло Коцюбинський використав для опису зимового ранку відтінки червоного й синього кольорів.
4. Випишіть прикметники. З'ясуйте їх роль в описі природи.
5. Розберіть виділені словосполучення.

- 237 Творче завдання.** Розгляньте фотоілюстрацію. Порівняйте кольори в тексті та на фотографії. Пригадайте, чи доводилось вам спостерігати ранкове пробудження природи взимку або влітку. Розкажіть про свої враження. Підготуйте письмовий опис природи за картиною у художньому стилі, попередньо склавши план.

Ранок у Кримських горах.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

I. Розкажіть про прикметник як частину мови, використовуючи подані в таблиці ключові слова й словосполучення.

Ми знаємо:

- що таке прикметник (як частина мови);
- яку роль виконують прикметники у мовленні;
- групи за значенням прикметників: *якісні, відносні, присвійні*;
- ступені порівняння прикметників;
- особливості відмінювання прикметників твердої і м'якої груп;
- способи творення прикметників;
- правила написання прикметників.

Ми вміємо:

- розпізнавати прикметники в реченні й тексті;
- правильно використовувати в мовленні прикметники вищого й найвищого ступенів порівняння;
- добирати синонімічні й антонімічні ряди прикметників, використовувати прикметники-синоніми для точного вираження думки;
- знаходити вивчені орфограми, правильно писати слова з ними.

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту!

1. У якому рядку всі слова – прикметники?

- Різноманітність, різноманітний, урізноманітнювати, різний;
- молодий, синьоокий, найкращий, скляний;
- темно-зелений, позеленіти, зелень, зелененький.

2. Прикметники узгоджуються з іменниками:

- у роді й відмінку;
- у роді й числі;
- у роді, числі й відмінку.

3. Прикметники *шкільний, книжний, гірський, польський* належать до:
  - а) якісних;   б) відносних;   в) присвійних.
4. Прикметники *кращий, вищий, більший, дорожчий* мають таку спільну ознаку:
  - а) вжиті у простій формі вищого ступеня порівняння;
  - б) вжиті у простій формі найвищого ступеня порівняння;
  - в) вжиті у складеній формі вищого ступеня порівняння.
5. Залежно від кінцевого приголосного основи розрізняють прикметники:
  - а) твердої і м'якої груп;
  - б) м'якої і мішаної груп;
  - в) твердої, м'якої та мішаної груп.
6. Прикметники *верхній, давній, досвітній, присутній* належать до:
  - а) твердої групи;   б) м'якої групи;   в) мішаної групи.
7. У словах якого рядка треба виправити суфікси в прикметниках?
  - а) Березовий сік, паперова фабрика, грушевий джем;
  - б) алюмінійовий пристрій, дощєва погода, плюшова скатертина;
  - в) березневий дощ, овочеве рагу, взуттєва крамниця.
8. У словах якого рядка треба виправити написання прикметників?
  - а) Цінний, качиний, страшенний;
  - б) глибиний, благословений, зміїнний;
  - в) туманний, здоровенний, водяний.
9. Чи треба виправляти написання прикметників у якомусь із рядків?
  - а) Яскраво-червоний, українсько-німецький, гірко-солодкий;
  - б) жовто-гарячий, мовнолітературний, північносхідний;
  - в) білосніжний, восьмирічний, двоповерховий.
10. У якому реченні правильно визначено синтаксичну роль підкресленого прикметника?
  - а) Тихими вечорами спалахують на темному небі смарагдові зорі (О. Демченко).
  - б) Тихими вечорами спалахують на темному небі смарагдові зорі (О. Демченко).
  - в) Тихими вечорами спалахують на темному небі смарагдові зорі (О. Демченко).
11. У якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору слова *найдорожча* (річ)?
  - а) прикм., п. ф. – *найдорожчий*; повн., якісн.; проста ф. найвищ. ступ.; одн., Н. в., тв. гр., ж. р.;
  - б) прикм., п. ф. – *найдорожчий*; повн., якісн.; проста ф. вищ. ступ.; одн., Ор. в., м'яка гр., ж. р.;
  - в) прикм., п. ф. – *дорожчий*; повн., якісн.; проста ф. вищ. ступ.; одн., Ор. в., тв. гр., ж. р.
12. У якому словосполученні правильно вжито слово *музикальний*?
  - а) Музикальний слух;
  - б) музикальний інструмент;
  - в) музикальна школа.

III. Розкажіть про свою вулицю або будинок, використовуючи прикметники.

ЧИСЛІВНИК

§ 26. ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ ЧИСЛІВНИКІВ

Числівник може визначить тобі
Число речей, порядок при лічбі.

Д. Білоус

Прочитайте епіграф до теми. Поясніть, як ви його зрозуміли. Чи всі ознаки числівника перераховані в поетичних рядках? Що б ви ще додали до слів автора?

238 І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Чи відповідає назва змісту?

Надійні друзі

Є слова, щасливі на долю. Як і люди. Щасливими, приміром, часто бувають іменники. Щастя іменника хоча б у нерозлучності з числівником. Вони – надійні друзі. Числівник завжди стоїть наготові, щоб допомогти іменникові у вираженні кількості предметів (За І. Вихованцем).

ІІ. Виконайте завдання за текстом.

1. Про які частини мови йдеться?
2. Чому письменник говорить, що частини мови – вірні друзі?
3. Поміркуйте, чи пов'язані назви частин мови з їхнім значенням.
4. Спробуйте дати визначення числівника, спираючись на текст та епіграф до теми.

239 І. Прочитайте текст мовчки.

Здавна люди налічували в дощовій веселці *сім* кольорів: червоний, жовтогарячий, жовтий, зелений, голубий, синій та фіолетовий. Можливо, у цій *сімці* наші предки вбачали щось таємничо-магічне. Недарма ж тиждень складався з *семи* днів, а на небі налічували тоді *сім* планет (В. Карлаш).

Семикольорова веселка

II. Визначте граматичні ознаки виділених слів. До яких частин мови вони належать? Чи є серед них числівники? Як ви це встановили? Зверте свої міркування з матеріалами рубрики «Цікаве мовознавство».

240 Цікаве мовознавство.

Ознайомтеся з текстом. Слова яких частин мови можуть бути пов'язані з поняттям числа? На які питання вони відповідають?

В українській мові є слова, значення яких пов'язане з поняттям числа. Наприклад: *сім, сімдесят, семеро, сімка, усімох, сьомий, семирічний* та ін.

Порівняймо слова *сім* і *сімка*. Слово *сім* означає кількість із семи одиниць, відповідає на питання *с к і л ь к и?* Слово *сімка* означає назви: 1) цифри і числа *сім*; 2) предметів, нумерованих цифрою 7 (трамвай, автобус), відповідає на питання *щ о?*. Крім того, ці слова мають різні граматичні ознаки: *сім* – змінюється лише за відмінками; *сімка* – має рід, число й відмінок.

Отже, як бачимо, слова, що розглядалися, належать до різних частин мови: *сім* – числівник, *сімка* – іменник.

Слова *сьомий* і *семирічний* теж належать до різних частин мови. *Сьомий* – указує на порядок при лічбі, відповідає на питання *к о т р и й?* *Семирічний* – вказує на ознаку особи чи предмета й відповідає на питання *я к и й?* *Сьомий* – це числівник, а *семирічний* – прикметник. Числівниками є також слова *семеро, сімдесят*.

Запам'ятайте!

Числівник – повнозначна частина мови, що означає ціле число або частину від цілого, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання *с к і л ь к и?* *к о т р и й?* Наприклад: *десять, двадцять один, тисяча дев'ятнадцять; одна десята; десятеро; десятий, двадцять перший*.

Числівники можуть виконувати роль усіх членів речення. Використовуються в усіх стилях мовлення.

241 Прочитайте вголос, правильно наголошуючи слова. Знайдіть серед них числівники. Обґрунтуйте свій вибір. Складіть три речення з будь-якими словосполученнями.

П'ятнадцятирічний хлопчик, п'ятнадцять днів, друге п'ятнадцятиліття, п'ятнадцятилітня дівчинка, п'ятнадцятий вагон, п'ятнадцятитомне видання, п'ятнадцятеро однолітків, п'ятнадцятиповерховий будинок, дві п'ятнадцятих.

242* І. Скориставшись довідкою, передайте зміст наведених слів і словосполучень фразеологізмами, до складу яких входять числівники. Яка стилістична роль фразеологізмів?

Одразу ж; щось неважливе, неістотне; до крайньої втоми; бути найголовнішим у якій-небудь справі; перші ознаки появи кого-небудь, чого-небудь; дуже схожі; безладно, перескакуючи з одного на інше.

Довідка. Перша ластівка, грати першу скрипку, з першого погляду, п'яте через десяте, до сьомого поту, десята справа, як дві краплі води.

II. Складіть і запишіть по два речення зі словосполученнями та фразеологізмами. Які речення, на вашу думку, емоційніші? Чому?

243 Чи знаєте ви?

I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку. Складіть простий план тексту.

Археологічні дослідження та історичні пам'ятки свідчать про те, що вже 25 – 30 тисяч років тому люди вміли рахувати. Для збереження й передачі числової інформації служили камені, зерна, палиці, вузлики, зарубки на деревах. Люди носили з собою спеціальний «пристрій», який називався *нос*. На ньому робилися зарубки, що мали числове значення.

У давні часи числа уявлялися як певна кількість якихось предметів. Тому в багатьох мовах світу числівник *п'ять* має спільні ознаки з іменниками *рука* чи *долоня* (п'ятерня).

Наші пращури – давні слов'яни – використовували для лічби не числа, а літери, наприклад: А – 1, Б – 2, В – 3, Р – 100, Ц – 900. Над буквами ставили спеціальний знак – титло (˘).

У XVII столітті в рукописних арифметиках застосовували такі назви чисел: 10 000 – тьма; 100 000 – легіон; 1 000 000 – леандр; 10 000 000 – ворон (За О. Потапенком).

II. Попрацюйте в групах, використовуючи числівники. Висловіть своє ставлення до повідомлень друзів.

1. «Мовознавці». Перекажіть текст. Підготуйте коротке повідомлення про походження та значення фразеологізму «Зарубати собі на носі».

2. «Історики». Перекажіть текст, доповнивши його відомостями про способи позначення чисел у давні часи. В разі потреби скористайтеся довідковою літературою, енциклопедіями тощо.

1)

§ 27. КІЛЬКІСНІ ТА ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Прочитайте текст. Поставте питання до виділених числівників. Визначте, що вони означають. Чи є між ними відмінності? Чи можна сказати, що ці числівники належать до однієї групи за значенням?

Три дні тривала наша екскурсія до Києва. Першого дня ми відвідали Майдан Незалежності й Хрещатик – найулюбленішу вулицю киян і гостей міста, побачили Золоті ворота і Михайлівський Золотоверхий собор. Протягом другого дня побували в Києво-Печерській лаврі, музеї Великої Вітчизняної війни. Третій день запам'ятався враженнями від Гідропарку.

Візьміть до уваги!

За значенням і морфологічними ознаками числівники поділяються на кількісні та порядкові.

Числівники, які означають ціле число або частину від цілого, певну кількість предметів і відповідають на питання скільки?, називаються кількісними. Наприклад: *три, п'ятдесят, одна друга; шість книг.*

Числівники, що вказують на порядок предметів у процесі лічби і відповідають на питання котрий?, називаються порядковими. Наприклад: *третій, п'ятдесятий.*

- 244*** I. Запишіть числа словами так, щоб у першому випадку вони означали кількість, а в другому – порядок під час лічби. Додайте до числівників іменники.

11, 14, 70, 75, 30, 137

- II. Поставте в числівниках наголоси. Зіставте наголошування і написання числівників 11, 14, 70 в українській і російській мовах. З трьома числівниками усно складіть речення.

245 Гра «Хто більше?».

За 3–5 хвилин запишіть якомога більше назв художніх творів та кінофільмів, у назвах яких є числівники. Визначте їх розряд за значенням. Переможе той, хто першим правильно виконає завдання.

- 246** Поясніть значення фразеологізмів. Визначте число та рід числівників.

До сьомого поту; під сімома вітрами; п'яте через десяте; десята справа; десятою дорогою обминати; третій дзвінок; із третіми півнями; три кити; шосте почуття; у п'ять лантухів не ввібрати.

Візьміть до уваги!

Кількісні числівники змінюються за відмінками: *Н. – чотири учні, Р. – чотирьох учнів, Д. – чотирьом учням, Зн. – чотирьох учнів, Ор. – чотирма учнями, М. – на чотирьох учнях.*

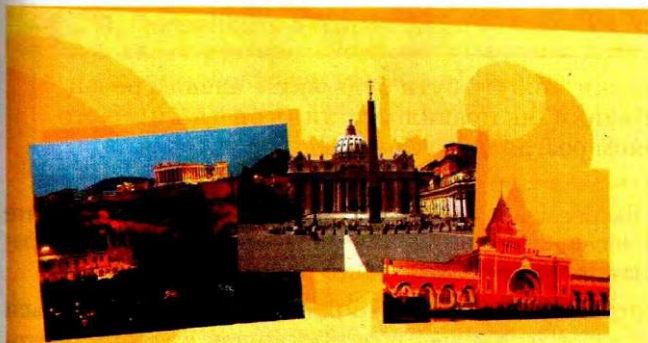
Порядкові числівники змінюються за родами (*перший розділ, перша сторінка, перше місце*), числами (*третій поверх, треті класи*) й відмінками (*сьомий день, сьомого дня, сьомому дню, сьомий день, сьомим днем, (на) сьомому дні*).

- 247** I. Прочитайте текст, правильно вимовляючи числівники. З якою метою їх вжито в тексті?

Найдавніші міста на землі народжені *найдревнішими* цивілізаціями. Більше трьох тисячоліть налічують Афіни. Близько трьох тисяч років –

Міста-красені:
Афіни, Рим, Чернігів

Рим. Столиця України також належить до найдавніших міст світу, адже Київ був закладений у п'ятому столітті нашої ери.

Є в Україні й інші прадавні міста. Так, Чернігів заснований на двісті-триста років пізніше, ніж Київ. Його вважають другим за віком східнослов'янським містом (З *енциклопедії*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Що нового ви дізналися з тексту? Чи було вам цікаво його читати?
2. Випишіть з тексту кількісні й порядкові числівники, усно поставте до них питання. Підкресліть закінчення.
3. Визначте синтаксичну роль числівників у четвертому реченні.
4. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Київ – столиця
України

Уважно прочитайте текст, зверніть увагу на підкреслені члени речення та назвіть їх. Яку особливість ви помітили?

Учні нашої школи брали участь у Міжнародному дитячому конкурсі з української мови імені Петра Яценка. На конкурс кожен клас делегував* двох учасників. Конкурс тривав чотири години. Дві учениці шостого класу посіли перше і третє місця. Найвище досягнення нашої школи – дві грамоти наших однокласниць.

Візьміть до уваги!

Кількісні числівники можуть бути будь-яким членом речення. Порядкові числівники, як правило, є означеннями. Часто числівник з іменником розглядаються як один член речення.

248 Запишіть речення. Підкресліть числівники як члени речення. Пам'ятайте про те, що кількісні числівники в називному та знахідному відмінках разом з іменниками є одним членом речення.

1. Перший автобус відправляється о шостій ранку. 2. Десять ділиться на два. 3. П'ять плюс два – сім. 4. У класі розставили дев'ятнадцять столів і тридцять вісім стільців. 5. Дощ ішов три години. 6. У нашій родині двоє дітей. 7. Я прочитала три четвертих книги. 8. Першого вересня починається новий навчальний рік.

249 I. Виразно прочитайте текст уголос. Визначте його стиль.

Навіщо на порозі третього *тисячоліття* будувати вітрильники? Передусім для підготовки майбутніх моряків. Робота на вітрильнику виховує волю, сміливість, рішучість.

Сучасні навчальні вітрильники за конструкцією не відрізняються від кораблів, збудованих у другій половині XIX століття. Проте обладнані вони найновішими *радіолокаторами* та *дизельними* двигунами.

У кінці XX століття в світі нараховувалося понад п'ятдесят великих навчальних вітрильників. Три з них – «Товариш», «Херсонес», «Дружба» – створені в Україні (з журналу).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть речення, що виражає головну думку тексту.
2. Доберіть до тексту заголовок. Поясніть ваш вибір.
3. Визначте синтаксичну роль числівників.
4. Знайдіть у тексті числівники, які означають певну кількість предметів, порядок при лічбі.
5. Поясніть написання виділених слів.

Вітрильник «Товариш»

III. Попрацюйте в групах.

1. **«Конструктори»**. Розгляньте малюнок. Використовуючи числівники, складіть усний опис вітрильника «Товариш».
2. **«Мореплавиці»**. Уявіть, що ви здійснили морську подорож на вітрильнику. Опишіть свої враження, правильно вживаючи числівники.

Візьміть до уваги!

Кількісні числівники поділяються на такі групи:

- **власне кількісні** (означають кількість предметів у цілих одиницях): *сім кольорів, дванадцять балів, одинадцять кілометрів*;
- **дробові** (означають кількість, що складається з певного числа частин цілого): *одна друга (частина) завдання, три п'ятих (частини) території, одна десята (частина) землі*;
- **збірні** (означають кілька предметів як сукупність, одне ціле): *трьох братів, четверо друзів, семеро козенят*.

250

Запишіть словосполучення в такій послідовності: з власне кількісними числівниками; зі збірними; дробовими; порядковими. Якщо ви правильно виконаєте завдання, з перших літер іменників прочитаете українське прислів'я.

Два роки, чотири острови, п'ятеро друзів, дві третіх жаровні, одна зима, перша розмова, тридцять шість учнів, троє оленів, друга осінь, одна четверта чашки, четверо радників, одинадцять метрів, одна десята енергосистеми, сімнадцята школа, двадцяттеро орачів, одна друга гектара, п'ятий екзамєн, двадцять третій йорж.

251 Чи знаєте ви?

1. Ознайомтеся з інформацією. Читайте мовчки, вдумуючись у зміст.

Існує думка, що числа мають символічне значення.

Так, 1 (один) вважається символом* єдності, цілісності: Бог, Всесвіт, космос.

2 (два) – це символ і парності, і протилежності. Наприклад: світло і темрява; день і ніч; добро і зло; стать людини: чоловіча і жіноча. У мові – антоніми, синоніми.

3 (три) – вважається досконалим числом, символом основи життя. Три – це мінімальна кількість точок для стійкого розташування предмета на площині. У граматиці: три особи; три роди – чоловічий, жіночий, середній; три часи – минулий, теперішній, майбутній.

4 (чотири) – символ сталості*: чотири сторони світу – північ, південь, захід, схід; чотири стихії: вогонь, вода, повітря, земля; чотири пори року: зима, весна, літо, осінь.

7 (сім) – небесне число; символ святості, здоров'я, розуму, гармонії: сім днів тижня; сім основних кольорів веселки; сім нот тощо (За Ю. Цинєвим).

II. Перекажіть текст, попередньо склавши план розповіді. Доповніть текст відомою вам інформацією про числову символіку. За потребою зверніться до довідкової літератури.

252 Спишіть текст. Підкресліть числівники. До якого розряду вони належать? Визначте синтаксичну роль числівників.

Дванадцять сузір'їв у Зодіаку. Дванадцять місяців на землі, дванадцять годин у дня, дванадцять – у ночі; дванадцять днів між святим і щедрим вечорами, дванадцять полін рихтували для святого вогню, дванадцять страв стояло на святковому столі (С. Пушик).

Свят-вечір – вечір напередодні Різдва.

Рихтували – складали.

Кость Лавро.
Святкування Різдва.

253* Творче завдання. I. Ознайомтеся з переліком страв, що традиційно готувалися в українських родинах до свят-вечора.

Ще вдосвіта, як тільки день синім проблиском заглянув у хату крізь замерзлі шибки, господиня приступала до праці.

Вона пов'язалася хусткою, засукала рукава й заходилася готувати дванадцять свят-вечірніх страв: наставила узвар, варить горох, квасолу, смажить капусту, рибу, ліпить вареники, готує картоплю, гриби, кашу гречану, голубці з пшоном, коржі з маком та кутю з товченої пшениці. В усьому їй допомагають діти (О. Воронай).

II. Напишіть твір-мініатюру про те, як ваша родина готується до Різдва. Розкажіть про улюблені страви, які за давньою українською традицією бувають на вашому столі у свят-вечір. Числівники записуйте словами.

III. Розгляньте ілюстрацію. Розкажіть, які з давніх українських традицій збереглися до наших днів.

254 Прочитайте рецепти свят-вечірніх страв, правильно вимовляючи числівники. Випишіть числівники разом з іменниками, до яких вони належать. Числівники записуйте словами; визначте їх розряди, де можливо, – рід, число; підкресліть закінчення.

Голубці з пшоном

1–2 головки свіжої капусти обдати окропом*, відокремити листки. 1 склянку пшона промити, залити водою, довести до кипіння і відкинути на сито. Підсмажити на олії 2 подрібнені морквини, 2 цибулини, додати в заправку пшоно, поперчити, посолити за смаком.

Заправлене пшоно покласти на підготовлені листки капусти, згорнути, скласти в каструлю, залити підливою і тушкувати до готовності.

Вареники з квасолею та грибами

1½ склянки квасолі перебрати, промити, залити водою і дати постояти 3–5 годин. Після цього воду злити, додати 900 мл холодної води і варити протягом 2,5–3 годин до готовності, час від часу помішуючи та доливаючи воду. Зварену квасолю протерти крізь сито або пропустити через м'ясорубку. До підготовленого пюре додати 2 подрібнені й злегка підсмажені цибулини, 100 г дрібно посічених відварених грибів, мелений перець, спеції, 1 чайну ложку солі і все добре перемішати. Наліпити вареники з цією начинкою, зварити їх у підсоленій воді.

1½ – півтори.

255 Учіться спілкуватися!

1. «Кулінари». Запропонуйте декілька рецептів свят-вечірніх страв, які ви готуєте всією сім'єю напередодні Різдва. Розіграйте коротенькі діалоги. Правильно вимовляйте та наголошуйте числівники.
2. «Фольклористи». Підготуйте і розіграйте коротеньку сценку колядування або щедрування з використанням народних пісень, у яких вживаються числівники.

§ 28. ПРОСТІ, СКЛАДНІ ТА СКЛАДЕНІ ЧИСЛІВНИКИ

Прочитайте числівники. Зверніть увагу на те, зі скількох слів вони складаються. Зробіть морфологічний розбір виділених слів. Яку особливість ви помітили? Розподіліть подані числівники на групи залежно від будови. Зробіть висновок. Звертайтеся з поданими нижче теоретичними відомостями.

Два, сорок, *сто*, тисяча, семеро, тринадцять, *вісімнадцять*, *сімдесят*, *сімсот*, двісті двадцять два, одна тисяча *чотириста* дев'ять, одна восьма, перший, тридцятий, *стотисячний*.

Візьміть до уваги!

Усі числівники залежно від будови поділяються на три групи: прості, складні та складені.

256 I. Розгляньте таблицю.

Групи числівників за будовою

Прості	Складні	Складені
Складаються		
з одного слова, що має один корінь	з одного слова, що має два або більше коренів (частин)	з кількох слів
<i>три, десять, сорок, сто, четвертий, мільярд, мільйонний</i>	<i>три+на+дцять, шість+десять, дев'ят+сот, п'ят+и+сотий, чотири+ста, сто+тридцят+и+тисячний</i>	<i>двадцять два, сто один, двісті п'ятде- сят четвертий, дві третіх, одна четверта</i>

II. Творче завдання. Складіть усну розповідь на тему: «Поділ числівників на групи за значенням та будовою». *Порада.* Визначте стиль мовлення. Продумайте план розповіді. Доберіть опорні слова. Теоретичні положення ілюструйте яскравими прикладами з художньої літератури.

257 Запишіть словосполучення таким чином: до першого стовпчика – з простими числівниками, до другого – зі складними, до третього – зі складеними. Якщо ви правильно розподілили словосполучення, з третіх літер іменників прочитаєте завершення прислів'я: «Кажуть, сніг на полі – ...».

Три сухарики, тридцять вісім лікарів, дванадцять кручеників, двадцять одне слово, п'ятдесят сім комп'ютерів, дві паляниці, чотири хлібини, п'ятеро робітників, сорок шість столів, сто двадцять два парламентарі, сто десять клітинок.

Говори так!
кільканадцятий
кількадесятий

258 I. Прочитайте загадки і відгадайте їх.

1. Двоє через дорогу живуть, один одного не бачать. 2. Стоїть дуб, на ньому дванадцять гнізд, у кожному гнізді по четверо яєць, у кожному яйці по семеро курчат. 3. У двох матерів по п'ятеро синів. 4. Четверо братів під одним дахом живуть, один до одного в гості не йдуть.

II. Виконайте завдання за текстом.

- Запишіть загадки з відгадками.
- Підкресліть числівники. Визначте їх групу за будовою.
- Чи є серед них збірні числівники? Що вони означають? Чому так називаються? Чим відрізняються від кількісних та порядкових?
- Придумайте свої загадки, в яких використайте числівники.

§ 29. ВЖИВАННЯ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ ПРИ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКАХ

Прочитайте турецькі та грецькі прислів'я. Чи схожі вони на українські? Назвіть числівники з іменниками, до яких вони належать. Визначте: 1) групу за значенням числівників; 2) рід, число та відмінки іменників. Чи помітили ви якусь закономірність? Зробіть висновок та звертеся з поданою нижче таблицею.

1. Хто сідає на два стільці, той опиниться на підлозі. 2. Один палець – ще не рука, одна ластівка – ще не весна. 3. Дві голови не влізуть в одну шапку. 4. Хто полює двох зайців, жодного не впіймає. 5. Краще мати одного друга, ніж тисячу золотих. 6. Слухай сто разів, а говори раз. 7. Важкий рік має тринадцять місяців.

259 Розгляньте таблицю і зверніть увагу на особливості сполучуваності кількісних і збірних числівників з іменниками в українській та російській мовах.

Вживання іменників з числівниками

В українській мові

У російській мові

I. Прості кількісні числівники *два, три, чотири* у формі **називного відмінка**, а також складені числівники, в яких останнім словом є *два, три, чотири*, сполучаються з іменниками

1) чоловічого роду

у називному відмінку множини:
*два сини, три козаки, чотири підруч-
ники, двадцять два щоденники*

у родовому відмінку однини:
*два сына, три козака, четыре учеб-
ника, двадцать два дневника*

2) жіночого і середнього роду

у родовому відмінку однини:
дві партії, три села

у родовому відмінку однини:
две партии, три села

II. З кількісними числівниками від *п'яти* до *двадцяти*, назвами **десятків, сотень**, а також зі збірними числівниками у називному відмінку іменники всіх родів вживаються у формі **родового відмінка множини**

*п'ять машин, десять хлопців, двісті
коней, триста двадцять шість днів;
семеро учнів*

*пять машин, десять мальчиков, двес-
ти лошадей, триста двадцать шесть
дней; семеро учеников*

260 Попрацюйте в парах. Складіть діалоги про вживання відмінкових форм іменників з кількісними числівниками в українській і російській мовах. Придумайте на кожне правило власні приклади.

261* Перекладіть словосполучення українською мовою. При потребі звертайтеся до таблиці, поданої вище.

Три тижні, сім гілок, п'ять журналів, сто тридцять два м'яча, дві тетраді, чотири томи, двадцять два кілограми, п'ятеро легкоатлетів, сто лижників, триста літрів, три товариші, два сини, двадцять два столи, сорок два метри, чотири переулки, п'яносто два центнера, чотиреста вісімдесят вісім тонн, п'ять уроків, шестеро акторів.

262 Запишіть словосполучення, розкриваючи дужки, у такій послідовності: ті, в яких іменники мають закінчення *-и(-і)*; ті, в яких іменники мають закінчення *-а(-я)*. Якщо ви правильно виконали завдання, з третіх букв іменників складеться початок вислову П. Грабовського: «... – то наші гармати».

Три (весна), два (поселення), три (зима), півтора (кілометр), два (хлібець), три (килим), три (гроно), одна п'ята (ківш), три (гличик), дві треті (тролейбус).

Візьміть до уваги!

Числівники можуть означати приблизну кількість предметів. При цьому іменник вживається лише у формі родового відмінка множини і стоїть перед числівником: *років два, країн з три, яблук чотири, днів шість, медалей з вісімнадцять, спортсменів з двадцять, гривень з тисяча.*

263 Запишіть іменники з числівниками так, щоб вони означали приблизну кількість предметів. Позначте закінчення іменників. Придумайте кілька речень з утвореними словосполученнями на спортивну тематику.

Два кілометри, одинадцять футболістів, триста вболівальників, сім дисків, двадцять чотири медалі, сімдесят делегатів, дванадцять учасників, три прапори.

264 І. Прочитайте текст мовчки, перекажіть його, правильно вимовляючи числівники та власні назви.

Давні греки створили багато прекрасних легенд про те, як були започатковані *Олімпійські ігри*. В одній із них розповідається, що ігри заснував Геракл після свого шостого подвигу – очищення стаєнь *Авгія*, царя *Еліди*.

Авгій був надзвичайно багатий, але дуже скупим людиною.

Якось Геракл запропонував за один день очистити стаїні, де *Авгій* тримав свої величезні стада, за що цар повинен був віддати герою одну

десяту частину худоби. Авгій погодився, думаючи, що за один день таку роботу виконати неможливо. Геракл зруйнував дві протилежні стіни двору й вивів у нього ріки *Алфей* і *Пеней*. Вода швидко очистила стайні, а *Геракл* знову склав стіни. Проте Авгій не виконав обіцянку, ще й прогнав героя.

Тоді Геракл помстився царю Еліді: з великим військом увійшов до його країни і розбив Авгія. Після перемоги вдячний герой приніс жертви богам і заснував Олімпійські ігри, які з тих пір проводилися раз на чотири роки (З журналу).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. З'ясуйте стилістичну роль числівників у тексті.
2. Назвіть числівники, визначте їх розряд за значенням і групу за будовою.
3. Назвіть дробовий числівник. Наведіть подібні приклади.
4. Поясніть написання виділених слів.

265

I. Прочитайте виразно текст, правильно називаючи арабські та римські цифри. Доберіть до нього заголовок.

Спортсмени України вперше брали участь у Іграх XV Олімпіади, яка проходила в Гельсінкі у 1952 році.

З того часу олімпійський рух в Україні розвивався та зміцнював свої позиції. 22 грудня 1990 року був створений Національний олімпійський комітет України, який об'єднує 50 федерацій з різних видів спорту та опікується підготовкою українських спортсменів до змагань.

1009 українських атлетів брали участь у літніх та зимових Олімпійських іграх. Ними завойовано 207 золотих, 134 срібних і 141 бронзова медалі.

На XX зимових Олімпійських іграх, що відбулися 2006 року в італійському місті Турині, українські спортсмени вибороли 2 бронзові медалі – з фігурного катання та біатлону (З журналу).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Чи зацікавила вас історія українського олімпійського руху?
2. Яких олімпійських чемпіонів нашої країни ви можете назвати?
3. Які олімпійські види спорту вам подобаються і чому?
4. Запишіть числівники словами разом з іменниками, до яких вони належать. Визначте відмінки іменників. Підкресліть порядкові числівники.

266

Розгляньте малюнки. Усно опишіть їх, використовуючи числівники. Що ви знаєте про олімпійську символіку? Чи знаєте ви, де будуть проходити наступні літня та зимова Олімпіади? Який би символ ви запропонували, якби Олімпійські ігри проводилися в Україні?

267

Творче завдання.

Складіть і запишіть твір-мініатюру (5–6 речень) на одну з тем: «Спортивні досягнення учнів нашої школи», «Мій улюблений вид спорту» (на вибір).

§ 30. ВІДМІНЮВАННЯ І ПРАВОПИС КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ ВІД ОДНОГО ДО ЧОТИРЬОХ

Розгляньте таблицю. Сформулюйте за її змістом кілька запитань і дайте на них відповіді.

Відмінювання числівника один

Відмінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	один □	одна	одно (одне)	одні
Р.	одного	однієї (одної)	одного	одних
Д.	одному	одній	одному	одним
Зн.	один □, одного	одну	одно (одне)	одні, одних
Ор.	одним	однією (одною)	одним	одними
М.	(на) одному (однім)	(на) одній	(на) одному (однім)	(на) одних

268

I. Провідмініяйте письмово словосполучення один підручник, одна калина, одне курча.

II. Позначте закінчення числівників та іменників. Зробіть висновок про особливості вживання числівників у знахідному відмінку однини з іменниками – назвами істот та неістот.

Візьміть до уваги!

В українській мові кількісні числівники відмінюються по-різному. Так, числівник *один* змінюється за відмінками, родами й числами; *два* – за родами, при цьому форми чоловічого й середнього роду збігаються.

Відмінювання числівників два, три, чотири

Н.	<i>два брати, дві вази</i>	<i>три сестри, три кімнати</i>	<i>чотири дівчини, чотири яблука</i>
Р.	<i>двох братів, двох ваз</i>	<i>трьох сестер, трьох кімнат</i>	<i>чотирьох дівчат, чотирьох яблук</i>
Д.	<i>двом братам, двом вазам</i>	<i>трьом сестрам, трьом кімнатам</i>	<i>чотирьом дівчатам, чотирьом яблукам</i>
Зн.	<i>двох братів дві вази</i>	<i>трьох сестер, три кімнати</i>	<i>чотирьох дівчат, чотири яблука</i>
Ор.	<i>двома братами, двома вазами</i>	<i>трьома сестрами, трьома кімнатами</i>	<i>чотирма дівчатами, чотирма яблуками</i>
М.	<i>(на) двох братах, двох вазах</i>	<i>(на) трьох сестрах, трьох кімнатах</i>	<i>(на) чотирьох дівчатах, чотирьох яблуках</i>

269 I. Провідмініяйте письмово і запишіть словосполучення два зошити, два села, три будівельники.

II. Позначте закінчення числівників та іменників. При потребі звертайтеся до таблиці, поданої вище.

270 Провідмініяйте усно словосполучення три козаки, три брати, чотири будинки, чотири класи.

ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ ВІД П'ЯТИ ДО ДВАДЦЯТИ

Роздивіться таблицю. Зверніть увагу на відмінкові закінчення, зробіть висновки щодо відмінювання числівників.

Відмінювання числівників п'ять, двадцять

Н.	<i>п'ять ☐</i>	<i>двадцять ☐ зошитів</i>
Р.	<i>п'яти (п'ятьох)</i>	<i>двадцяти (двадцятьох)</i>
Д.	<i>п'яти (п'ятьом)</i>	<i>двадцяти (двадцятьом)</i>
Зн.	<i>п'ять ☐, (п'ятьох)</i>	<i>двадцять ☐, (двадцятьох)</i>
Ор.	<i>п'ятьма (п'ятьома)</i>	<i>двадцятьма (двадцятьома)</i>
М.	<i>(на) п'яти (п'ятьох)</i>	<i>(на) двадцяти (двадцятьох)</i>

- 271** Запишіть словосполучення в родовому, давальному й орудному відмінках з паралельними формами, де вони є. Цифри замініть словами. Правильно вимовляйте і пишіть ці числівники.

11 (тиждень), 20 (книжка), 7 (сторінка), 14 (учасник), 22 (зошит), 35 (день), 19 (делегат), 24 (тролейбус).

Візьміть до уваги!

У складних кількісних числівниках від *одинадцяти* до *двадцяти* як в українській, так і в російській мовах змінюється лише остання частина: *одина́дцять* – *оді́ннадцять*, *одина́дцяти* – *оді́ннадцяти*, *одина́дцятьма* – *оді́ннадцятью*.

- 272** Перекладіть числівники українською мовою. Визначте відмінок. Поставте в словах наголос.

Двенадцати, пятнадцатью, на семнадцать, девятнадцатью, одиннадцать.

ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ СОРОК, ДЕВ'ЯНОСТО, СТО

Прочитайте повідомлення на мовознавчу тему. Зверніть увагу на відмінкові форми числівника *сорок*. Що цікавого ви помітили? Зробіть висновок.

Числівник *сорок* зустрічається лише в східнослов'янських мовах. Про його походження існує кілька гіпотез*.

У давні часи, коли говорили «сорок», мали на увазі не певні предмети, кількість яких дорівнювала сорока (чотирьом десяткам), а традиційно встановлену кількісну міру. Ця міра завжди позначала одне й те саме: мішок, зв'язку із сорока соболиних або білячих шкурок. Так і писали в старовинних літописах: «Подарували чужоземним послам сорок сороків соболиних шкур...» Саме із сорока шкурами працювали майстри, коли шили шуби, що так цінувалися знаттю. Згодом слово «сорок» втратило своє первісне значення, з іменника перетворилося на кількісний числівник, набувши всіх його ознак. Тепер сорока́ми вже не рахують (З журналу).

Запам'ятайте!

Числівники *сорок*, *дев'яносто*, *сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення *-а*.

- 273** Провідайте письмово словосполучення *сорок учнів*, *дев'яносто будинків*, *сто продавців*. Позначте закінчення числівників та іменників.

ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДЕСЯТКІВ ТА СОТЕНЬ

 Ознайомтеся зі зразками відмінювання складних кількісних числівників *п'ятдесят* та *п'ятсот*. Зверніть увагу на особливості правопису цих числівників у непрямих відмінках.

Відмінювання числівників *п'ятдесят*, *п'ятсот*

Н.	<i>п'ятдесят</i> □ дослідників, метрів	<i>п'ятсот</i> □ танцюристів, гектарів
Р.	<i>п'ятдесяти</i> (<i>п'ятдесятьох</i>) дослідників, метрів	<i>п'ятисот</i> □ танцюристів, гектарів
Д.	<i>п'ятдесяти</i> (<i>п'ятдесятьом</i>) дослідникам, метрам	<i>п'ятистам</i> танцюристам, гектарам
Зн.	<i>п'ятдесят</i> метрів, <i>п'ятдесятьох</i> дослідників	<i>п'ятсот</i> □ танцюристів, гектарів
Ор.	<i>п'ятдесятьма</i> (<i>п'ятдесятьома</i>) дослідниками, метрами	<i>п'ятьмастами</i> (<i>п'ятьомастами</i>) танцюристами, гектарами
М.	(на) <i>п'ятдесяти</i> (<i>п'ятдесятьох</i>) дослідниках, метрах	(на) <i>п'ятистах</i> танцюристах, гектарах

274 За поданими в таблиці зразками провідмінійте числівники *шістдесят*, *вісімдесят*, *триста*, *вісімсот*, додаючи до них іменники. Усно складіть речення з числівниками в давальному й орудному відмінках.

Візьміть до уваги!

При відмінюванні складних кількісних числівників *п'ятдесят*, *шістдесят*, *сімдесят*, *вісімдесят* в українській мові відмінюється лише друга частина слова, а в російській – обидві, наприклад: *сімдесяти* – *семидесяти*, *сімдесятьом* – *семидесяти*, *сімдесятьма* (*сімдесятьома*) – *семьюдесятью* тощо.

У числівниках на позначення сотень (*двісті*, *триста* тощо) в українській та російській мовах відмінюються обидві частини: *семисот* – *семисот*, *семистам* – *семистам*, *сьомастами* (*сіомастами*) – *семьюстами* тощо.

Говори так!
шістдеся́т
шістсо́т
вісімдеся́т
вісімсо́т

275 Учїтьсґ спїлкуватисґ!

Змоделуйте ситуацію: ви зайшли до магазину, щоб купити продуктів. Складіть і розіграйте діалог між покупцем і продавцем, використовуючи такі репліки: *скільки це коштує?; зважте, будь ласка, 300 грамів; будьте ласкаві, подайте дві хлібини та інші.*

ВІДМІНЮВАННЯ СКЛАДЕНИХ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ ТА ЧИСЛІВНИКІВ НУЛЬ, ТИСЯЧА, МІЛЬЙОН, МІЛЬЯРД, ТРИЛЬЙОН

Розгляньте зразки відмінювання кількісних числівників *сто шістдесят сім і тисяча*. Як відмінюється складений числівник? На відмінювання якої частини мови схоже відмінювання числівника *тисяча*?

Відмінювання числівників *сто шістдесят сім та тисяча*

Н.	<i>сто шістдесят</i> □ <i>сім</i>	<i>тисяча</i>
Р.	<i>ста шістдесяти</i> (- <i>ьох</i>) <i>семи</i> (<i>сімох</i>)	<i>тисячі</i>
Д.	<i>ста шістдесяти</i> (- <i>ьом</i>) <i>семи</i> (<i>сімом</i>)	<i>тисячі</i>
Зн.	<i>сто шістдесят</i> □ (- <i>ьох</i>) <i>сім</i> (<i>сімох</i>)	<i>тисячу</i>
Ор.	<i>ста шістдесятьма</i> (- <i>ьома</i>) <i>сьома</i> (<i>сімома</i>)	<i>тисячею</i>
М.	(<i>на</i>) <i>ста шістдесяти</i> (- <i>ьох</i>) <i>семи</i> (<i>сімох</i>)	(<i>на</i>) <i>тисячі</i>

Запам'ятайте!

У складених числівниках відмінюється кожне слово.

Числівник *тисяча* відмінюється як іменник І відміни мішаної групи.

Числівники *нуль, мільйон, мільярд, трильйон* відмінюються як іменники II відміни м'якої та твердої груп, мають рід і число.

276

Провідміняйте і запишіть такі словосполучення: *чотириста п'ятдесят два дерева, мільйон жителів, дві тисячі шостий рік*. Підкресліть закінчення у числівниках та іменниках.

277 Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Цифри пишуть словами. Прочитайте словосполучення українською мовою вголос, правильно наголошуючи та вимовляючи слова.

3 учебника, 155 комп'ютерами, 4 мільйона гривень, 22 депутата, 18 годинами, с 26 учасниками, с 29 читателями, 5 вихователів, 10 копійками, 34 служачим, для 19 бібліотек, в 11 лет, 1 000 кілограмм.

278 I. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип. Поясніть зміст першого речення. Який літературний прийом тут має місце?

Птахи живуть дуже «швидко». Порівняйте: серце людини б'ється 70–80 разів за хвилину, а серце горобця – 460 разів. Пташина кров більш гаряча, ніж наша. При температурі 37,5 градусів людина почуває себе некомфортно, нездужає, а соловей із температурою 42 градуси дає концерти, дрозд із температурою 45 градусів, весело посвистуючи, наводить лад у своєму гнізді (З газети).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть числівники разом з іменниками. Цифри передайте словами.
2. Підкресліть відмінкові закінчення числівників, визначте відмінки.

III. **Творче завдання.** Складіть письмову розповідь про тварин або рослини, використовуючи числівники. При потребі використайте довідкову та науково-популярну літературу.

279 Запишіть речення, доповнивши їх відповідними числівниками.

1. Наш клас пишається ... найкращими учнями. 2. У вищій лізі з футболу грають ... команд. 3. Школярі привітали ... переможців. 4. ... учням нашої школи оголошено подяку за участь у змаганнях. 5. На міській олімпіаді зібралися ... представників шкіл.

ЗНАК М'ЯКШЕННЯ (Ь) У КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКАХ

Розгляньте таблицю і розкажіть про вживання знака м'якшення у кількісних числівниках.

Правопис кількісних числівників зі знаком м'якшення (ь)

1. У кінці слова в числівниках *п'ять, шість, дев'ять – двадцять, тридцять* у називному і знахідному відмінках.

Наприклад: У концерті пролунало *п'ять* (Н. в.) *пісень*. Видавництво цього року підготувало до друку *двадцять* (Зн. в.) *нових книжок*.

2. Перед закінченнями числівників *три – шість* (але *чотирма*), *дев'ять – двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* у непрямих відмінках.

Наприклад: *трьох* (-*ьом, -ьома*); *п'ятдесятьох* (-*ьом, -ьма* (-*ьома*)); *шістдесятьох чотирьом*, але *шістдесятьма* (*шістдесятьома*) *чотирма*.

Знак м'якшення (Ь) пишеться:

Запам'ятайте!

В українській мові у складних числівниках у кінці першої частини знак м'якшення (ь) не пишеться: *шістнадцять, п'ятдесят, шістдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот*.

- 280** Провідмініяйте і запишіть числівники разом з дібраними до них іменниками. Поясніть уживання знака м'якшення. Здійсніть взаємоперевірку виконаного завдання з сусідом чи сусідкою по парті. Зауваження робіть у коректній формі, ввічливо.

5, 70, 11, 80, 700

- 281** I. Спишіть текст, уставляючи, де треба, пропущені букви. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип мовлення.

Колись в українців було звичаєве правило, що зобов'язувало кожного знати свій рід до с..мого коліна. Перше коліно – я; друге – батько й мати; в трет..му – два дідус.. і дві бабус..; в четвертому – чотири прадід.. й чотири прабабц..; в п'ятому – вісім прапрадідів і вісім прапрабабусь; у шостому – шіст..надцят.. пращурів і шіст..надцят.. пращурок; у с..мому коліні ми нараховуємо тридцят.. два прапращур.. і стільки ж прапращурок.

Отже, на дереві твого роду 32 гілк.. материнських і 32 – батьківських. Разом – 64 (М. Ткач).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте розряд за значенням, групу за будовою, синтаксичну роль числівників.
2. Поясніть написання знака м'якшення в числівниках.
3. Здійсніть фонетичний розбір слів *звичаєве, батько*.

III. **Творче завдання.** Складіть і запишіть твір-мініатюру на тему «Мій родовід».

- 282** Прочитайте вголос приклади, чітко вимовляючи числівники. Використайте поданий зразок.

Зразок. $47 + 23 = 70$. *Сорок сім плюс двадцять три дорівнює сімдесяти. Сума доданків сорок сім і двадцять три дорівнює сімдесятьом (сімдесяти).*

1) $125 + 5 = 130$	4) $236 + 19 = 255$
2) $500 + 98 = 598$	5) $469 - 147 = 322$
3) $73 - 11 = 62$	6) $999 - 88 = 911$

- 283** Перекладіть словосполучення українською мовою. Числівники записуйте словами. Будьте уважні при перекладі: не забувайте про знак м'якшення в числівниках!

Посажено около 3 454 кустов роз; урожай собрано на 1 437 гектарах; состоялась встреча с 35 участниками конкурса туристской песни; приватизировано 75 квартир; открыто 5 новых планет.

ВІДМІНЮВАННЯ ЗБІРНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

- I. Пригадайте, що означають збірні числівники. Наведіть приклади.
 II. Розгляньте подану нижче таблицю. Зверніть увагу на закінчення цих числівників у непрямих відмінках. Який висновок ви можете зробити?

**Відмінювання збірних числівників
 п'ятеро, одинадцятро, обидва**

Н.	<i>п'ятеро</i>	<i>одинадцятро</i>	<i>обидва, обидві</i>
Р.	<i>п'ятьох</i>	<i>одинадцятьох</i>	<i>обох</i>
Д.	<i>п'ятьом</i>	<i>одинадцятьом</i>	<i>обом</i>
Зн.	<i>п'ятьох</i>	<i>одинадцятьох</i>	<i>обох</i>
Ор.	<i>п'ятьома</i>	<i>одинадцятьома</i>	<i>обома</i>
М.	<i>(на) п'ятьох</i>	<i>(на) одинадцятьох</i>	<i>(на) обох</i>

Візьміть до уваги!

Збірні числівники *двоє, обоє, троє* відмінюються як кількісні *два, три*. Всі інші збірні числівники в непрямих відмінках мають форми відповідних кількісних числівників: *четверо – чотирьох, чотирьом; восьмеро – восьми, вісьмох, вісьмом* і т. д.

- 284** I. Провідмініяйте письмово збірні числівники *четверо* і *семеро* разом з дібраними до них іменниками.

II. Підкресліть закінчення числівників у непрямих відмінках.

- 285** I. Розкрийте дужки, записуючи замість чисел числівники. Чи відомі вам такі прислів'я? Поясніть їх зміст. Збірні числівники підкресліть. Визначте їх відмінки.

1. (7) одного не ждуть. 2. *Знання* відкриють (9) воріт до раю. 3. (2) б'ються – третій не мішайся. 4. (1) син – не син, (2) синів – *півсина*, (3) синів – ото тільки син.

II. Поясніть написання виділених слів.

- 286** Попрацюйте в групах. Розкажіть про цікаві події з життя класу, використовуючи збірні числівники.

Тематика розповідей:

1. Спортивні змагання.
2. Музичні конкурси (конкурси читців, KBK тощо).
3. Захоплення однокласників.

287 Чи знаєте ви?

I. Прочитайте виразно тексти, правильно вимовляючи числівники.

1) 1 листопада 1927 року було прийняте рішення про створення київської футбольної команди «Динамо». Проте сформована вона була тільки в червні 1928 року. Перший матч з одноклубниками з Одеси відбувся 17 липня 1928 року і закінчився з нічийним рахунком 2:2.

2) 29 лютого 1984 року фірма ІВМ випустила перший портативний персональний комп'ютер. Його вага дорівнювала 13,6 кг. Машина працювала на базі процесора Intel 8088, мала 256 КВ пам'яті, чорно-білий дисплей. Нині ноутбуки важать у 4 рази менше, мають кольоровий дисплей, великі обсяги пам'яті, виконують надзвичайно складні завдання (З журналу).

3) 29 вересня 1983 року вперше піднявся в небо літак АН-74, спроектований конструкторським бюро імені О. Антонова в Києві. Серійний випуск цих літаків був організований на Харківському авіазаводі з 1989 року. На АН-74 встановлено декілька світових рекордів.

II. Виконайте завдання в групах.

1. Підготуйтеся до виразного читання одного з текстів. Проведіть змагання між учнями на кращого читця. Переможе той, хто без жодної помилки прочитає числівники.

2. Доберіть кілька повідомлень з числівниками про цікаві події у світі. Запишіть ці повідомлення на окремих аркушах або випустіть стіннівку. Обговоріть найцікавіші повідомлення з однокласниками. Поясніть написання числівників.

§ 31. ВІДМІНЮВАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

I. Пригадайте, що означають порядкові числівники. На яке питання відповідають? Як змінюються? Наведіть приклади.

II. Розгляньте таблицю, проаналізуйте кожен з типів відмінювання порядкових числівників. Яка частина мови відмінюється так само, як порядкові числівники? Як ви це встановили?

Відмінювання порядкових числівників

Н.	<i>перший</i>	<i>третій</i>	<i>сто сорок сьомий</i>
Р.	<i>першого</i>	<i>третього</i>	<i>сто сорок сьомого</i>
Д.	<i>першому</i>	<i>третьому</i>	<i>сто сорок сьомому</i>
Зн.	<i>перший, першого</i>	<i>третій, третього</i>	<i>сто сорок сьомий (сьомого)</i>
Ор.	<i>першим</i>	<i>третім</i>	<i>сто сорок сьомим</i>
М.	<i>(на) першому (-ім)</i>	<i>(на) третьому (-ім)</i>	<i>(на) сто сорок сьомому (-ім)</i>

Візьміть до уваги!

Порядкові числівники змінюються за родами й числами.

Порядкові числівники, крім числівника *третій*, відмінюються як прикметники твердої групи. Числівник *третій* відмінюється як прикметник м'якої групи.

У складених порядкових числівниках відмінюється лише останнє слово.

288 Утворіть від поданих кількісних числівників порядкові. Усно провідмініайте два з них.

Сім, одинадцять, чотирнадцять, п'ятдесят п'ять, шістдесят, дві тисячі, п'ятдесят п'ять мільйонів.

289 Прочитайте словосполучення. Зробіть висновок, від чого залежать рід, число та відмінок числівника.

Двадцятий кілометр, двадцята година, двадцять вересня, до двадцятого травня, двадцяті числа, після двадцятого року.

290 Випишіть словосполучення з порядковими числівниками. З одним словосполученням складіть чотири речення, використовуючи числівники в родовому, давальному, знахідному й орудному відмінках.

Приділіть три хвилини, тридцять третя серія телефільму, двісті двадцять п'ять сторінок рукопису, шостий урок, десята стаття Конституції, одинадцятий том словника, триста сьома аудиторія, троє друзів, шоста година ранку, двадцять третій кілометр, одинадцятий клас, двадцять століття, шістдесяті роки, сорок примірників.

- 291** I. Подивіться на умовні годинники. Котру годину вони показують? Відповіді запишіть.

Говори так!

друга година
десять хвилин на третю
без двох четверта

о пів на першу
за чверть шоста
без чверті восьма

II. Учїться спілкуватися!

Пригадайте ситуації спілкування, коли необхідно знати точний час. Розіграйте діалоги «Котра година?», використовуючи слова з пам'ятки.

Візьміть до уваги!

Складні порядкові числівники, утворені від кількісних, теж складаються з двох частин.

При відмінюванні перша частина порядкового числівника має форму **родового відмінка** кількісного числівника, а друга частина має закінчення, що залежить від роду, числа, відмінка порядкового числівника: *трьохсотий, трьохсотого, семитисячний, семитисячного, двохсотсімдесятимільйонний*.

Порядкові числівники, що закінчуються на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний*, пишуться одним словом: *дев'ятисотий, семитисячний, тридцятимільйонний*.

Треба розрізняти складні порядкові числівники та складні прикметники, наприклад: *стотисячний* (числівник) – *стокілограмовий* (прикметник).

- 292** Провідмініайте письмово числівники 1911, 2000, 2006 рік.

- 293** Придумайте і запишіть речення з поданими словосполученнями. Підкресліть порядкові числівники, розберіть один з них за будовою.

Трьохмільйонний житель, стоголосий хор, чотирьохтисячна віддаль, семирічна дитина, сорокасемитисячний відвідувач, вісімдесятирічний старий.

- 294** I. Утворіть словосполучення за зразком і запишіть їх.

Зразок. *Будинок на 14 поверхів – чотирнадцятиповерховий будинок.*

Ціна 45 копійок, видання в 7 томах, населення 2 мільйони, хлопчик 13 років, поїздка на 3 дні, дорога 30 кілометрів.

II. Поясніть написання складних прикметників. Складіть усно речення з трьома словосполученнями. Виконайте письмово розбір за будовою складних прикметників з другого й п'ятого словосполучень.

295 Попрашуйте в групах.

1. **«Біологи»**. Підготуйте збірку оповідань на тему: «Таємниці природи» (кожен учень, використовуючи числівники, розповідає про якийсь цікавий факт, наприклад, про найвище дерево, найменшу тварину тощо).
2. **«Спортивні коментатори»**. Підготуйте й озвучте репортаж про футбольний (хокейний, баскетбольний) матч, у якому брала участь команда вашого класу або школи. Правильно вживайте числівники.

296 I. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім уголос.

Мальовнича Полтава розташована на річці Ворсклі. Можливо, це одне з найдавніших поселень в Україні. Проте перша літописна згадка про нього припадає на 1174 рік. Поселення називалося Лтавою, а в деяких джерелах – Олтавою. Теперішня назва Полтава фіксується з першої половини XV століття (За *І. Вихованцем*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Перекажіть текст, правильно вимовляючи числівники.
2. Виконайте морфологічний розбір числівників.
3. Доберіть синоніми до слова *поселення*.

Мальовнича Полтава

297 Творче завдання. Підготуйте повідомлення на одну з тем: «Дивовижні цифри», «Магія чисел», «Історичні дива», звертаючись до різноманітних енциклопедій, словників, збірників тощо. Під час публічного виступу виділіть інтонаційно числівники, що передають основний зміст повідомлення.

Запам'ятайте!

Якщо назва свята або події починається з числівника, то перше слово пишеться з великої букви: *Восьме березня, Дев'яте травня. Але: 8 Березня, 9 Травня.*

Назви місяців вживаються лише в родовому відмінку: *перше листопада, двадцять восьме лютого, друге серпня.*

298 Пригадайте, які офіційні свята є в Україні. Складіть і запишіть 3–4 речення, що містять назви цих свят. Речення прочитайте вголос, правильно вимовляючи порядкові числівники.

299 Творче завдання. Придумайте і виготовте вітальну листівку до якогось свята, наприклад Дня Незалежності України. Проведіть конкурс на краще художнє оформлення та найпоетичніший текст святкового вітання.

§ 32. ВІДМІНЮВАННЯ ДРОБОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

I. Подумайте, які значення виражають дробові числівники. Наведіть приклади.
II. Розгляньте таблицю і проаналізуйте особливості відмінювання дробових числівників і змішаних дробових назв.

Н.	одна десята місяця	три цілих і одна друга року
Р.	однієї (одної) десятої місяця	трьох цілих і однієї (одної) другої року
Д.	одній десятій місяця	трьом цілим і одній другій року
Зн.	одну десяту місяця	три цілих і одну другу року
Оф.	однією (одною) десятою місяця	трьома цілими і однією (одною) другою року
М.	(на) одній десятій місяця	(на) трьох цілих і одній другій року

Запам'ятайте!

Дробові числівники відмінюються так:

1) числівники, що позначають цілі частини числа, відмінюються як кількісні;

2) чисельник дробу відмінюється як кількісний, а знаменник – як порядковий числівник: $6 \frac{4}{8}$ – шість цілих чотири восьмих, шістьох цілих чотирьох восьмих, шістьом цілим чотирьом восьмих і т. д.

Після дробових числівників іменник уживається у формі родового відмінка однини. Наприклад: дві третіх літра, одна п'ята відсотка, трьом четвертим поля.

Слова півтора, півтори, півтораєста – дробові числівники, які не відмінюються, – вимагають від іменника форми родового відмінка.

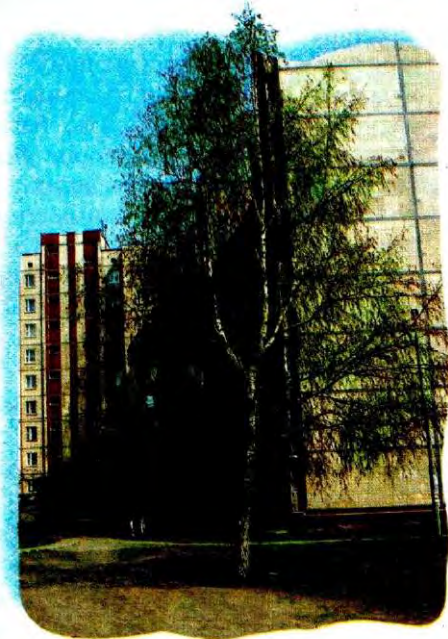
300* Запишіть словосполучення з дробовими числівниками, використовуючи слова з довідки. Провідмінійте два з них.

$\frac{1}{2}$; $\frac{3}{4}$; $\frac{7}{8}$; $2 \frac{1}{2}$; $\frac{3}{100}$; 5,7; $6 \frac{2}{3}$

Довідка. Кілометр, кілограм, літр, відсоток, гектар, територія, місто.

- 301** І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Цифри записуйте словами. Визначте відмінки числівників і пов'язаних з ними іменників.

Самими високими рослинами являються австралійські евкаліпти. Вони досягають 150,7 метрів. Ель виростає на $\frac{1}{2}$ висоти гіганта, сосна – на $\frac{1}{3}$. Берези бувають висотою около 36,5 метрів, а дуб – до 25 метрів.

Богат і різнообразен мир природи, і человек должен беречь его (З журналу).

- ІІ. Усно розкажіть про лікувальні властивості різних рослин.

Говори так!

12,5 – дванадцять цілих і п'ять десятих;
дванадцять з половиною

КОНСТРУЮВАННЯ ДІАЛОГУ НА ОСНОВІ ТЕКСТУ

- 302** І. Прочитайте текст уголос. Чи зацікавила вас інформація, що міститься в ньому? Чи хотіли б ви потрапити до такого музею? Назвіть числівники разом із залежними словами. З якою метою їх використано в тексті?

Є в Києві прекрасний музей, експонати якого – книги. Він так і називається – Музей книги і книгодрукування України. Заснований 1972 року в приміщенні друкарні Києво-Печерської лаври. Відкритий 1975 року.

Експозиція музею розповідає про розвиток книгописання й книгодрукування в Україні з XI століття до наших днів. У ній представлено

А

Ж

А

В

унікальні зразки друку 1-х друкарень Львова, Острога, Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського та ін.; зразки оформлення книг; 1-а поліграфічна техніка – друкарські й палітурні верстати XVII століття, шрифти тощо. В музеї експонується художня, наукова й навчальна література XVIII–XIX століть, багато прижиттєвих видань творів українських письменників і вчених.

Щодня з 10 до 18 години музей радо відчиняє двері всім, кого цікавить історія її величності Книги (З енциклопедичного довідника «Київ»).

II. Перекажіть текст. Придумайте запитання за його змістом. Попросіть друзів дати на них відповіді.

III. Подумайте і скажіть, чому в останньому реченні слово *книга* написано з великої літери.

303

I. Прочитайте текст. Спишіть його, записуючи цифри словами. Підкресліть числівники, визначте їх розряди та відмінки.

Старовинне місто Житомир засноване приблизно в IX столітті. Деякі вчені вважають, що його заснування можна датувати точніше – 884 роком. 1240 рік – перша літописна згадка про Житомир у зв'язку з монголо-татарською навалою.

З 1804 року місто стає центром Волинської губернії у царській Росії. У Житомирі народилися видатні діячі культури і науки XX століття: російський письменник Володимир Короленко, конструктор космічних кораблів Сергій Корольов, український прозаїк Валерій Шевчук та інші (За І. Вихованцем).

Історичні куточки Житомира

II. Визначте, якими членами речення є числівники.

III. Придумайте до тексту запитання, за якими його можна було б легко перетворити на діалог.

304 Учіться спілкуватися!

Рольова гра «Експурсія містом».

1. Пригадайте особливості діалогу й монологу.
2. Яка форма мовлення використана в текстах попередніх вправ?
3. Побудуйте та розіграйте діалог на основі одного з текстів за таким сюжетом: турист хоче дізнатися про місто або музей, а екскурсовод розповідає про них, заохочує гостя ставити запитання. Використайте запитання, які ви придумували до текстів.

305* Творче завдання. Уявіть собі ситуацію: до вас приїхали однолітки з іншої місцевості. Ви хочете показати гостям рідне місто чи село. Поміркуйте, про що ви розкажете друзям, якими вулицями їх поведете. Маршрут уявної екскурсії, можливі запитання гостей та опорні тези вашого повідомлення запишіть. Яка форма мовлення переважатиме під час екскурсії?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

I. Розкажіть про числівник як частину мови, використовуючи подані в таблиці ключові слова й словосполучення.

Ми знаємо:

- що таке числівник як частина мови;
- функції числівників;
- розряди числівників за значенням;
- групи числівників за будовою;
- особливості відмінювання числівників;
- правила написання числівників.

Ми вміємо:

- розпізнавати числівники у мовленні, визначати їх граматичні ознаки;
- розрізняти числівники та інші частини мови, які виражають числові значення;
- утворювати відмінкові форми числівників;
- правильно використовувати у мовленні числівники на позначення дат і часу.

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту!

1. У якому рядку всі слова – числівники?
  - а) Три, третій, трійка, триповерховий;
  - б) тридцять, тридцятий, три четвертих, триста;
  - в) третяк, трирічний, тридцять три, тридцять третій.
2. У якому рядку всі числівники – кількісні?
  - а) Чотири, четвертий, сто одинадцять, дві п'ятих;
  - б) сімдесят, дев'яносто, тисячний, кільканадцять;
  - в) сорок, двадцять сім, сто, одна друга.

3. У якому рядку лише прості числівники?
  - а) Два, сім, вісім, сорок;
  - б) сто, шістдесят, двадцять, два;
  - в) три, п'ять, сьомий, тисяча дев'ятсот.
4. У якому рядку лише дробові числівники?
  - а) Півтора, сім, одна восьма, сорок;
  - б) одна третя, дві п'ятих, три цілих три десятих;
  - в) три, п'ять сьомих, одна тисячна, тисяча дев'ятсот.
5. У якому рядку всі числівники записано правильно?
  - а) Сімдесятьма, сімидесяти, п'ятнадцять, сьома;
  - б) дев'яноста, двадцятьом, тридцяти, шістдесят;
  - в) вісім, вісімдесятьом, ста, двомастами.
6. У якому рядку всі числівники в родовому відмінку записано правильно?
  - а) Сорока, п'ятдесяти, п'ятисот;
  - б) сорока, п'ятидесяти, п'ятьсот;
  - в) сорок, п'ятдесяти, п'ятисот.
7. У якому рядку всі числівники в орудному відмінку записано правильно?
  - а) Сорока, п'ятьдесятьма, п'ятисот;
  - б) сорока, п'ятидесяти, п'ятистами;
  - в) сорока, п'ятдесятьма, п'ятьмастами.
8. У якому рядку всі іменники в називному відмінку множини мають закінчення -и(-і)?
  - а) Два (сантиметр), чотири (місяць), три (літо);
  - б) два (університет), двадцять два (стіл), три (вокзал);
  - в) три (гроно), двадцять чотири (велосипед), два (лист).
9. У якому рядку складне слово утворене правильно?
  - а) Шістдесятники;
  - б) шестидесятники;
  - в) шістьдесятники.
10. У якому реченні правильно визначено синтаксичну роль числівника?
  - а) У стародавньому світі сім вважалося числом містичним.
  - б) У стародавньому світі сім вважалося числом містичним.
  - в) У стародавньому світі сім вважалося числом містичним.
11. У якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору слова *сімдесят*?
  - а) Числівник, п. ф. – *сімдесят*, кільк., простий, Н. в.;
  - б) числівник, п. ф. – *сімдесят*, кільк., складний, Н. в.;
  - в) числівник, п. ф. – *сімдесят*, кільк., складений, Н. в.
12. У яких стилях мовлення найчастіше вживаються числівники?
  - а) Художньому;
  - б) науковому;
  - в) офіційно-діловому.

III. Чи правильно ви вживаєте у мовленні числівники? Розкажіть щось цікаве про своє місто, село, країну, використовуючи числівники.

ЗАЙМЕННИК

§ 33. ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ,
СИНТАКСИЧНА РОЛЬ ЗАЙМЕННИКІВ

А поспитай звичайного займенника,
За кого він у мові? За іменника!
(Хоч може цей наш скромний посередник
замінювать числівник і прикметник).

Д. Білоус

I. Прочитайте епіграф до теми. Поясніть його зміст. Які слова розкривають значення займенника як частини мови? Чому автор називає займенник «посередником»?

II. Пригадайте, на що вказують займенники. На які питання відповідають? Яку роль відіграють у мовленні? Наведіть приклади.

306 I. Випишіть слова у два стовпчики: спочатку ті, що називають предмети, їх ознаки, кількість, а потім – ті, що лише вказують на них. Усно вкажіть, до яких частин мови належить кожне зі слів.

Айстра, сім, літепло*, осінній, школа, підручник, кольоровий, веселка, олівець, цей, він, верба, м'яч, волейбольний, зима, зимовий, такий, свіжий, свіжість, я, п'ять, той, сніг, хтось.

II. Складіть усно 3–4 речення зі словами з другого стовпчика.

307 I. Прочитайте уривок з твору Миколи Руденка. Чи можна сказати, про кого або про що в ньому йдеться?

У глибоких ярах він помітно осідав, невидимі струмки підрізали його знизу. І він уже висів над землею.

II. А тепер прочитайте початок уривка, який допоможе відповісти на запитання.

Сніг поки ще танув повільно, але вже змарнів, не сліпив очей іскристою білістю, мовби південні вітри злегка припорошували його пустельним пилом далекої Африки.

III. Запишіть текст повністю. Підкресліть займенники. Усно замініть їх іменником *сніг*. Який варіант тексту кращий? Розкажіть, з якою метою вживаються займенники в мовленні?

308 Прочитайте уривок з вірша. Знайдіть у ньому займенники. За якими ознаками ви їх визначили? Поставте до них питання. Яким членом речення вони є?

Колискова

Спи, моя дитино, спи,
Стану я сама зорею,
Нахилюся від журби
Над планетою твоєю.

Світ на променях своїх
До спочинку заколишу,
Щоб ніхто стоптат не міг
На землі вечірню тишу.

Д. Павличко

Запам'ятайте!

Займенник – самостійна частина мови, що вказує на особу (*я, ти, ми, ви; він, вона, воно, вони*), а також на предмети, ознаки, кількість, не називаючи їх (*той, цей, стільки*), і відповідає на питання **хто? що? який? чий? скільки?** Конкретного значення займенники набувають лише у зв'язному мовленні.

Займенники мають морфологічні ознаки, а також виконують синтаксичну роль тих частин мови, які вони замінюють: іменника, прикметника, числівника, тобто можуть мати *рід, число, відмінок*, а в реченні можуть бути *підметом, присудком, означенням, додатком, обставиною*. Наприклад: *І я згадав своє село* (Т. Шевченко). Усе це не те.

309 Цікаве мовознавство.

Прочитайте текст. Чи доповнює він теоретичні відомості, з якими ви ознайомилися? Поясніть, як ви розумієте останнє речення?

Займенники є цікавою частиною мови. З одного боку, вони можуть мати морфологічні ознаки самостійних частин мови та самостійно виконувати синтаксичну роль. З іншого боку, без конкретної ситуації використання займенників нам важко уявити, про кого чи про що йдеться. *Я, ти, він, вона, воно, твій, мій, цей, той* – стають зрозумілими лише в текстах. До того ж, у різних текстах значення цих слів буде різним. Займенники – ніби порожня тара, яку мовець наповнює потрібним йому змістом (За Ю. Карпенком).

310 Прочитайте речення. Вкажіть за зразком, яку частину мови заміняє займенник у наведених реченнях.

Зразок. *Тополя стоїть задумлива, тільки її (тополі – іменник) листя тріпоче від повіву вітру (І. Цюпа).*

1. Струмок був зовсім вузький, як ниточка, він весело дзюркотів поза городом, петляв поміж вербами (*В. Чухліб*). 2. Кленок ще молодий і ледве-ледве похитується. Він усім потрібен, усі милуються ним, струнким і гомінливим (*М. Зарудний*). 3. Ліси планети, хіба вони не потребують догляду? (*О. Гончар*). 4. Літній місяць – як срібний сазан, як його блиск (*Є. Гуцало*). 5. Левади вабили холодками темно-зеленими, такими ж фарбами блищала вода ставків (*О. Гончар*). 6. Температура ранкового повітря становила 12 градусів, стільки ж було і ввечері.

311 Відгадайте загадки. Визначте синтаксичну роль займенників.

1. Що коло тебе біжить, а не доженеш? 2. Всі його люблять, всі його чекають, а хто подивиться, кожен скривиться. 3. Чорна корова весь світ поборола. 4. Скатертина біла увесь світ накрила.

312 І. Спишіть тексти, замінюючи іменники, прикметники й числівники, що повторюються, займенниками. Яку стилістичну роль виконують займенники?

1. Навесні серед дерев понад річкою вирізняється верба. Верба милується своєю пишною кроною і бруньками-котиками. Вербові котики привертають до себе увагу перехожих. Хлопці нашого класу зробили художні фотографії вербових котиків. Хлопці принесли 15 весняних *фотоетюдів* і подарували дівчатам на 8 Березня. 15 весняних фотоетюдів хлопці подарували і жінкам-вчителям.

2. Навесні вода в річках ще холодна. Однак вода холодна не лише в річках. Наприклад, у ставках і озерах теж навесні холодна вода.

II. Поясніть спосіб творення виділеного слова. Наведіть подібні приклади.

Запам'ятайте!

Займенники урізноманітнюють мовлення, допомагають уникнути повторів, виступають засобом зв'язку окремих речень у тексті. Наприклад: *Послухайте, як шумить ліс. Він (ліс) розповідає про своїх мешканців, життя яких (мешканців) сховане від стороннього ока.*

313 Прочитайте тексти. Зіставте їх. Подумайте, у якому з них присутні невинуваті повтори. Чому?

Зустрілися Тарас з Оксаною. Оксана розповіла про цікаву подорож під час канікул, а Тарас поділився враженнями від футбольного матчу.

Зустрілися Тарас з Оксаною. Вона розповіла про цікаву подорож під час канікул, а він поділився враженнями від футбольного матчу.

314 Самодиктант. Прочитайте виразно уривок з вірша, запишіть його з пам'яті. Перевірте себе за підручником. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.

Ти знаєш, що ти – людина?
 Ти знаєш про це чи ні?
 Усмішка твоя – єдина,
 Мука твоя – єдина,
 Очі твої – одні.

В. Симоненко

315 І. Прочитайте текст мовчки, а потім уголос.

Як одспіває хурделицями зима, збирається Данило Коряк до лісу, до своєї сторожки. Збирається Данило довго, бо треба йому взяти з собою чимало всякого начиння*. А, зібравшись, вирушає в дорогу, кликнувши за собою малого, проте бідового песика Кузьку: він-бо справді, як той жучок, що живе на колосках, рудий та криволапий (За Григором Тютюнником).

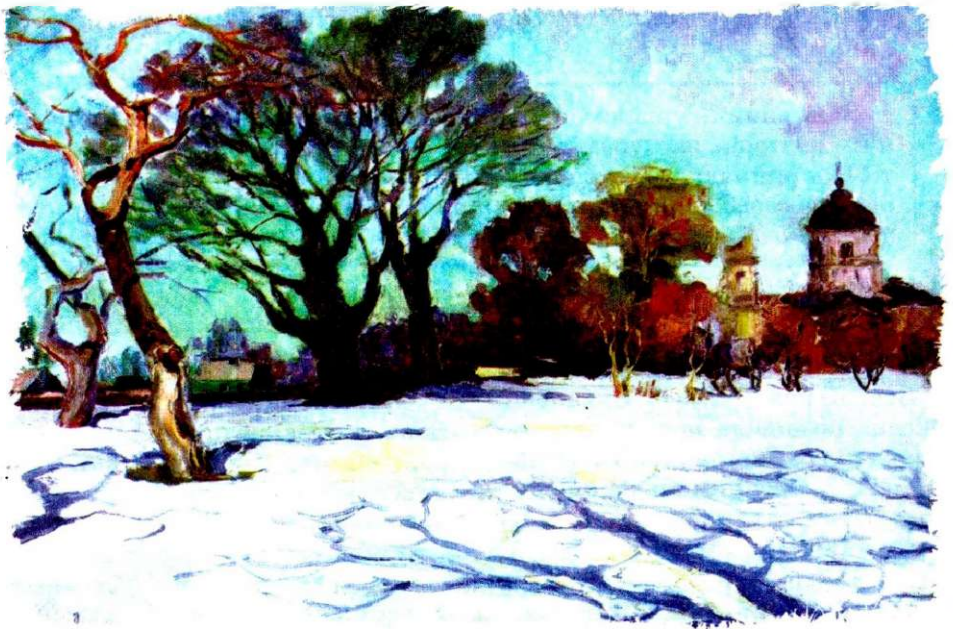
II. Виконайте завдання за текстом.

1. Знайдіть у тексті займенники. На кого чи на що вказують ці слова? На які питання вони відповідають?
2. Доберіть синоніми до слів *хурделиця* і *дорога*.
3. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

III. Попрацюйте в групах, доречно використовуючи займенники у мовленні.

1. «**Природоохоронці**». Складіть усну розповідь у науково-публіцистичному стилі про те, як треба берегти флору та фауну наших лісів від винищення. Значення невідомих слів з'ясуйте за словником.
2. «**Природознавці**». Підготуйте у художньому стилі усний опис весняного чи зимового пейзажу. Скористайтеся поданою репродукцією картини Степана Ярового «Весняний ранок».

316 I. Спишіть текст, доповнюючи його займенниками з довідки.

Усі ... – діти природи, та не ... однаково добрі до ... матері. Без ... ласки, ... не могли б обійтися, а все ж далеко не ... з ... може сказати, ... виконав ... обов'язок перед природою.

Боротися з природою ... навчилися. Та, підкоривши ... волі ... сліпі сили, повинні навчитись оберегати ... (З журналу).

Довідка. *Ми, всі, свої, її, ми, кожен, нас, що, свій, ми, свої, її, її.*

II. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті (синоніми, займенники тощо).

317 **Творче завдання.** Використовуючи займенники, напишіть твір-роздум (5–6 речень) на одну з тем, назви яким дала поезія Ліни Костенко: «Мене ізмаку люблять всі дерева...», «Ше назва є, а річки вже нема».

§ 34. РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ

I. Прочитайте прислів'я народів світу. Чи зрозуміли ви їх зміст? Чи потрапили ви в ситуації, коли можна було сказати щось подібне?

II. Знайдіть у прислів'ях займенники. Замість яких частин мови вони вживаються? На що вказують? Чи є підстави розподілити їх на окремі групи або розряди? За якими ознаками?

1. Я, погонич, продав віслюка, тому що він впертий. 2. Коли брат допоможе братові, вони й гори здолають. 3. Страх як обручка, йому не видно кінця. 4. У тигра всі діти смугасті. 5. Кожна лисиця свій хвіст ховає, аби він не заважав їй курей красти. 6. Збираєшся комусь яму копати – копай на свій зріст. 7. Брехливий сам себе обкрадає. 8. Той, хто усім друг, – нікому не друг. 9. Ніхто ще не родився вченим.

318 Ознайомтеся з тлумаченням слова *розряд*. Поміркуйте, яке із значень цього слова беремо до уваги, коли говоримо про розряди займенників?

1. *Розряд* – група осіб, ряд предметів або явищ, об'єднаних однією чи кількома спільними ознаками. 2. Ступінь виробничої, спортивної та іншої кваліфікації; категорія, ранг. 3. У математиці – місце цифри при письмовому позначенні числа.

Запам'ятайте!

За значенням і граматичними особливостями займенники поділяють на такі розряди:

1. **Особові:** *я, ти, ми, ви, він (вона, воно), вони.*
2. **Зворотний:** *себе.*
3. **Присвійні:** *мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, його, її, їх.*
4. **Вказівні:** *цей, той, такий, стільки.*
5. **Означальні:** *сам (самий), увесь, всякий, кожний (кожен), інший.*
6. **Питальні:** *хто? що? який? чий? котрий? скільки?*
7. **Відносні:** *хто, що, який, чий, котрий, скільки.*
8. **Неозначені:** *хтось, хто-небудь, будь-який, будь-що, абищо, казна-що, хтозна-який, деякий, дехто, щось.*
9. **Заперечні:** *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, жодний.*

319 I. Складіть або випишіть із художньої літератури по одному реченню-прикладу до кожного розряду займенників. Подумайте, чому розряди займенників названо саме так.

Зразок. *Хтось у класі заговорив дуже голосно.*

II. Зробіть синтаксичний розбір одного з речень.

320

I. Прочитайте і перекажіть текст. Придумайте до нього заголовок. Визначте стиль мовлення.

Лелека біля нашої оселі. Мовби недремна сторожа, стоїть він на своєму шапкастому гнізді. Уважніше пригляньтеся до його лагідних і спокійних очей, *стрункої* постави. І неодмінно помітите одну особливість: він не гість на вашому подвір'ї, він – господар! Його поважні розмахи крил, *упевнені*, немов у хлібороба, кроки, *дбайливе* опорядження житла утверджують у нашій свідомості, що присутність цього птаха необхідна. Дарма, що наші *постійні* сусіди вимушені кожної зими полишати обжиті місця. Весною, як запарує земля, вони будь-що повернуться (За В. Скурятівським).

Лелека на «своєму шапкастому гнізді»

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть з тексту займенники і визначте їх розряди за значенням.
2. Чи використовує автор займенники для зв'язку речень у тексті?
3. Доберіть до виділених слів антоніми.
4. Поясніть значення слова *шапкасте*.

321

I. Прочитайте виразно вірш, додаючи з довідки потрібні за смислом займенники.

У кожного ... є ... ім'я,
На ... не нагромаєш грізно,
... – це не безліч стандартних ... ,
А безліч всесвітів різних.
... – це народу одвічне лоно,
... – океанна вселюдська сім'я.
І тільки ... поважають мільйони,
... поважає мільйони ... .

В. Симоненко

Довідка. *Ми, я, всіх, ми, я, ми, я, тих, хто, своє.*

- II. Назвіть розряди займенників.
- III. Визначте синтаксичну роль займенників.

322 Гра «Хто більше?».

Запишіть за 5–7 хвилин якнайбільше прислів'їв і приказок із займенниками. Визначте розряди займенників. Переможе той, хто першим правильно виконає завдання.

323 Цікаве мовознавство.

I. Прочитайте текст. У якому стилі він написаний?

Займенників у мові набагато менше, ніж іменників чи прикметників. Їх можна легко запам'ятати. Проте займенники вживаються частіше, ніж будь-яка інша частина мови.

Указуючи на різні частини мови або заміщаючи їх у тексті, займенники різняться не тільки за значенням, а й за морфологічними ознаками.

Одні займенники змінюються за родами: *він* – *вона* – *воно*, *цей* – *ця* – *це*; інші – не змінюються: *я*, *ти*, *ніхто*, *ніщо*. Деякі мають форму числа: *він* (*вона*, *воно*) – *вони*, *той* – *ті*, *цей* – *ці*, інші не мають: *дехто*, *себе* тощо (З журналу).

II. Доповніть висловлювання власними міркуваннями щодо морфологічних ознак займенників.

III. З попередніх вправ наведіть приклади займенників, що змінюються за відмінками, як іменники. Спробуйте усно провідміняти один із них.

324 I. Прочитайте уривок із твору французького письменника Антуана де Сент Екзюпері. Випишіть з нього займенники, вкажіть їх розряди. Визначте усно, де можливо, рід і число. Зверніть увагу на правопис займенників.

– Залишся! – мовив король, дуже гордий з того, що в нього є підданий. – Залишся, я призначу тебе (Маленького принца) міністром.

– Міністром чого?

– Міністром... міністром юстиції.

– Але ж тут нікого судити!

– Це невідомо, – заперечив король. – Я ще не все своє королівство оглянув. Я дуже старий, для карети немає в мене місця, а ходити пішки стомлююсь.

Маленький принц нахилився і ще раз глянув на другий бік планети.

– О! Я вже подивився! – вигукнув він. – Там більше нікого немає.

– Тоді судитимеш самого себе, – відповів король. – Це важче. Себе судити набагато важче, ніж інших. Якщо ти зможеш правильно судити себе, то справді мудрий...

«Дивні люди ці дорослі», – подумав принц, мандруючи далі.

II. Чи відомий вам цей твір? Якщо так, запишіть його назву. Якщо ні, запитайте про нього у своїх друзів, учителів, батьків. Візьміть у бібліотеці й обов'язково прочитайте.

Подумайте і скажіть, чи можуть для вказівки на одну й ту саму особу використовуватися різні займенники. Різні форми одного й того самого займенника? Наведіть приклади на підтвердження ваших міркувань. Підказка. При виконанні цієї вправи вам допоможе рубрика «Цікаве мовознавство» (впр. 323).

325 Прочитайте текст. Перекладіть його українською мовою і запишіть. Підкресліть займенники, визначте їх розряди, поставте до них питання, позначте відмінкові закінчення.

Нельзя выражать недовольство тем, что у тебя нет той или иной вещи, у ровесника твоего есть, а о тебе родители не позаботились. От своих родителей ты не имеешь права требовать ничего.

Нельзя допускать, чтобы мать давала тебе то, что она не дает себе, — лучший кусочек на столе, лучшую конфету, лучшее платье... (В. Сухомлинський).

326 Попрацюйте в групах. Ознайомившись із життєвими ситуаціями, дайте їм морально-етичну оцінку. Подискутуйте про поведінку Аліни та Романа. Використовуйте у мовленні займенники. При потребі звертайтеся до малюнків.

1. Сашко дарує Романові на день народження книгу. Роман у відповідь говорить: «Можеш залишити її собі, у мене така вже є».

2. Аліна вимагає від батьків купити їй мобільний телефон, хоча доходи сім'ї невисокі, й мати дівчинки змушена ходити в старих чоботях.

§ 35. ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ. ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИК СЕБЕ. ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ

ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ, ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ

Прочитайте речення. Випишіть особові займенники. Визначте, на яку особу вони вказують.

1. Я йду, іду – зворушений. 2. Не бував ти у наших краях, бо відтілю не таким би вернувся! 3. Ще будем жити ми – і ти, і я (З тв. П. Тичини). 4. Розкажу вам, як на горах славний Київ наш постав, як він жив і розвивався, як столицею він став... (Олександр Олесь). 5. Вона і читала, і гралася, і навіть писала сидючи або лежачи на підлозі (В. Винниченко). 6. Доки на світі є діти, доки вони здорові і щасливі, доки вони сміються, – Земля наша – диво! (І. Жиленко)

327 Цікаве мовознавство.

Прочитайте виразно вислів. Розкажіть, як ви його зрозуміли.

Ми – це я, яке говорить від імені колективу або яке приховує себе за іншими, або, нарешті, оповиває себе атмосферою скромності, авторської величчя, урочистої важливості (В. Виноградов).

Запам'ятайте!

✓ Особові займенники вказують на особи: *я, ми* (1-ша особа); *ти, ви* (2-га особа); *він, вона, воно, вони* (3-тя особа), змінюються за числами та відмінками, а займенники 3-ї особи однини – і за родами. ✓

У науковому стилі займенник *ми* та його форми використовуються як засіб зближення промовця (автора) зі слухачами (читачами), наприклад: *у нашому дослідженні, ми дійшли висновку* тощо.

328 1. Прочитайте текст мовчки, а потім уголос. Назвіть у ньому особові займенники. Визначте, які морфологічні ознаки вони мають.

Чи хотіли б ви, щоб люди виявляли до вас зацікавленість? Для здійснення такого бажання існує єдиний шлях. Цікавтеся людьми, що вас оточують, їхньою роботою, турботами й радощами, і вони цікавитимуться вами.

Є люди, які за роки свого життя не зрозуміли цієї істини, озлилися на весь світ, який, на їхню думку, недобрий і якому до них нема ніякого діла. А насправді саме їм нема до світу ніякого діла: вони думають і говорять лише про себе. Однак кожній людині подобається, щоб нею, її роботою та справами цікавилися. Тому-то люди так цінують доброго слухача (За І. Томаном).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте головну думку тексту, доберіть до нього заголовок.
2. Чи можете ви назвати себе гарним слухачем?
3. Чи можна сказати, що цей текст навчає спілкування?
4. Поясніть значення виділених слів, перекладіть їх російською мовою.

329 Переконайтеся, що займенники *я, ти* не змінюються за родами. Запишіть словосполучення й речення «займенник + дієслово» за зразком.

Зразок. Я писав. – Я писала.

Піклуватися, розуміти, готувати, прибирати, розпитувати, встигати.

 Розгляньте таблицю відмінювання особових займенників. Зверніть увагу на форми особових займенників у непрямих відмінках. Що цікавого ви помітили? Що треба запам'ятати?

Відмінювання особових займенників

	1-а особа		2-а особа		3-я особа	
	Однина	Множина	Однина	Множина	Однина	Множина
Н.	я	ми	ти	ви	він, вона, воно	вони
Р.	мене́	нас	тебе́	вас	його́ (нього́), її́ (неї́)	їх (них)
Д.	мені́	нам	тобі́	вам	йому́, їй	їм
Зн.	мене́	нас	тебе́	вас	його́ (нього́), її́ (неї́)	їх (них)
Ор.	мною́	нами́	тобою́	вами́	ним, нею́	німи́
М.	на мені́	на (у) нас	(на) тобі́	(на) вас	(на) ньому́ (нім), ній	(на) них

330 Придумайте або випишіть з художньої літератури 3–4 речення з особовими займенниками. Визначте їх відмінки.

331 Провідмініайте письмово займенники *я, ти, він*, додаючи до них дієслова. Не забувайте вживати прийменники в непрямих відмінках. За потребою звертайтеся до поданої вище таблиці.

Візьміть до уваги!

Займенники 1-ї та 2-ї особи у непрямих відмінках мають іншу, відмінну від початкової, форму: *я – мене, ти – тобою, він – його*.

До займенників 3-ї особи у непрямих відмінках після прийменника додається звук [н]: *його – у нього; її – на неї*.

332 І. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть їх. З трьома усно складіть речення.

Благодарить его, пригласить их, взять у нее, попросить у них, подарить ему, в ее тетради, на их совести, понравиться ей, мне некогда, гордиться тобой.

ІІ. Чи збігається в російській та українській мовах відмінок займенника у виділеному словосполученні? Наведіть самостійно декілька подібних прикладів.

Говори так!
до мене, на себе, з нього,
але
до його квартири, на тому дереві

333 І. Прочитайте текст. Запишіть його, вставляючи особові займенники. Чи пам'ятаєте ви, як перевірити вживання займенників в однині чи множині?

Спасибі! Просте слово. Протягом дня ... часто вживають люди. Може, тому є у ... помічник – «дякую». Але не бійтеся, сміливо вживайте ... по черзі.

Наприклад, прокинулись ... вранці, а на столі вже чекає сніданок. Це мама потурбувалась.

– Спасибі, мамо!

Приходьте зі школи, а бабуся приготувала смачний обід.

– Дякую, бабусю! (З календаря).

ІІ. Виконайте завдання за текстом.

1. Подумайте, скільки разів за день ви говорите *спасибі* або *дякую*.

2. Зазначте початкову форму використаних особових займенників.

3. Визначте синтаксичну роль особових займенників, відповідно їх підкресливши.

Візьміть до уваги!

Особовий займенник у називному відмінку в реченні є підметом, у непрямих відмінках – додатком. Наприклад: *Ти зашумиш над спраглими серцями, ти вибухнеш, як смолоскип* життя* (Д. Павличко). *Просив тебе, повчав тебе давно – не смій губити часу дорогого* (О. Підсуха).

Говори так!
дякую вам
перепрошую
даруйте мені

334 Учїться спілкуватися!

Змоделюйте ситуацію: ви зайшли до книгарні, щоб купити книжку в подарунок своїм рідним або близьким.

Складіть і розіграйте діалог між покупцем і продавцем, використовуючи такі репліки: *я радила б Вам; мені потрібно; запропонуйте, будь ласка, для неї (для нього)...; ця книга зацікавить...; це нове видання.*

Говори так!
п'ять книг
шістсот грамів
два з половиною
кілограми

335 Чи знаєте ви?

I. Вдумливо прочитайте текст. Визначте головну думку, мікротеми.

Етика спілкування ставить свої вимоги щодо вживання займенників *ти* і *ви*.

Займенник *ти* можна вживати у розмові з дуже близькими чи добре знайомими людьми, однокласниками. Але неприпустимо звертатися на *ти* до людей малознайомих, старших за віком. У такій ситуації буде доречним використати займенник *ви*, який традиційно виражає пошанну *множини*. Тобто до однієї особи звертаються за допомогою слова, яке в інших ситуаціях використовують для вказівки на кількох осіб.

Займенник *ви* пишеться з великої літери, якщо набуває значення особливої пошани.

Традиційно в Україні діти зверталися до батьків на *ви*. Це не означало офіційності, віддаленості в спілкуванні між ними. Навпаки, цим висловлювалася шана й повага до найдорожчих людей (З календаря).

II. Поставте до тексту кілька запитань і дайте на них відповіді.

336 Прочитайте виразно текст. Спишіть його, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір. Поясніть написання особового займенника *ви*.

Дякую Вам, мамо, за перший скарб – пісні над колискою.

Дякую Вам, мамо, за невмирущі пісні з глибин народних (і,й) вічних, дякую Вам, що співаєте, а співаєте Ви завжди.

Дякую Вам, мамо, за другий скарб – рідну українську мову. Вона вперше засвітилася мені (у,в) Вашому слові, як світ (у,в) ранковому сонці.

Дякую Вам, мамо, за третій скарб – молитву до Бога. Бо (у,в) українця (і,й) скрипка, (і,й) пісня, (і,й) молитва, (і,й) мова мають одну душу (За Я. Гояном).

337 I. Запишіть речення, обираючи з дужок потрібний варіант написання займенників. Поясніть свій вибір.

1. У вітальній листівці вчителька читала: «Ми любимо (вас, Вас), бо (ви, Ви) справедлива, добра, чуйна».

2. Хай щастить (вам, Вам), люди добрі,
Хай пісні летять за обрій,
В щирій дружбі станьмо на рушник.
Хай щастить (вам, Вам), люди добрі,
Хай серця і ваші долі
Б'ють у струни сонячних музик.

В. Крищенко

II. Вивчіть напам'ять уривок з вірша відомого українського поета-пісняра Вадима Крищенка. Заспівайте цю пісню після уроків або на шкільному концерті, якщо знаєте її мелодію.

338 Учіться спілкуватися!

Привітайте один одного з найближчим святом або з днем народження. Підготуйте (письмово) текст вітальної листівки. Використайте шанобливі форми звертання та необхідні за змістом займенники. Пригадайте, в якому відмінку вживаються іменники, що позначають осіб, до яких ви звертаєтесь.

- 339 Прочитайте речення. Проаналізуйте їх зміст, як показано в першому реченні. Відредагуйте речення так, щоб уникнути двозначності, яку може породжувати в мовленні недоречне використання займенників. Перероблені речення запишіть.

1. Тетянка годує кішку, вона задоволена. (Хто задоволений: Тетянка чи кішка?)
2. Світлана привітала подругу, вона була дуже рада.
3. Дмитрик попросив друга покласти зошит у свій портфель.
4. Михайло застав товариша у себе вдома.
5. Андрій зустрів приятеля, він дуже зрадив.
6. Сергій запитав у однокласника, як оцінили його роботу.

- 340 Прочитайте речення, відредагуйте їх і запишіть. Чим, на ваш погляд, викликана двозначність висловів у наведених прикладах?

1. Під час канікул спортсмени поставили нові рекорди. Вони були значими.
2. Михайлик витяг із шафи книжку й відсунув її.
3. Сьогодні Тетянка зустріла свою вчительку, вона була в красивій сукні.
4. Учитель дозволів Сергію пошукати зошит у його портфелі.

Візьміть до уваги!

У мовленні треба уникати ситуацій, коли один і той самий займенник вживається для заміни різних частин мови.

341 Учіться спілкуватися!

Змодельуйте ситуацію й розіграйте діалог: ви зателефонували своєму другові або подрузі. Слухавку взяла бабуся. Як ви будете звертатися до неї? Чим завершите розмову в разі відсутності друга або подруги?

342 I. Прочитайте уривок з автобіографії Тараса.

Я, Петренко Тарас Андрійович, народився 4 січня 1995 року в місті Щастя Луганської області в сім'ї вчителів.

Мій батько – Петренко Андрій Дмитрович; мати – Петренко Ганна Федорівна.

II. Чи використані в цьому тексті особові займенники? Подумайте, чому в ньому немає займенників 2-ї особи.

343 Творче завдання. Підготуйте розповідь про себе «Знайомтеся! Це я», використовуючи особові займенники.

ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИК СЕБЕ

Прочитайте стійкі словосполучення. Спишіть їх, підкресливши зворотний займенник себе. Поміркуйте, чи можна визначити його особу, число, рід.

Недобре себе почуває; опанувати себе; виходити з себе; постояти за себе, не тямити себе, бути самим собою, володіти собою.

Запам'ятайте!

Займенник **себе** надзвичайно цікавий.

- Він не має форми називного відмінка: Н. – ; Р. – *себе́*; Д. – *собі́*; Зн. – *себе́*; Ор. – *собою́*; М. – *у (на) собі́*.

- У реченні завжди є додатком, наприклад: Треба бути вимогливим до себе.

- Не має форм роду й числа: *Іванко (Даринка) любить себе, вони люблять себе*.

Отже, під час морфологічного розбору цього займенника серед непостійних ознак визначається лише відмінок.

344 Складіть і запишіть речення з усіма відмінковими формами зворотного займенника себе.

345 Поясніть значення фразеологізмів. Визначте відмінки особового займенника. З трьома фразеологізмами складіть речення і запишіть.

Набивати собі ціну; не знати, куди себе подіти; зарекомендувати себе; не по собі; сам собі пан; кусати собі лікті.

346 Учіться спілкуватися!

Чи знаєте ви, як треба поводитися в громадських місцях? Уявіть собі ситуацію: під час канікул ви зустріли свого однокласника у театрі. Він був з батьками. Як ви привітаєтеся з товаришем? З дорослими? Розіграйте діалог.

УСНИЙ РОЗДУМ ПРО ВЧИНКИ ЛЮДЕЙ НА ОСНОВІ ВЛАСНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ І ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ

Пригадайте особливості такого типу мовлення, як *роздум*. У якій ситуації ми звертаємося до роздуму (міркування)? З якою метою? Чого при цьому досягаємо?

347 I. Прочитайте текст мовчки, потім уголос. Визначте стилістичну роль займенників у ньому.

Що я можу сказати про себе?

Що так мало прожито і так мало зроблено. Хочеться бути людиною, хочеться робити гарне й добре. Хочеться писати такі вірші, які мали б право називатися поезією. І якщо це мені вдається рідко, то це не тому, що я не хочу, а тому, що мало вмію і мало знаю (*В. Симоненко*).

II. Проаналізуйте висловлювання за таким планом:

1. Тема й основна думка.
2. Тип і стиль мовлення.
3. Можливий заголовок.
4. Ключові слова.

348 I. Прочитайте текст. Визначте тип мовлення, його тему й основну думку. З'ясуйте стилістичну роль особових займенників, ужитих у ньому. Які засоби зв'язку речень використано у тексті? Випишіть ключові слова.

Ви живете серед людей. Кожен ваш вчинок, кожне ваше бажання позначається на людях. Знайте, що існує межа між тим, що вам хочеться, і тим, що можна. Ваші бажання – це *радоці* або ж сльози ваших близьких. Перевіряйте свої вчинки свідомістю: чи не завдаєте ви *зла*, неприємності, незручності людям своїми вчинками. Робіть так, щоб людям, які оточують вас, було *добре* (*В. Сухомлинський*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть до виділених слів синоніми, поясніть особливості їх лексичного значення.
2. Порівняйте тексти вправ 347 та 348. Яка мета цих висловлювань? Чому автори обрали саме такі типи мовлення?

349 Творче завдання.

Підготуйте усний роздум про вчинки людей на одну з таких тем: «Я пишуся своїм другом (подругою)», «А чи зміг би я так вчинити?», «Доречно сказане слово – це теж вчинок», «Слово – срібло, а мовчання – золото». Для підтвердження власних думок скористайтеся наведеними вище текстами. Використовуйте відповідні висловлюванню жести, міміку, інтонації.

§ 36. ПИТАЛЬНІ Й ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ, ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ

Прочитайте прислів'я народів світу. Чи зрозумілий вам їх зміст? Знайдіть і випишіть питальні й відносні займенники. Поясніть, як ви міркували? Що допомогло вам визначити розряд за значенням цих займенників?

1. Хто в річку стрибнув, тому дощ не страшний. 2. Що з палаючої хати не виніс – усе цінне. 3. Що казати, коли тобі невтямки? 4. Який чоловік, така й дружина. 5. Чие слово правдиве, той і щасливий. 6. Хто ж коту дзвіночок чіпляє? 7. Хто візьме вовка стерегти отару? 8. Чие там слово останнє: віслюка чи погонича? 9. Скільки треба води, щоб вогонь не наробив біди?

Запам'ятайте !

Займенники *хто, що, який, котрий, чий, чия, чие, чий, скільки* бувають:

а) **питальними**, коли містять у собі запитання і вживаються у складі питальних речень, наприклад: *Що у світі найдороще?*

б) **відносними**, коли вони виступають у ролі сполучних слів між частинами складних речень і одночасно є членами речення, наприклад: *Найдорожчим у світі є колискова, що летиться з маминих уст.*

Займенники *хто, що* вказують на назви істот та неістот і не мають форм роду й числа.

Говори так!
котрий ~~котрого~~
котрому

350 Складіть з кожним питально-відносним займенником пари речень таким чином, щоб в **одному** випадку займенник був питальним, а в другому – відносним. Речення запишіть за зразком.

Зразок. Яка назва цієї вулиці? (Яка – пит. займ., містить у собі запитання).

Найцікавішою є днина, яка лише почалася. (Яка – відн. займ., сполучне слово, підмет).

351 Поясніть значення поданих фразеологізмів. Визначте (усно) розряди займенників. З двома фразеологізмами складіть речення і запишіть.

Хто куди; що б не говорили; який гедзь укусив; ні про що говорити; чого душа бажає; чого тільки немає; чого гріха таїти; будь що буде.

Проаналізуйте подану таблицю. Зверніть увагу на форми займенників у непрямих відмінках, особливості їх написання. Зробіть висновки. Що треба запам'ятати? Пригадайте, у яких займенниках при відмінюванні з'являються інакші форми, відмінні від початкової.

Відмінювання відносних займенників

Н.	хто	що	який	чий	чия	чие	чий	скільки
Р.	кого́	чого́	яко́го	чийо́го	чії	чийо́го	чийх	скільких
Д.	кому́	чому	якому	чийо́му, (-ему)	чийй	чийо́му, (-ему)	чийм	скільким
Зн.	кого́	що	який, якого	чийо́го	чию	чие	чий, чийх	скільких
Ор.	ким	чим	яким	чийм	чиєю	чийм	чийми	скількима
М.	(на) кому	(на) чому	(на) якому, (-ім)	(на) чийо́му, (-ему, -ім)	(на) чийй	(на) чийо́му, (-ему, -ім)	(на) чийх	(на) скільких

Візьміть до уваги!

Питальні займенники відмінюються так само, як і відносні.

352

Визначте розряд займенників. Провідмініайте усно подані словосполучення. Виділіть у них закінчення. Два з них уведіть у речення і запишіть. Зробіть висновок щодо подібності відмінювання цих займенників та інших частин мови.

Хто з батьків? Який учень? Чия справа? Чие запитання? Котра година? Скільки днів?

§ 37. НЕОЗНАЧЕНІ І ЗАПЕРЕЧНІ ЗАЙМЕННИКИ. ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ І ПРАВОПИС

НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ

I. Прочитайте словосполучення. Знайдіть у них займенники. Чи можна встановити, на що вони вказують? Як називається розряд, до якого вони належать? Подумайте і скажіть, як ці займенники утворилися. Зробіть висновки.

II. Складіть із словосполученнями речення.

Хтось сказав; дехто думає; взяти будь-який журнал; дізнатися про дещо.

Запам'ятайте!

Неозначені займенники вказують на невизначені, невідомі предмети, істоти, якості, кількість тощо. Наприклад: *дехто, абищо, будь-який* та інші. Вони утворюються шляхом додавання префіксів (часток) до відповідних питальних займенників.

Неозначені займенники, утворені за допомогою префіксів (часток) *де-, аби-* чи суфікса *-сь*, пишуться разом: *абихто, хтось, дехто, деякий, дещо*. Ті, що утворені за допомогою *казна-, хтозна-, будь-, небудь, невідь-*, пишуться через дефіс: *казна-хто, хтозна-що, будь-який, що-небудь, який-небудь*.

Неозначені займенники відмінюються як питальні, від яких вони утворилися.

353 Складіть 3–4 речення з неозначеними займенниками і запишіть. Поясніть їх вправис.

354 Від займенників *хто, що, чия, скільки* за допомогою префіксів *казна-, хтозна-, будь-* і суфікса *-небудь* утворіть і запишіть неозначені займенники.

Орфограма

Дефіс у неозначених займенниках
*казна-коли, хтозна-де, будь-що,
хто-небудь, невідь-який*

Говори так!

на деяких
де на яких
ні на якому
ні на яким

355 І. Спишіть речення, неозначені займенники пишуть за правилами. Обміняйтеся зошитами з сусідом (сусідкою) по парті і здійсніть взаємоперевірку вправи. Не забувайте про правила спілкування.

1. Є щос.. святе в словах «мій рідний край» (*Л. Забашта*). 2. Є слова, як жар пекучі... В чарівне яке.. намісто Ти нанизуєш їх в ряд (*Олександр Олесь*). 3. Скажи що/небудь, щоб я тебе побачив (*Сократ*). 4. Все, ким/небудь добре сказане, я вважаю і своїм (*Сенека*). 5. Будь/якої пори року людина прагне до спілкування з природою (*З журналу*). 6. Найвище щастя і радість для будь/якої людини – спілкування з іншими людьми (*В. Сухомлинський*).

ІІ. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте (усно) відмінки вжитих у реченнях займенників.
2. Яким членом речення є займенники в першому й другому реченнях?
3. Поясніть уживання розділового знака в третьому реченні.

356 Закінчіть речення і запишіть їх. Поясніть написання неозначених займенників.

1. Хтось комусь колись давно ... . 2. Дехто вважає ... . 3. Будь-яка думка ... . 4. Хтозна-скільки часу ... .

357 Перекладіть українською мовою. Поясніть орфограми.

Кто-то, какой-то, какой-либо, как-нибудь; что-нибудь, нечто, некто, неизвестно откуда, где-то, зачем-то.

ЗАПЕРЕЧНІ ЗАЙМЕННИКИ

I. Прочитайте словосполучення. Поясніть їх зміст: у них щось стверджується чи заперечується? Як ви дійшли висновку? Пригадайте, до якого розряду належать займенники зі словосполучень? Чи пов'язана назва розряду з їх значенням?

II. Доповніть низку словосполучень власними прикладами. З двома займенниками складіть речення.

Ніхто не переможе, ніщо не завадить, нікого звинувачувати, ...

Запам'ятайте!

Заперечні займенники означають відсутність предмета або ознаки. Ці займенники (крім *жодний*) утворюються від питальних за допомогою частки *ні-*, яка виконує роль префікса і пишеться разом, наприклад: *хто – ніхто, що – ніщо, скільки – ніскільки, який – ніякий* тощо.

Відмінюються заперечні займенники так само, як питальні, від яких вони утворилися.

Орфограма

ні у заперечних займенниках
ніхто, нічий, ніскільки, ніякий

358 I. Прочитайте виразно уривок з вірша. Запишіть його. Підкресліть займенники, визначте їх розряди.

Ніколи і нікому не вгадати
Ні хто був він, ні хто була вона,
Мимо якої проїздив він хати,
Які були в них лица й імена.
Було давно, давно обох немає, –
А в пісні збереглись для поколінь
І свист отой, що милу викликає,
І дрібний дощ, і ніч, і сірий кінь.

М. Рильський

II. Поясніть правопис займенників у першому реченні.

III. Визначте розряд, відмінок числівника.

359 Провідміняйте усно займенники *ніщо, ніякий* за поданим зразком. Складіть 2–3 речення з цими займенниками у непрямих відмінках і запишіть їх.

Зразок.	<i>Н. ніхто</i>	<i>Зн. нікого</i>
	<i>Р. нікого</i>	<i>Ор. ніким</i>
	<i>Д. нікому</i>	<i>М. ні на кому</i>

Візьміть до уваги!

Прийменники із займенниками пишуться окремо, наприклад: *зі мною, з тобою, з нами.*

Якщо прийменник стоїть між займенником і частками *будь-, казна-, хтозна-, невідь-, ні-, де-, аби-*, то всі три слова пишуться окремо: *будь з ким, хтозна з чим, ні з ким, де у кого; аби з ким.*

360 Поясніть значення та написання поданих фразеологізмів. З трьома з них усно складіть речення.

Нічого не вдієш; нічого собі!; нічого казати; нічого робити; без розбору; ні з ким сперечатися; ні в кого запитати; ні з якого боку.

361 Прочитайте прислів'я і приказки. Запишіть їх, підкреслюючи заперечні займенники – члени речення. Що означають ці займенники? Поясніть їх написання.

1. Ні/що не підноситься вище правди. 2. Що не любе серцю, того не роби ні/кому. 3. Дій по правді й ні/кого не бійся. 4. Той, хто перестав бути другом, не був ним ні/коли. 5. Ні/хто нас не схибить, ні/хто не схитне.

362 Зоровий диктант. I. Прочитайте уривок з вірша. Вивчіть його напам'ять, закрийте книгу і запишіть. Здійсніть із друзями взаємоперевірку виконаного завдання.

Я прошитий травкою густою,
Я промитий Дніпром до кісток.
Рідна мово, без тебе ніхто я,
Мов підрізаний вітром листок.

П. Перебийніс

II. Які почуття викликає у вас прочитаний уривок? Чи поділяєте ви думку автора?

III. Знайдіть у тексті звертання і поясніть розділові знаки при ньому.

§ 38. ПРИСВІЙНІ, ВКАЗІВНІ, ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

I. Прочитайте прислів'я народів світу. Поясніть їх значення. Чи сучасні вони?
II. Знайдіть у прислів'ях займенники. На що вони вказують? На які питання відповідають? Зробіть висновок про те, до якого розряду вони належать. Складіть 3–4 речення з подібними займенниками.

1. На своїй голові й снігу не помічає, а на нашій навіть іній бачить.
2. Чув, що моя корова реве, та не знаю де. 3. Від людини залежать її справи. 4. «Мое» і «твое» спустошують дім. 5. На мене ображається, а з тінню моєю у злагоді.

363 Прочитайте речення. Визначте розряди виділених займенників. Доведіть свою думку.

1. *Його* не було на зборах. (Кого не було? – Його).

2. Ми з другом ходили на футбол. *Його* молодший брат теж ходив з нами. (Чий брат? – Його).

364 Складіть із займенниками *його*, *їхні* пари речень за зразком. В одному реченні вживайте особовий займенник 3-ї особи, в другому – присвійний. Утворені речення запишіть.

Зразок. *Її відзначили на класних зборах за сумлінність. Її твори завжди цікаві й грамотні.*

Запам'ятайте!

Присвійні займенники вказують на належність предмета особі, відмінюються за родами, числами й відмінками і відповідають на питання *чи й?* *чи я?* *чи є?* *чи ї?* Наприклад: *мій, мого, твій, твого, твоєї, ваш, наш, їх, їхній, свій* та *ін*.

У реченні присвійні займенники виконують функції означення: *Він виконує мої рекомендації.*

365 Поясніть значення фразеологізмів. Визначте усно морфологічні ознаки займенників.

Відмовитися від свого наміру; залишатися при своїй думці; своїми словами; за своєю звичкою; на свій смак; на твоєму місці.

Проаналізуйте подану таблицю у такій послідовності:

- розгляньте відмінювання займенника;
- зверніть увагу на відмінкові закінчення в однині та множині;
- розкажіть про особливості відмінювання присвійних займенників;
- зробіть висновки.

Відмінювання присвійних займенників

Від- мінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Для всіх родів
Н.	<i>твій</i>	<i>твоя</i>	<i>твое</i>	<i>твої</i>
Р.	<i>твого</i>	<i>твої</i>	<i>твого́</i>	<i>твоїх</i>
Д.	<i>твоєму</i>	<i>твоїй</i>	<i>твоєму</i>	<i>твоїм</i>
Зн.	<i>твій, твого</i>	<i>твою</i>	<i>твое</i>	<i>твої, твоїх</i>
Ор.	<i>твоїм</i>	<i>твоєю</i>	<i>твоїм</i>	<i>твоїми</i>
М.	<i>(на) твоєму, (на) твоїм</i>	<i>(на) твій</i>	<i>(на) твоєму, (на) твоїм</i>	<i>(на) твоїх</i>

366 Провідайте письмово присвійні займенники разом з іменниками. Позначте закінчення.

Мій товариш, своя країна, їхнє прохання, наше телебачення.

367 Попрацюйте в групах. Складіть усні розповіді, використовуючи присвійні займенники.

1. «Знайомтеся, це мій друг».
2. «Моя улюблена гра».
3. «Мій улюблений вид спорту».

ВКАЗІВНІ ЗАЙМЕННИКИ

I. Розгляньте таблицю у такій послідовності:

- 1) які займенники належать до вказівних?
- 2) на що вказує кожен з них?
- 3) поставте до займенників питання.

II. Складіть і запишіть 3–4 речення із займенниками, визначте їх синтаксичну роль.

III. Визначення сформулюйте за зразком: Займенник той вказує на віддалений предмет, відповідає на питання *я к и й?*, у реченні буває підметом або означенням. Наприклад: Той (х т о?) сидів мовчки. На тому (я к о м у?) березі росте верба.

Вказівні займенники

Займенники	Вказують	Відповідають на питання
<i>Цей, той</i>	на ознаку, виділяючи її з-поміж інших ознак, або наблизений чи віддалений предмет	який? яка? яке? які?
<i>Такий</i>	на подібність ознак	
<i>Стільки</i>	на кількість, названу раніше	скільки?

368 Прочитайте речення. Розкрийте значення вказівних займенників. Поставте до них питання. Визначте синтаксичну роль.

1. Дощ полив, і день такий полив'яний, все блищить, і люди, як нові (Л. Костенко). 2. Ой, і побігла б я цими стежечками, та не хочу на сірого вужа наступити (Г. Кирпа). 3. І до нас приходить осінь, тільки вже не та (З. Кучерява). 4. Бо той коваль – Морозенко, в нього коники в колокіллях (І. Калинець). 5. Стільки снігу натрусило! Всі дороги завалило. Вишла Гава на поріг: «Ой, не бачу я доріг!» (В. Нікуліна).

369 Прочитайте фразеологізми. Подумайте і скажіть, у якій ситуації їх можна використати. Яку роль у них виконують вказівні займенники? Складіть по одному реченню з кожним фразеологізмом і запишіть.

Не на того напав; цього ще не вистачало; не з тієї опери; відплатив тією ж монетою.

Розгляньте таблицю. Розкажіть про особливості відмінювання вказівних займенників. Зверніть увагу на відмінкові закінчення та правопис займенників. Що треба запам'ятати?

Відмінювання вказівних займенників

Відмінки	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Для всіх родів
Н.	цей, той, такий	ця, та, така	це, те, таке	ці, ті, такі
Р.	цього, того, такого	цієї, тієї (тої), такої	цього, того, такого	цих, тих, таких
Д.	цьому, тому, такому	цій, тій, такій	цьому, тому, такому	цим, тим, таким
Зн.	цей, цього, той, того, такий, такого	цю, ту, таку	це, цього, те, того, таке, такого	ці, цих, ті, тих, такі, таких
Ор.	цим, тим, таким	цією, тією (тою), такою	цим, тим, таким	цими, тими, такими
М.	(на) цьому (цім), (на) тому (тім), (на) такому (такім)	(на) цій, (на) тій, (на) такій	(на) цьому (цім), (на) тому (тім), (на) такому (такім)	(на) цих, (на) тих, (на) таких

Візьміть до уваги!

Займенники *цей, той, такий* змінюються за родами, числами й відмінками, як прикметники.

Займенник *стільки* відмінюється, але не змінюється за родами й числами: Н. – *стільки*, Р. – *стількох*, Д. – *стільком*, Зн. – *стільки (стількох)*, Ор. – *стількома*, М. – *(у) стількох*.

370 Провідмініяйте словосполучення *цей юнак, та картина, таке місто*. Запишіть їх, підкресліть закінчення. Зробіть висновок про особливості відмінювання займенників. Усно складіть кілька речень.

371 Складіть і запишіть 3–4 речення із займенником *стільки*, уживши його в різних відмінках.

372 Відновіть прислів'я, дібравши вказівні займенники. Утворені прислів'я запишіть. Які ще займенники вжито в реченнях? Що цікавого ви помітили? Доберіть 2–3 власних приклади на подібну тематику.

1. Що посієш, ... й пожнеш. 2. Яке питання, ... й відповідь. 3. Який рід, ... і плід. 4. Яке коріння, ... й насіння. 5. Скільки мов знаєш, ... друзів маєш.

373 Розгляньте репродукцію картини народної майстрині Тетяни Пати «Пташка на калині». Розкажіть, що саме зображено на картині. Використовуйте такі ключові словосполучення: *такі кольори, ця пташка, стільки кетягів* тощо.

Тетяна Пата.
Пташка на калині

374 Чи любите ви, прочитавши початок художнього твору, передбачати, чим він може закінчитися? А кінофільми? Як ви це робите, на що спираєтесь у своїх прогнозах? Розкажіть про ваші вдалі прогнози, якщо такі були.

375 І. Прочитайте початок повідомлення про незвичайну подію, яка відбулася у XX столітті. Спрогнозуйте закінчення цієї історії. Зверніть увагу на заголовок, він може допомогти при складанні прогнозу.

Дві години і три роки

16 жовтня 1992 року індійське пасажирське судно «Морська зірка» вийшло з порту Бомбей до Малайзії. На його борту було 49 чоловік: члени екіпажу і туристи. Круїз проходив без пригод, але на п'ятий день розпочався шторм. Радіозв'язок з «Морською зіркою» припинився, проте з її борту було все-таки надіслано сигнал SOS.

У море негайно вийшли рятувальні судна, але не знайшли навіть сліду «Морської зірки». Вона просто зникла з радарів. Після шторму пошуки також не дали *ніяких* результатів. З того часу в усіх офіційних документах зазначалося: «Морська зірка» загинула. Жодної людини не врятовано...» На жаль, і таке часом трапляється в океані.

Минуло три роки. У жовтні 1995 року рятувальники прийняли таке повідомлення: «Все гаразд. SOS відміняємо. Шторм ущух» (З журналу).

II. Назвіть займенники, визначте їх розряди та стилістичну роль. Поясніть написання виділеного займенника.

376 I. Послухайте авторське закінчення історії про «Морську зірку». Чи передбачали ви щось подібне?

Радисти, які прийняли це повідомлення, були здивовані: ні бурі, ні сигналів про порятунок у цьому районі не було. Все з'ясувалося після того, як представники берегової охорони піднялися на борт невідомого судна. Ним виявилася «Морська зірка»!

Екіпаж і пасажери судна хвилювалися і раділи одночасно: вони врятувалися від шторму! Повідомлення про те, що їхнє судно зникло три роки тому, сприйняли як недоречний жарт: «Які три роки? Сигнал про порятунок ми передали дві години тому!» Люди, які дивом випірнули з пастки Часу, почали розповідати, як дві години вони боролися зі штормом, а потім він раптово вщух... (З журналу).

II. Перекажіть закінчення історії. Доречно використовуйте займенники.

ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Пригадайте, які займенники належать до означальних. Наведіть приклади. Складіть із ними речення і запишіть. Поясніть значення означальних займенників, визначте їх синтаксичну роль у реченні.

Запам'ятайте!

Означальні займенники *сам (самий), увесь, усякий, кожний (кожен), інший* вказують на ступінь повноти охоплення предмета, явища, ступінь якості тощо. Наприклад: *увесь клас* (тобто всі до єдиного).

Означальні займенники, подібно до прикметників, змінюються за родами, числами і відмінками. У реченнях найчастіше виступають означеннями, підметами, додатками: 1. *Навесні кожен (я к и й?) пагінець* пробуджується.* 2. *Кожен (х т о?) повинен дотримуватися правил дорожнього руху.* 3. *Це стосується кожного (к о г о?).*

377 І. Спишіть речення, вставляючи потрібні за смыслом означальні займенники. Підкресліть їх як члени речення. Позначте закінчення.

- У ... своя доля і свій шлях широкий (Т. Шевченко).
- Як я люблю тебе, мій краю вугляний, твій камінець, твою билинку ... (В. Сосюра).
- ... ніби поменшало і звузилося: і дорога, і городи, і стежка в березі, і круча над Россю (Є. Гуцало).

ІІ. Поясніть уживання розділових знаків в останньому реченні.

ІІІ. Зробіть фонетичний розбір слова *люблю*.

378* І. Прочитайте фразеологізми. З'ясуйте їх значення, за потреби звертайтеся до словників. Визначте розряди вжитих займенників.

Бути самим собою; з-під самого носа; сам собі господар.

ІІ. Складіть і запишіть 3–4 речення з фразеологізмами, що містять означальні займенники.

Розгляньте таблицю. Розкажіть про особливості відмінювання означальних займенників. Зверніть увагу на відмінкові закінчення та правопис займенників. Що треба запам'ятати?

Відмінювання означальних займенників

Від-мінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Для всіх родів
Н.	<i>сам, увесь</i>	<i>самá, уся</i>	<i>самé, усе</i>	<i>самі́, усі́</i>
Р.	<i>само́го, усього</i>	<i>само́ї, усієї́</i>	<i>само́го, усього</i>	<i>самі́х, усі́х</i>
Д.	<i>само́му, усьому</i>	<i>самі́й, усі́й</i>	<i>само́му, усьому</i>	<i>самі́м, усі́м</i>
Зн.	<i>сам, само́го, увесь, усього</i>	<i>саму, ую</i>	<i>сам, само́го, увесь, усього</i>	<i>самі́, самі́х, усі́, усі́х</i>
Ор.	<i>самі́м, усі́м</i>	<i>само́ю, усією́</i>	<i>самі́м, усі́м</i>	<i>самі́ми, усі́ма</i>
М.	<i>(на) само́му (самі́м), усьому</i>	<i>(на) самі́й, усі́й</i>	<i>(на) само́му (самі́м), усьому</i>	<i>(на) самі́х, усі́х</i>

379 Провідмініяйте і запишіть словосполучення *весь (увесь) день, всі (усі) птахи*. Визначте особливості їх відмінювання. Усно придумайте декілька речень із поданими словосполученнями.

380 Попрацюйте в групах. Підготуйте розповіді, доречно використовуючи займенники.

- «Народознавці». Підготуйте усну розповідь на тему: «У кожного краю своя доля, своя історія» (кожен учень розповідає про своє місто чи село).
- «Спортивні оглядачі». Підготуйте огляд футбольних (хокейних) матчів, інших змагань, що відбулися у вашій школі.

381 Лінгвістична гра «Назви займенники».

Поділіться на дві команди. Команда, яка першою назве займенники, задовані в поданих реченнях, буде оголошена переможницею.

1. Які два займенники заважають їздити по дорозі?
2. Назвіть три найчистіші займенники.
3. З якого вказівного займенника, якщо додати до нього сотню, можна спекти пиріг?
4. До якого особового займенника треба додати іменники *кут*, *кір*, *майка*, щоб отримати нові слова?
5. У якому займеннику два звуки і одна літера?

**ТВІР-РОЗДУМ ПРО ВЧИНКИ ЛЮДЕЙ
НА ОСНОВІ ВЛАСНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ
І ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ**

- 382** I. Прочитайте мовчки уривок з повісті «Зачарована Десна». Дайте оцінку вчинкові Сашка. Подискутуйте, чи можна якось виправдати поведінку хлопчика.

Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. Тютюн був високий і густий-прегустий.

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дививсь. Навколо тільки дрімучий тютюн, мак та кукурудзяні тополі й соняшники. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів рик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну – мала. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солodka. Я за другу – ще тонша. Третю – тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, та так і не знайшов ні одної. Оглянувся – що робить? Тоді я посадив усю моркву назад: хай, думаю, доростає, – а сам подався далі шукати смачного (О. Довженко).

II. Чи можете ви пригадати якусь подібну ситуацію зі свого життя? Як ви почували себе? Що думали, коли вона закінчилася? Які висновки для себе зробили?

III. Подумайте, чи варто хвалити або засуджувати якісь вчинки людей. Як це краще робити: позаочі або прямо, у вічі? Який тон і які слова треба обирати при цьому? Про які правила спілкування треба пам'ятати?

- 383** I. Прочитайте виразно текст. Яке враження він справив на вас? Сформулюйте запитання до однокласників за прочитаним текстом. Запропонуйте теми морально-етичних висловлювань за його змістом.

Коли ми з'являємось на світ, доля ставить кожному знак причетності саме до тієї землі, де ми народилися. Кожен з нас належить до того народу, душу якого повторює своєю душею. Мати вклала в наші уста мову,

щоб осмислювати світ і себе в ньому, адже в мові закодовано історію і вдачу нашого народу, материнську ніжність і ласку (За С. Андрусів).

II. Запишіть текст. Підкресліть займенники як члени речення. Визначте відмінки присвійних займенників.

384 Прочитайте уважно дієслова та словосполучення. Поєднайте слова з обох груп так, щоб вони утворили нові словосполучення, які б характеризували розумові дії або вчинки людей.

1) Осмислювати, міркувати, думати, засвоювати, розуміти; виконувати, робити, допомагати, підтримувати, співчувати.

2) Про свої вчинки, свою поведінку, про інших, поведінку інших, свої дії; свою роботу, цей подарунок, нашого товариша, моему другові.

385 I. Прочитайте прислів'я та вислови відомих риторів (ораторів). Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. 2. Пусті слова, правди в них нема. 3. Від солодких слів буває гірко. 4. Де багато слів, там мало діла. 5. Поки не дав слова – кріпись, а як дав – держись. 6. Сказано – зав'язано. 7. Заговори, щоб я тебе побачив (*Сократ*). 8. Обов'язок оратора – говорити правду (*Платон*). 9. Добре говорити – значить просто добре думати (*Е. Ренан*).

II. Пригадайте, який тип мовлення ви використовуєте, коли доводите свої думки? Які особливості цього типу мовлення? Назвіть їх.

386 Творче завдання.

Напишіть твір-роздум на тему: «Чи може слово бути вчинком?» Для підтвердження власних думок скористайтеся вищеподаним матеріалом.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

I. Розкажіть про займенник як частину мови, використовуючи подані в таблиці ключові слова і словосполучення.

Ми знаємо:

- що таке займенник (як частина мови);
- розряди займенників за значенням;
- особливості відмінювання займенників;
- правила написання займенників;
- яку стилістичну роль займенники виконують у мовленні

Ми вміємо:

- розпізнавати займенники в реченні й тексті;
- визначати їх граматичні ознаки;
- правильно відмінювати займенники;
- замінювати у мовленні іменники, прикметники і числівники відповідними займенниками;
- використовувати займенники як засіб зв'язку речень і частин тексту

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту!

1. *На скільки розрядів поділяються займенники?*
а) 9; б) 10; в) 8.
2. *У якому рядку всі слова – займенники?*
а) Він, ніхто, ніколи, нізвідки;
б) він, себе, ніхто, ніщо;
в) я, ти, свій, чужий.
3. *Займенники **цей, той, такий** належать до:*
а) особових; б) означальних; в) вказівних.
4. *Займенник **себе** належить до розряду:*
а) особових; б) означальних; в) зворотний.
5. *У якому рядку всі займенники належать до одного розряду?*
а) Мій, твій, наш, свій;
б) я, ти, ми, себе;
в) цей, той, наш, ваш.
6. *У якому рядку всі займенники належать до розряду неозначених?*
а) Весь, цей, мій, будь-який;
б) стільки, хтось, свій, дещо;
в) хто-небудь, абихто, хтозна-що, будь-що.
7. *В якому рядку всі займенники пишуться разом?*
а) Ні/хто, де/який, аби/що;
б) ні/для/кого, ні/який, хтозна/що;
в) ні/скільки, ні/з/чим, будь/що.
8. *У якому рядку всі займенники пишуться через дефіс?*
а) Ні/для/чого, ні/який, хтозна/що;
б) де/який, чий/сь, будь/хто;
в) чий/небудь, казна/який, будь/який.
9. *У словах якого рядка допущено помилки в написанні займенників?*
а) Яка-небудь, дещо, кого-небудь;
б) що-небудь, декотрі, абикому;
в) бозна-жому, де-чий, казна в чому.
10. *У якому реченні правильно визначено синтаксичну роль займенника?*
а) Буду я навчатись мови золотої... (А. Малишко).
б) Буду я навчатись мови золотої... (А. Малишко).
в) Буду я навчатись мови золотої... (А. Малишко).
11. *У якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору займенника?*
Моя бабуся народилася на Житомирщині.
а) Займ., п. ф. – *моя*, вказ., Н. в.; одн.; ж. р.; підмет;
б) займ., п. ф. – *моя*, присвійн.; Н. в.; одн.; ж. р.; означення;
в) займ., п. ф. – *моя*, означ.; Н. в.; одн.; ж. р.; додаток.
12. *У якому словосполученні недоречно вжито слово **моя**?*
а) Моя автобіографія; б) моя книжка; в) моя мрія.

III. Розкажіть про свою школу, використовуючи займенники.

ДІЄСЛОВО

§ 39. ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ ДІЄСЛІВ

...Візьмімо назву – дієслово
само підказує, що діє слово.

Д. Білоус

- I. Прочитайте епіграф до теми. Про що в ньому йдеться? Які слова в цих рядках ключові?
- II. Пригадайте, що означає дієслово, на які питання відповідає. Які має морфологічні ознаки? Яким членом речення є найчастіше?

387

- I. Прочитайте виразно вірш. Знайдіть у ньому слова, що означають дію. Поставте до них питання.

Той хоче стати капітаном,
Той космонавтом хоче бути...
Я теж подумав: ким я стану?
Яку в житті обрати путь?
Професій безліч є цікавих,
Але свою вгадати як?
Щоб добре діло й добра слава?
І я собі міркую так:

– Потрібно лікувати хвороби,
Водить у космос кораблі...
А можна б інженером стати.
Учителем – дітей учить,
Складним наукам навчати,
І головній: як треба жити.
Та я ж із роду хліборобів,
І родовід мій – од землі...

О. Орач

- II. З'ясуйте лексичне значення слів *професія* і *фах*, скориставшись тлумачним словником. Чи можна назвати ці слова синонімами?

- III. Назвіть професії, про які йдеться у вірші. Доберіть 4–5 дієслів, що характеризують діяльність представників кожної з них.

388

- Прочитайте словникові статті, присвячені деяким сучасним професіям. Придумайте усно речення, використовуючи назви цих професій та дієслова, що характеризують фахову діяльність цих людей.

1) **Модельєр** – спеціаліст із розробки нових зразків швейних виробів, модного одягу.

2) **Візажист** – спеціаліст із макіяжу* та зачісок; створює певний образ та добирає аксесуари*.

3) **Менеджер** – фахівець у галузі організації виробництва і керування ним; спеціаліст у професійному спорті, який організовує тренування й виступи спортсменів, веде переговори, організовує зустрічі із представниками шоу-бізнесу тощо.

4) **Програміст** – фахівець, який розробляє програми та методи їх складання для електронних обчислювальних машин.

389

Попрацюйте в групах. Складіть, як у попередній вправі, тлумачення назв поданих професій і запишіть їх. Дієслова підкресліть. Якщо в переліку є професія, яка вас приваблює, зазначте це.

1-а група: кухар, медична сестра, продавець.

2-а група: бібліотекар, вихователь дитячого садка, лікар.

3-я група: водій, фермер, льотчик.

390

I. Прочитайте висловлювання. Чи зрозуміли ви його зміст? Чому? Запишіть текст, уставляючи слова з довідки. Розкажіть, як змінився зміст висловлювання.

Коли людина ... свої справжні достоїнства і вади, їй легше ... успіху в будь-якій роботі, ... своє місце в колективі, ... кращим.

Не ... можливості ... нової корисної справи, ... будь-яке громадське доручення. ...: чим різнобічніша діяльність, тим повніше ... обдарування й здібності, тим точніше ти ... на запитання: «Де моє покликання?» (З журналу).

Довідка. Знає, пам'ятай, досягнути, зможеш відповісти, визначити, втрачай, стати, виконуй, розвиваються, навчитися.

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Поясніть значення слів *достоїнства* і *вади*.

2. Визначте, де можливо, особу, рід, число дієслів.

3. Визначте синтаксичну роль дієслів, відповідним чином їх підкресливши.

4. Виконайте фонетичний розбір слів: *кращий* (I варіант), *запитання* (II варіант).

Запам'ятайте!

Дієслово – самостійна частина мови, що означає дію або стан і відповідає на питання **що робить? що робив? що зробить? що робиться?** Наприклад: *пише, читав, намалює, світиться*.

Дієслово у своєму складі об'єднує: **особові форми** (власне дієслова), **інфінітив** (неозначена форма дієслова), **дієприкметник**, **дієприслівник**.

У реченні дієслово найчастіше виступає присудком, узгоджуючись з підметом в особі, числі, роді, наприклад: *Котився віночок по полю, просився у женчиків додому. Щедрик, щедрик, щедрівочка, прилетіла ластівочка. (Нар. творчість). Попід гору дівча, попід гору дівча ішло (В. Діденко). Попереду ідуть старші отамани (Л. Лепкий).*

Крім цього, дієслово може виконувати роль підмета, означення, додатка, наприклад: *Жити – народу служити (Нар. творчість). Хлопці прийшли на річку з наміром наловити риби.*

391

I. Прочитайте текст уголос. Доберіть до нього заголовок.

Мабуть, це й справді страшно – летіти в *невідомий*, повний таємниць і несподіванок міжзоряний океан. Сотні *небезпек* підстерігають там люди-

ну! Отож ті, хто летить у космос, якісь особливі, а може, і безстрашні люди? Ні, зовсім звичайні! Вони вміють побороти свої страхи й бути сильнішими за них, можуть спокійно поводитися за будь-яких обставин. Можливо, їм хочеться втекти, заплющити очі, заховатися, але вони знають, що цього робити не можна, і вчиняють так, як підказує їм розум (За К. Курбатом).

Юрій Гагарін

Леонід Каденюк

Олексій Леонов

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Про людей якої професії йдеться у тексті?
2. Випишіть із тексту дієслова. Поставте до них питання. Визначте синтаксичну роль.
3. До слів *побороти* й *безстрашний* доберіть синоніми.
4. Поясніть правопис виділених слів.

III. Розгляньте фотографії космонавтів і розкажіть, що ви знаєте про цих людей. Що вам відомо про розвиток української космонавтики?

392

Складіть словосполучення, добираючи до поданих іменників і прислівників дієслова. Визначте в словосполученнях головне і залежне слова. Визначте тип зв'язку між словами в утворених словосполученнях. Поставте питання від головного слова до залежного. Зробіть висновки.

1) Твір, картина, музей, космос, океан, батьки, справа, день, герой.

2) Радісно, старанно, весело, терпляче, уважно, наспростець, обережно, учора.

Зразок. *Писати твір, співати радісно.*

Візьміть до уваги!

Початковою формою дієслова є інфінітив (неозначена форма): (що робити?) *виконувати, робити, працювати.*

393

I. Прочитайте текст. Спишіть його, вставляючи пропущені літери. Доберіть до нього заголовок.

З..мля, що виколисує хліб, зітхає. Хлібороб, який успадкував від своїх прадідів усі голоси й п..р..мови, усі шепоти з..млі, вловлює оте з..мне

зітхання. Нелегко вирощувати хліб. Він засмаг на вітрах, облився дощами, вистраждав у висняних заморозках, зігрівся спокотним сонцем та невсипуючою працею хлібороба, і дарує нам щастя. Ось чому так шанує народ тих, хто вирощує хліб. Від батька до сина п.р.дається ця майстерність (За Н. Швець).

Пшенична нива –
гордість хлібороба

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Розкажіть, що ви знаєте про професію хлібороба. Чи є хлібороби у вашій родині?
2. Підкресліть у тексті дієслова. Визначте їх час. Назвіть початкову форму.
3. Поясніть розділові знаки у виділеному реченні.
4. Визначте розряди займенників.

III. Опишіть ілюстрацію, використовуючи різні частини мови.

394 Гра «Хто більше?».

Розділіться на дві команди. Кожна по черзі називає прислів'я, приказку або загадку про хліб. Зверніть увагу на те, щоб у них були вжиті дієслова. Переможе та команда, яка згадає більшу кількість фольклорних творів з різними дієсловами.

Запам'ятайте!

Дієслово має кілька морфологічних ознак, не властивих іншим частинам мови, зокрема час, вид, спосіб.

Дієслова мають три форми часу: **минулий** (*малював, намалював*), **теперішній** (*малює*) і **майбутній** (*малюватиме, намалює, буде малювати*), які виражають відношення дії або стану до моменту мовлення. У теперішньому і майбутньому часі дієслова змінюються за **особами й числами**, а в минулому – за **родами** (в однині) і **числами**.

Запам'ятайте!

Дієслова можуть означати завершеність або незавершеність дії. Дія, що не завершилася, тобто не обмежена в часі, передається дієсловами **недоконаного виду** (*пише, писав, писатиме*). Дія, що завершилася, передається дієсловами **доконаного виду** (*написав, напише*).

Відношення дії до дійсності з погляду того, хто говорить, передається дієсловами **дійсного** (*трудився, трудиться, трудитиметься*), **умовного** (*трудився б, працював би*) й **наказового** (*трудіться, працюйте*) способів.

- 395** Прочитайте виразно вірш. Виправте «помилки», яких припустився хлопчик. Випишіть дієслова та визначте їх морфологічні ознаки. За допомогою звертайтеся до тексту попередньої вправи.

Геть усе, усе на світі
переплутав хлопчик Вітя.
Каже: – Діти вчатьсЯ в полі,

а комбайн працює в школі.
Всіх людей стрижуть в лікарні,
а лікують – в перукарні.

Г. Малик

- 396** У «Словнику синонімів української мови» вміщено понад 20 синонімів до слова *говорити*. Підрахуйте, скільки таких слів у вашому словнику. Визначте їх лексичне значення та можливі ситуації використання. Складіть усно з дієсловами 3–4 речення.

- 397** I. Продовжіть низку дієслів (по 4–5 прикладів), що означають дії.

Готувати їжу: варити, смажити, ...

Будувати житло: фарбувати, клеїти, ...

Шити одяг: міряти, кроїти, ...

Конструювати машини: креслити, випробовувати, ...

II. У якій формі вживаються дібрані вами дієслова? Чи мають вони час, число, особу, рід?

- 398** I. Попрацюйте в групах. Підготуйте і запишіть висловлювання на запропоновані теми: а) використовуючи тільки дієслова, б) використовуючи різні частини мови.

1. «Техніки». Складіть інструкцію про користування якимось приладом.

2. «Кухарі». Напишіть рецепт приготування вашої улюбленої страви.

II. Подумайте, чи можна чітко описати процес праці лише за допомогою дієслів? З'ясуйте роль інших частин мови в передачі змісту висловлювання. Який спосіб дієслів переважав би у ваших інструкціях?

- 399** Чи знаєте ви?

I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. З'ясуйте тип мовлення. Спробуйте визначити спосіб дієслів.

Видатного фізика Альберта Ейнштейна спитали, ким би він став, якби міг почати життя спочатку.

– Водопровідником, – відповів Ейнштейн. – Дуже гарна професія: незалежна, щодня бачишся з новими людьми...

Відповідь ученого потрапила в газети. Через кілька днів він отримав листа. У ньому повідомлялося, що мрія вченого збулася і він може вважати себе водопровідником їхнього міста. Щоправда, лише почесним – більшого Ейнштейну водопровідники довірити не могли. Звісно ж, всяка справа майстра любить (*Дитячий календар*).

II. Творче завдання. Ваше життя тільки починається. Якщо б вам запропонували «зазирнути» у майбутнє, ким би ви хотіли себе побачити? Напишіть про це твір-роздум. За заголовок візьміть прислів'я з тексту.

§ 40. ОСОБЛИВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА: ДІЄПРИКМЕТНИК, ДІЄПРИСЛІВНИК

Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? Визначте стиль і тип мовлення. Подумайте, що можуть означати терміни *дієприкметник*, *дієприслівник*. Чи можна щось розказати про ці форми дієслова лише за їх назвами? Пригадайте, в якому розділі підручника вже йшлося про одну з цих дієслівних форм?

Є слова з примхливою вдачею. Їх зараховують то до однієї частини мови, то до іншої. Видається мені, що вони й самі іноді сумніваються: хто ж вони?! Якби їх запитали про це звечора, то була б одна відповідь. А вранці вони передумали б – і відповіли б інакше. Це ж дієприкметники й дієприслівники. Навіть у назвах просвічується їхня цікава природа (З кн. «*Таїна слова*»).

Запам'ятайте!

Дієприкметник – особлива форма дієслова, що вказує на ознаку предмета за дією, має ознаки і дієслова (вид, час), і прикметника (рід, число, відмінок), відповідає на питання: **який? яка? яке? які?** У реченні дієприкметник виконує роль означення: *Опале* *листя*, *наче різнобарвний килим*, *лежить на землі*. (*Опале* – доконаний вид, мин. час, (ознаки дієслова); середній рід, одн., наз. відм. (ознаки прикметника).

Дієприслівник – особлива незмінювана форма дієслова, яка означає додаткову дію і відповідає на питання: **що роблячи? що робивши? що зробивши?**

У дієприслівників зберігаються ознаки дієслова – вид і час. Подібно до прислівника, дієприслівник не змінюється і в реченні є обставиною: *Голосно курликаючи* (недоконаний вид, тепер. час, обставина способу дії), *у вечірньому небі пливли журавлі*.

У реченні дієприкметники та дієприслівники із залежними від них словами відокремлюються комами, наприклад: 1) *Я, задуманий, стомлений від безкінечного блукання містом, ледве дістався додому*. 2) *Тренуючись кожного дня, можна досягти відмінних результатів*.

400 Попрацюйте в групах. Підготуйте повідомлення про особливі форми дієслова.

1. «Учителі». Розкажіть про особливі форми дієслова, попередньо склавши план розповіді.
2. «Мовознавці». Пригадайте, за якими ознаками розрізняють дієприкметники й дієприслівники. Складіть (усно) алгоритм розпізнання цих особливих форм дієслова.

401 Випишіть в один рядок дієприкметники, в інший – дієприслівники. Складіть з чотирма словами речення. Не забувайте про розділові знаки.

Повертаючись, повернений, проспіваний, співаючи, співаючі, проспівавши, сказавши, сказаний, почувши, почутий, запалений, запаливши.

402 І. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Випишіть з нього дієприкметники. Поставте питання. Назвіть ознаки прикметника.

Ударив дзвін, усі *п'вагом** встали й *перехрестилися*. Дзвін пробив *тричі*: народ *зашумів*, *засуетився* і *повалив* до церкви. *Біліють* сорочки, *радують* око *барвисті* запаски, *іскряться* дукати на *запалених* сонцем *дівочих* шиях, *блищать* *кольорові* намиста, *розвиваються* по вітру *барвисті* стрічки, *вплетені* в коси *дівчат*. *Дівочі* голівки, *крім* стрічок, *уквітчані* ще й *барвінком* та *іншими* квітами.

Парубки в *чорних* і *сірих* *суконних* свитах, *підтягнені* *червоними*, *зеленими* чи *білими* поясами (*О. Воропай*).

Відродження стародавніх традицій

II. Зробіть фонетичний розбір слів *біліють*, *блищать*, *дзвін*.

III. Поясніть розділові знаки в третьому реченні.

IV. Розгляньте фотографію. Яке свято зображене? Порівняйте опис Великодніх свят, залишений відомим фольклористом О. Воропаєм, і сучасні традиції святкування.

На дзвіниці в щодалі наростаючому темпі калатають, видзеленькують Климіві дзвони. Ось вони ніби в жаркий танець пішли, наші дзвонята, квапляться, розганяючись дужче й дужче, весело й святково вимовляючи весняній Тернівщині:

– Клим дома – Хими нема!

Кленькаючи, климкаючи, видзвонюючи весело, танцюють на дзвіниці дедалі швидше, викликаючи своїм танцем-змаганням добрі усмішки в усіх кутках села.

Відклемкають, відбомкають великодні дзвони, і почнуться знов будні (За О. Гончаром).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.
2. Випишіть дієприслівники.
3. Які в тексті є синоніми до слова *дзвонити*?
4. Випишіть з тексту спільнокореневі слова.
5. Скажіть, яку роль виконують у тексті дієслова (передають настрій, вказують на динамічність дії тощо)?

§ 41. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА. ОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Прочитайте текст. Чи можна визначити час, рід або число виділених дієслів? Свою відповідь обґрунтуйте. Пригадайте, як називаються такі дієслова?

Слово було дано людині для того, щоб *дати* назву всьому, що є у світі. Адже для того, щоб про щось *говорити* й навіть *думати*, необхідно це якось *назвати* (З календаря).

Запам'ятайте!

Неозначена форма дієслова – це початкова форма дієслова. Її ще називають **інфінітивом**.

Дієслова неозначеної форми відповідають на питання що робити? (*малювати, друкувати*), що зробити? (*намалювати, надрукувати*) і мають закінчення **-ти, -ть** (переважно в розмовному і художньому стилях).

Після закінчення може стояти **-ся (-сь)**: *пишатися, сміятися, готуватись*.

Неозначена форма дієслова не має особи, роду, числа, часу, способу.

404 I. Прочитайте текст. Випишіть дієслова в неозначеній формі. Позначте їх закінчення.

Тепер рідко знайдеш домівку, де не було б телевізора. Легким дотиком пальця треба натиснути кнопку на пульті... І на екрані можна побачити героїв улюблених кінофільмів, дізнатися про життя людей на різних континентах*, і навіть помандрувати зоряними світами. Диво? Так! Але у XXI столітті воно звично називається телебаченням (За І. Мащенком).

II. Чи знаєте ви, коли з'явилося телебачення? Знайдіть про це інформацію і розкажіть своїм однокласникам.

I. Пригадайте особові займенники. Чи можна їх поєднати з дієсловом? Скільки у вас вийшло словосполучень? Чи змінювалися дієслова? Зробіть висновки.
II. Розгляньте таблицю. Розкажіть про особи дієслова. Наведіть власні приклади.

Особи дієслова

Особа	Однина	Множина
1-а	я (пишу)	ми (пишемо)
2-га	ти (пишеш)	ви (пишете)
3-тя	він, вона, воно (пише, гріє)	вони (пишуть)

Говори так!
кращати, меншати
світлішати

405 I. Поставте подані особові форми дієслова в початковій формі і запишіть.

Дивлюсь, бачу, сиджу, мовчу; кажеш, читаєш, радієш; креслять, думають, замовляють.

II. Поміркуйте, чим відрізняються особові форми дієслова від інфінітива? Доведіть свою думку.

- 406** Прочитайте словосполучення. Запишіть їх у два стовпчики: а) словосполучення з дієсловами неозначеної форми; б) словосполучення з особовими дієсловами. Якщо ви правильно розподілили слова, то з перших літер дієслів-інфінітивів складете назву фізичного явища, без якого кіно не може існувати, а з перших букв особових дієслів – назву поверхні, на якій фільми демонструються.

Зазиринути по той бік екрана, вимикати світло, експериментує з одягом, контролюють зображення, удосконалювати написане, радіє зустрічі, аналізує написане, настроюємо антену, контролювати зйомку.

- 407** I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їх значення. Замініть фразеологізми дієсловами-синонімами в неозначеній формі.

Зразок. Тільки й бачили – зникати.

Замилювати очі; втуплювати очі; очей не показувати; не вірити очам; поводити очима; очі на мокрому місці; ховати очі.

II. У яких стилях мовлення можуть бути використані ці фразеологізми?

408 Учіться спілкуватися!

Розіграйте діалоги, використовуючи фразеологізми *не вірити очам, замилювати очі*.

Запам'ятайте!

Неозначена форма дієслова виконує таку стилістичну роль: підкреслює в тексті раптовість подій, категоричність думки або передає наказ. Наприклад: *Побачити зорепад – загадати бажання. Довго сидіти на печі – не їсти з медом калачі. Стояти струнко!*

- 409** I. Прочитайте поради. Подискутуйте про їх доцільність.

1. Умикайте телевизор лише тоді, коли маєте вільний час. 2. Перед тим, як увімкнете телевизор, перегляньте телепрограму, визначте для себе найцікавіші фільми й програми. 3. Якщо таких багато, згадайте, що свіже повітря, зустріч з друзями, читання цікавої книжки принесуть вам більше користі. 4. Під час перегляду передачі або кінострічки сидіть прямо і якомога далі від екрана телевизора. 5. Пам'ятайте, що надмірне сидіння біля телевизора шкодить вашому зору.

II. Визначте особу дієслів. Замініть дієслова особової форми на інфінітиви, використовуючи допоміжні слова з довідки. Запишіть новостворений текст.

Довідка. Необхідно, треба, може, обов'язково, слід.

III. Поміркуйте, якого стилістичного відтінку набув створений вами текст (раптовості, категоричності або наказу).

410 Прочитайте речення. Визначте особу виділених дієслів. Що в них відсутнє? Чи можна вважати цю форму дієслів літературною? В якому стилі мовлення найчастіше живаються подібні дієслова?

1. Що воно – хто *запита*: всередині – пустота. Без'язикий і без вух, тільки й чути «бух» та «бух» (Д. Білоус). 2. Мамо, вечір *догора*, *Вигляда* тебе роса (Б. Олійник). 3. *Зліта* ластівка угору, над осокорами летить... (Л. Дмитерко).

411 Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми. Підкресліть граматичні основи дієслів.

1. Усе *минає*ся – правда *лишає*ся. 2. Хто хоче *зривати* троянди, хай не зважає на колючки (Нар. творчість). 3. У Біблії є така заповідь: *вчиняй* з людьми так, як би ти хотів, щоб *вчиняли* з тобою. 4. Слово «здрастуйте» здатне *пробуджувати* почуття взаємного довіру, *зближувати* людей, *відкривати* їхні душі (В. Сухомлинський).

412 Користуючись тлумачним словником, поясніть відмінності у значеннях дієслів: *відкривати* і *відчиняти* (I варіант), *рахувати* і *вважати* (II варіант). Складіть речення з цими словами.

413 Цікаве мовознавство!

I. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім уголос.

Одного разу дивиться Інфінітив, як змінюються за дієвідмінами дієслова, і говорить:

– Чи так слід змінюватися за дієвідмінами!

– А як? – питають дієслова. – Ти сам покажи.

– Я б, звичайно, показав, – говорить Інфінітив, – тільки у мене часу немає.

– Час ми знайдемо, – обіцяють дієслова. – Який тобі: теперішній, майбутній чи минулий?

– Давайте майбутній, – каже Інфінітив, щоб хоч якось відтягнути час. – Та не забудьте про допоміжне дієслово.

Дали вони йому допоміжне дієслово. Змінюється допоміжне дієслово, а Інфінітив і букву не змінить.

Навіщо йому змінюватися за дієвідмінами? Він – Інфінітив, у нього немає часу (Ф. Кривін).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Розкажіть, про які ознаки Інфінітива говориться в тексті.

2. Подумайте, чому Інфінітив обрав саме майбутній час.

3. Назвіть граматичні ознаки, не характерні для неозначеної форми дієслова.

4. Поясніть розділові знаки в третьому реченні.

Вимовляй так!

[пробу́джувати]

[Ѳзв'ін]

ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПISУ ПРИМІЩЕННЯ ТА РОЗДУМУ

414 I. Прочитайте текст уголос. Визначте його стиль, тему й основну думку. Доберіть заголовок.

Вітя Терен мерщій ускочив до хати й швиденько, доки мати не визирнула з кухні, роздягнувся, сів на стілець біля свого столу й схопив ручку. Замислено провів очима по кімнаті. Сонячне світло пробивається крізь напівприкриті жалюзі. Воно освітлює книжкову полицю, на якій сумують забуті книжки й журнали. З-під дубової шафи, що стоїть у кутку кімнати, ображено блимає картатий футбольний м'яч. А в іншому кутку стоїть новий телевізор. Ох, цей телевізор!

Коли до Віті зазирнула мати, він уже низько схилювся й почав писати твір.

Та про що ж писати? Нічого цікавого не було в нього на канікулах. Хлопець сердито подивився на телевізор, котрий байдуже блимав на нього великим оком. Це він, він винен, що йому нічого писати! От хай учителька й дає телевізор!

Вітя написав: «Я встав уранці, умився, поснідав, хотів іти гуляти. І просто так, щоб перевірити, чи працює, ввімкнув телевізор. А там показують мультиплікаційні фільми. І багато! Коли закінчили їх, почався фільм про пригоди двох хлопців улітку. Хіба я міг його пропустити? Ну, а тут і обідати час настав. І так кожного дня, поки телевізор не перевтомився, клацнув, кашлянув і замовк».

Вітя описав усе це, ще раз зиркнув на німотний екран й рішуче дописав: «Отак телевізор позбавив мене канікул» (За *В. Кавою*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте кількість мікротем у тексті.
2. Визначте тип мовлення. Назвіть слова, що вказують на послідовність подій, характеризують предмети, передають почуття, стан людини.
3. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.
4. Випишіть із тексту дієслова в неозначеній формі. Яку роль вони виконують?
5. Складіть складний план тексту. Визначте ті пункти плану, що відображають розвиток подій.
6. Перекажіть текст, дотримуючись типу мовлення (розповідь).

415 Підготуйте матеріали для класної стінгазети.

1. «Журналісти». Напишіть замітку про те, як учні вашого класу провели канікули.
2. «Тележурналісти». Розкажіть, яким телепередачам ви віддаєте перевагу. Чому?

Пиши так!
телепрограма
(рос. – телепрограмма)

§ 42. ПРАВОПИС НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

I. Пригадайте правила написання *не* з іменниками і прикметниками. Наведіть приклади.

II. Прочитайте українські народні прислів'я. Визначте їх тематику, поясніть зміст. Зверніть увагу на те, як пишеться *не* з дієсловами. Розберіть виділене дієслово за будовою. Зробіть висновки про написання *не* з дієсловами.

1. Не хочеш почути поганих слів, не кажи їх сам. 2. Краще не договори, ніж переговорити. 3. Знаєш – кажи, не знаєш – мовчи. 4. Коли сам добре не знаєш, то не говори. 5. Не слід *нехтувати* порадами друзів. 6. Слово не горобець, назад не вернеться. 7. Що вимовиш язиком, того не вигнеш і волом (*Нар. творчість*).

Запам'ятайте!

Не з дієсловами пишеться окремо, крім тих випадків, коли дієслова не вживаються без *не*. Наприклад: *не був, не чути*, але *ненавидіти, нездужати, хворіти*

416 Ознайомтеся з алгоритмом. Доберіть власні приклади правопису *не* з дієсловами.

Для того, щоб визначити, як пишеться *не* з дієсловом, міркуйте так:

417 Прочитайте слова. З'ясуйте значення незрозумілих вам слів за тлумачним словником. Скориставшись алгоритмом роздумів, поясніть написання дієслів.

не любити	нереститися
не чути	нездужати
не говорити	нервувати
не хворіти	неславити

Орфограма

не з дієсловом
непокоїти; недочути; не сказати

- 418** I. Прочитайте текст уголос. Доберіть заголовок. Знайдіть у тексті дієслова, дієприкметники, дієприслівники. Поясніть правопис *не* з дієсловами.

Розмовляючи з ким-небудь, важливо зосередитися на темі бесіди, підтримати її плавність, зробити цікавою. Жартувати треба обережно, щоб не образити оточуючих. Розмову треба вести так, щоб усі присутні могли взяти в ній участь. Не слід залишати без уваги ні людей похилого віку, ні дітей. Не реагувати на запитання, не відповідати на них – не ввічливо.

Не годиться відповідати на запитання лише «так» або «ні». Обов'язково треба додати ще кілька слів (З журналу).

II. Учіться спілкуватися!

Доповніть текст 3–4 правилами ведення бесіди.

- III. Попрацюйте в парах. Розгляньте малюнок. Яка ситуація спілкування на ньому зображена? По черзі поставте кілька запитань за змістом малюнка і дайте на них відповіді.

- 419** Спишіть словосполучення, виправляючи помилки. Обґрунтуйте написання *не* з дієсловами. З 2–3 словосполученнями складіть речення і запишіть.

Невідкладати на завтра; недочути головного; ніколи негорювати; не боятися перешкод; нездужає дитина; невдався на зріст; незважитися подивитися на сонце; не навидіти брехню.

- 420** Поясніть значення наведених дієслів. Складіть з ними словосполучення і запишіть їх за зразком.

Зразок. *Недобачати* – погано бачити. Давно став недобачати.
Не добачати – не помічати. *Не* добачати своїх помилок.

Недоказати, не доказати; нездужати, не здужати; недоказувати, не доказувати.

- 421** I. Прочитайте висловлювання. Визначте його основну думку. Доберіть заголовок. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис не з дієсловами. Міркуйте за алгоритмом.

Шкода від слова набагато серйозніша, ніж від мовчанки. Ніколи (не) вдавайте, ніби знаєте більше, ніж є насправді. (Не) будьте ні надто мовчазними, ні надміру балакучими. Намагайтесь (не) повторюватися під час розповіді. Більшість речей цікаві тільки тоді, коли про них розповідають стисло і один раз. (Не) забувайте, що уважний слухач – це благо з усіх благ (За Е. Поуст).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Знайдіть у тексті антоніми.
2. Доберіть синоніми до слова *розповідати*.
3. Підкресліть у тексті спільнокореневі слова. Позначте графічно корінь.

- 422** Замініть подані речення й словосполучення дієсловом з *не*. З дібраними дієсловами складіть речення.

1. Сказати не все, що планувалося. 2. Хвилюватися перед якоюсь подією. 3. Відчувати до когось почуття ворожнечі. 4. Бути не зовсім здоровим. 5. Не пам'ятати себе (через сильне хвилювання).

- 423** I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Порівняйте правопис не з дієсловами в українській і російській мовах.

**Будь в словах так же вежлив,
как и во всем**

Никогда (не)давай прозвища и клички товарищам. Это одних унижает, иных больно ранит. (Не)разговаривай с товарищами и взрослыми свысока. (Не)говори быстро и с излишней горячностью. (Не)старайся перекричать собеседника. Если он говорит громко, ты говори тихо, тогда собеседник тоже перестанет кричать (З журналу).

Довідка. *Прозвища* – прізвиська; *свысока* – зверхньо; *горячность* – гарчковість.

II. Пригадайте, як ви розмовляєте з друзями, рідними, сусідами. Чи знаєте про свої мовленнєві недоліки? Чи боретеся з ними? Наведіть усно декілька порад, які ви хотіли б додати до тексту.

- 424** **Творче завдання.** Сформулюйте правила ведення розмови по телефону, взявши за зразок текст попередньої вправи. Розкажіть, чи дотримуетесь ви цих правил. Розіграйте діалоги за складеними правилами.

Пиши так!
вельмишановний
пані та панове
добродій (добродію)

§ 43. ДОКОНАНИЙ І НЕДОКОНАНИЙ ВИДИ ДІЄСЛІВ. ПЕРЕХІДНІ ТА НЕПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА

I. Прочитайте прислів'я. Визначте їх тематику. Чи є в них слова, що римується? Які це частини мови?

II. Запишіть у перший рядок дієслова, що означають дію, яка відбулася, а в другий – довготривалу, незавершену. На які питання відповідають дієслова кожного рядка?

1. Уся сім'я збереться – серце матері радісно заб'ється. 2. Батька покинеш, сам загинеш. 3. Рідна мати високо руку підводить, та помалу б'є. 4. Сім'я на матері тримається, хата батьком підпирається. 5. Нема того краму*, щоб купити маму (*Нар. творчість*).

Запам'ятайте!

Дієслова, що означають завершену дію або дію, початок якої вже відбувся, і відповідають на питання **що зробив?** **що зроблю?**, називаються дієсловами доконаного виду. Вони бувають минулого (*написав, написала, написали*) і майбутнього (*напишу, напише, напишуть*) часу.

Дієслова, що означають дію, яка не закінчилася повністю, і відповідають на питання **що робив?** **що роблю?** **що буду робити?**, називаються дієсловами недоконаного виду. Вони мають форми минулого (*писав, писала, писали*), теперішнього (*пишу, пишеш, пишуть*) і майбутнього (*писатиму, писатиме, будуть писати*) часу.

425* I. Прочитайте висловлювання відомого мовознавця. Поясніть, чи зрозуміли ви його зміст.

Коли описуються якісь події, то дієслова доконаного виду чергуються з недоконаним; перші – характеризують самі події, а другі – служать своєрідним тлом, що доповнює цю характеристику (*В. Русанівський*).

II. Перепишіть уривок з вірша. Підкресліть дієслова. Визначте вид та функцію використаних у тексті дієслів доконаного (охарактеризувати події, вказати на завершеність дії) та недоконаного (вказати на незавершеність дії) виду.

Приснилося, що я вернувся додому...
Іду, дивлюсь: мій край, моя земля,
Сміються в сонці золотому
Річки, і села, і поля.

Олександр Олесь

III. Доведіть правильність думок В. Русанівського, використовуючи за приклад поданий уривок.

- 426** І. Спишіть текст, вставляючи на місці пропусків дієслова з довідки. Поміркуйте, з якою метою автор використовує в тексті дієслова, що означають швидкий рух: *бігти, летіти, мчати*.

Швидко ... поїзди степами, швидко ... кораблі морями, ще швидше ... літаки попід небесами, та найшвидше ... материне серце. Через гори, через води, через краї чужі мчить воно ластівкою, шукаючи й виглядаючи синів. А сини ані вісток не ..., ані самі не ... (За І. Багряним).

Довідка. *Бігти, плисти, летіти, мчати, подавати, прибувати.*

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1. Подумайте, чому автор порівнює материне серце з ластівкою.
2. Визначте в тексті вид дієслів.
3. Підкресліть дієприслівники.
4. Знайдіть у тексті метафори.

Вимовляй так!
[пише^нц':а]
[с'м'ійец':а]

427 Лінгвістична гра.

Переможе той, хто першим правильно виконає завдання.

1. Замініть фразеологізми дієсловами і запишіть їх.
2. Визначте вид дібраних дієслів і запишіть за зразком. З двома фразеологізмами складіть речення.

Зразок. *Відкладати в довгий ящик – зволікати (недок. вид).*

Вбирати з молоком матері; лізти поперед батька в пекло; не погладити по голівці; вести свій рід; вирвати з корінням.

- 428** Прочитайте словосполучення. Визначте вид дієслів. Зробіть висновок про те, як утворилися дієслова доконаного виду.

Сфотографувати брата – фотографувати брата; брати додому – взяти книжку; зупинитись відпочити – зупинятись у знайомих; налагодити пристрій – налагоджувати відносини; скликати друзів – скликати голосно.

Запам'ятайте!

В українській мові види дієслів утворюються за допомогою **префіксів** (*пам'ятати – запам'ятати*), **суфіксів** (*ступати – ступнути*), **чергування кореневих голосних і приголосних** (*допікати – допекти*), **наголосу** (*склика́ти – скликати*).

- 429** Від дієслів недоконаного виду утворіть за допомогою суфікса *-ну-* дієслова доконаного виду. З двома утвореними дієсловами складіть речення. Підкресліть у них граматичні основи.

Розвивати, стрибати, свистіти, стукати, ступати, кидати, дути, розгортати.

- 430** І. Продовжіть низку дієслів, що означають назви дій, які виконуються у певних видах трудової діяльності. Який вид трудової діяльності характеризує кожна група слів? Визначте вид дієслів та способи їх утворення.

1) Доглядати, поливати ... 2) Мити, витирати ... 3) Варити, смажити ...

II. Хто з членів вашої родини найчастіше виконує названі дії? Розкажіть, як піклуються про вас рідні. Як ви їм допомагаєте?

- 431** Прочитайте, правильно наголошуючи дієслова. Згрупуйте їх за видом. Поясніть на прикладі видових пар, чим відрізняються дієслова доконаного і недоконаного виду.

Приймати, продовжитися, виручати, посприяти, прийняти, виручити, сприяти, продовжити.

- 432** Перепишіть словосполучення. Визначте вид дієслів. Складіть усно речення з дієсловами, вид яких можна розрізнити тільки за допомогою наголосу.

Оформляти стінгазету; купатися в річці; допомогти дідусеві; вітати рідних; заспівати колискову; прикрасити залу; малювати фарбами; скликати гостей; скликати друзів; читати книжку; прочитати байку; писати твір; написати листа.

- 433** Творче завдання. I. Складіть письмову розповідь про свого батька або дідуся, вчителя праці чи класного керівника, використовуючи дієслова доконаного виду. Придумайте заголовок. Використовуйте слова з довідки.

Довідка. Прочитати, поміркувати, змайструвати, допомогти, зателефонувати, перевірити, підготуватися, виконати.

II. Замініть усно дієслова доконаного виду дієсловами недоконаного. Чи змінився текст?

434 Гра «Хто більше?».

За кілька хвилин від слова *бачити* утворіть префіксальним способом якомога більше дієслів доконаного виду з різними смисловими відтінками. З трьома дієсловами складіть речення. Переможе той, хто першим правильно виконає завдання.

- 435** I. Спишіть текст, розкриваючи дужки, вставляючи пропущені букви й апостроф. Доберіть до нього заголовок. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.

Шануй і поважай матір і бат..ка. Вони дали тобі жи..я. Ти будеш дорослою людиною, але для них до останн..ого їхн..ого подиху залишишся д..тям. Своєю працею й піклува..ям вони н..суть радіст.. у твою колиску. (Не)забувай, що бат..ки також мають.. право на радіст.. . Де б ти (не)був, (ні)коли (не)забувай про свою рідну домівку. Завжди пам..ятай про неї (За В. Сухомлинським).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Підкресліть у тексті дієслова. Визначте їх вид.
2. Доберіть синоніми до слів *домівка*, *піклування*.
3. Визначте розряди займенників.

4. Напишіть продовження тексту, висловлюючи свої думки про шану й повагу до батьків.

- 436** Творче завдання. Складіть висловлювання на тему: «Моя родина». Використайте дієслова: *любити, pestити, планувати, поважати, наслідувати, довіряти, піклуватися, радіти*.

437 Цікаве мовознавство.

I. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Обґрунтуйте свій вибір.

В українській мові більшість дієслів керує у словосполученні іменниками в певному відмінку. Так, дієслово *дякувати* керує іменником у давальному відмінку: *дякую батькові*, дієслова *вживати* й *учити* – іменниками в родовому відмінку: *вчити мови, не вживати зайвих слів*. Частина дієслів керує залежним словом у давальному відмінку з прийменником: *сподіватися на обід, чекати на початок* (За Б. Антоненко-Давидовичем).

II. Випишіть ключові слова й словосполучення. Перекажіть текст, використовуючи їх.

438 Доберіть до дієслів відповідні іменники, користуючись довідкою. Підкресливши другу літеру кожного іменника й вставивши знак м'якшення, де необхідно, ви дізнаєтеся, чи правильно виконали завдання.

Братися, дякувати, чекати, навчатися, знатися, вибачати, укритися, пізнати.

Довідка. *На пирогах, друзів, на таксі, снігом, до справи, звичаю, на слові, за ходю.*

Запам'ятайте!

Дієслова поділяються на перехідні й неперехідні.

Перехідними називають дієслова, що означають дію, спрямовану на інший об'єкт, тобто таку, що виконується над якимось предметом або особою. При перехідних дієсловах об'єкт дії (додаток) виступає у формі знахідного відмінка без прийменника. Наприклад: *косив (що?) траву, писати (що?) твір, вивчити (що?) вірш, годувати (кого?) кошеня, побачити (кого?) його*.

Але іноді залежні від перехідних дієслів іменники або займенники можуть уживатися у формі родового відмінка. Це відбувається, якщо:

1) при дієслові є частка **не**: *не косити трави, не писати твору, не вивчив вірша*;

2) дія переходить не на весь предмет, а на його частину: *приніс води, насипав цукру, купив хліба*.

Неперехідними називають дієслова, що означають дію або стан предмета, які не спрямовані на інший об'єкт. Наприклад: *цвітуть сади, сміються діти, жовтіють соняшники*. Дієслова з **-ся (-сь)** належать до неперехідних.

439 Складіть з дієсловами словосполучення, в яких кожне дієслово буде мати значення неперехідного й перехідного. Запишіть за зразком.

Зразок. *Вибирає для сусідки (неперех.), вибирає подарунок (перех.).*

Вивчає, будує, малює, радіє, співає, заспокоює, набирає.

440 Утворіть від перехідних дієслів неперехідні з -ся і запишіть. Складіть усно з ними речення.

Доводити, готувати, зібрати, зустрічати, вибачати, займати, прощати.

Запам'ятайте!

В українській мові деякі дієслова вимагають від залежних слів інших відмінків, ніж у російській мові.

Українська мова	Російська мова
<i>дякую батькові</i>	<i>благодарю отца</i>
<i>сісти до столу</i>	<i>сесть за стол</i>
<i>бродити лісом</i>	<i>бродить по лесу</i>
<i>готуватися до іспитів</i>	<i>готовиться к экзаменам</i>

441 Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Складіть усно з трьома словосполученнями речення.

В десять часов, при любой погоде, под редакцией, заслуживать внимания, ждать ответа, простить сына, учить языку, считать другом, видеть собственными глазами, говорить на украинском языке, согласно приказа, во время антракта.

442 Запишіть в один стовпчик словосполучення з перехідними дієсловами, а в інший – з неперехідними. Якщо ви правильно виконали завдання, то з других літер іменників складете закінчення прислів'я: «Три нещастя є в людини: смерть, старість і ...».

Почути оплески, коливатися під вітром, побачити помилку, зустріти агронома, надіслати за адресою, піти в бібліотеку, з'їсти вареники, збирати янтар, мандрувати степом, усміхнутися дитині.

§ 44. ЧАСИ ДІЄСЛОВА. СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ ЧАСУ ДІЄСЛІВ

Прочитайте речення. Випишіть дієслова, поставте до них питання. Подумайте, як співвідносяться у реченнях дії, позначені дієсловом, з реальним часом: відбулися до моменту мовлення, відбуваються у момент мовлення, відбудуться після моменту мовлення? Спробуйте самостійно визначити часи дієслів у реченнях.

1. Відцвіли сади й весняні первоцвіти. 2. Відцвітають сади й весняні первоцвіти. 3. Відцвітуть сади й весняні первоцвіти.

Запам'ятайте!

В українській мові існують три форми часу: минулий, теперішній, майбутній.

Дієслова минулого часу означають дію, що відбулася раніше моменту повідомлення про неї, і відповідають на питання **що робив? що зробив?** Наприклад: *Дощ закінчився (що зробив?) раптово. Учень готувався (що робив?) до контрольної роботи.*

Дієслова минулого часу змінюються за числами (*допоміг, допомогли*), а в однині ще й за родами (*вивчав□, раділа, сходило*).

Дієслова теперішнього часу означають дію, яка відбувається тоді, коли про неї повідомляють, і відповідають на питання **що робить? що роблять?** Наприклад: *Учениця пише (що робить?) твір. Люди готуються (що роблять?) до свята.*

У теперішньому часі дієслова змінюються за числами (*говорю, говорять*) й особами (*пишу, говориш, розуміє, співають*).

Дієслова майбутнього часу означають дію, яка відбудеться після того, як про неї повідомили, і відповідають на питання **що робитиме? що буде робити? що робитимуть? що будуть робити?** Наприклад: *Завтра я вітатиму (що робитиму?) друга з днем народження. Завтра ми будемо вітати (що будемо робити?) шкільну команду з перемогою.*

Дієслова майбутнього часу мають просту, складну та складену форми, наприклад: *зрадію – буду радіти, повідомлятимемо – будемо повідомляти, зустрінеш – будеш зустрічати.*

443 I. Прочитайте. Поставте питання до дієслів. Усно складіть 3–4 поширених речення.

Дрімає ліс, пташка прокинеться, літо збігло, *прийшла* осінь, іде дощ, тане сніг, небо потемніло, земля ожила, *посіємо* пшеницю, *зазеленіла* трава, *співають* пташки, лине щебетання, *пролітають* лебеді, сонце виплигло, сьогодні буду сіяти.

II. Запишіть дієслова у три стовпчики: а) теперішній час; б) минулий час; в) майбутній час.

III. Розберіть виділені дієслова за будовою. Зверніть увагу на час дієслова і морфеми. Зробіть висновки.

Говори так!
плів, мів, вів,
брів, пряв

444 I. Прочитайте текст уголос. Яке слово або словосполучення з тексту можна використати як заголовок?

Весна – це дивовижне оновлення природи, це свято, це всюдисуще торжество життя. Її ознаки довкруг помітні ще задовго до танення сні-

гів, до повсюдного зелен-квіту. Усе наче застигло, притаїлось перед великою переміною.

Рослинний світ весь у тремкому очікуванні. Ще сніги довкруз, а вербози вже викинули пухнасті ніжні котики. Ми зламуємо вербові гілки, ставимо їх у воду на столі, милуємось, і трепетні почуття огортають нас, серце сподіваннями повниться (А. Кондратюк).

II. Знайдіть дієслова, визначте їх час. Яка стилістична роль наявних часових форм?

III. Розгляньте картину. Яке враження вона справила на вас? Поділіться своїми думками з однокласниками.

Степан Яровий.
Весна в Ялті

Візьміть до уваги!

Дієслова **теперішнього часу** мають особові закінчення, наприклад: *вчу, вчиш, вчать; знаю, знаєш, знають*.

Дієслова **минулого часу** творяться від основи і н ф і н і т и в а за допомогою суфіксів **-в** (після основ на голосні у чоловічому роді) та **-л-** (жіночий і середній рід, а також всі роди у множині). Наприклад: *зустрічав, зустрічала, зустрічало, зустрічали*. У дієсловах з основою на приголосний суфікс **-в** у чоловічому роді відсутній (порівняйте: *могли – міг – могла*).

Дієслова **майбутнього часу** доконаного виду творяться від відмінюваних дієслів за допомогою префіксів: *читаю – прочитаю, пишеш – напишеш*. Дієслова майбутнього часу недоконаного виду творяться за допомогою суфікса **-м-** (складна форма): *читатиму, писатимеш* і дієслова **бути** (складена форма): *буду читати, будеш писати*.

445

I. Прочитайте текст мовчки. Визначте стиль мовлення, тему, мікро-теми. Чи відоме вам таке свято? Можливо, ви самі брали в ньому участь?

День Європи в Києві

Завтра Київ зустрічатиме гостей з *Польщі*, *Німеччини*, *Англії*, *Угорщини*, *Хорватії*, *Чехії*, *Словенії* та багатьох інших європейських країн. Вони прибудуть на особливе свято – *День Європи*. Вже сьогодні Хрещатик вражає буянням барв. Хитаються свічки каштанів, майорять прапори й прапорці, лине музика, чути розмови багатьма мовами.

Започаткували День Європи кілька років тому. Головна мета свята – ознайомити жителів України з традиціями і культурою європейських держав, встановити дружні зв'язки з однією з найбільших країн Європи.

Учасники готувалися до святкування цілий рік: складали програму, добирали матеріали, запрошували відомих гостей. Тому всі, хто прийде завтра на головну вулицю столиці, будуть радіти – на них чекатиме велика культурна програма (З журналу).

Святковий Хрещатик

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть з тексту дієслова, визначте їх час та спосіб творення.
2. Поясніть написання виділених слів.
3. Розіграйте діалоги за поданим текстом.

446

I. Утворіть за зразком дієслова минулого часу і запишіть їх.

Зразок. Починати – починав, починала, починало, починали.

З'являтися, блищати, йти, спостерігати, розпочинати, укривати, звертатися.

II. **Творче завдання.** Використовуючи утворені дієслова, складіть і запишіть твір-мініатюру на одну з тем: «Пробудження весняного лісу», «До нашого міста (села) завітала красуня-весна», «На святі». Визначте тип і стиль висловлювання.

447 Змініть дієслова теперішнього часу за особами. Запишіть їх. Позначте графічно закінчення. Складіть усно з двома дієсловами речення.

Намагатися, тренувати, збирати, підняти, образити, використовувати.

448 I. Спишіть текст, записуючи подані в дужках дієслова у формі теперішнього часу. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.

Голомозі* квіткарі вечорами обсідали Андрія. Він розповідав їм, що (бачити) у снах квіти, як вони (перешіптуватися) з сивими зорями. Ви-гадував казки про дивовижні краї, де квіти не тільки (пахнути), але й (розмовляти), і (ходити), і (гратися) в піжмурки, а (в'янути) лише тоді, коли в тій країні (з'являтися) хоч одна нещаслива людина (За В. Симо-ненком).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте (усно) вид, час і особу кожного з ужитих у тексті дієслів.
2. Доберіть синоніми до слова *розмовляти*. Визначте, якими відтінками значення вони відрізняються.

449 I. Перекладіть словосполучення українською мовою. Утворіть і запишіть усі можливі форми минулого часу дієслів. Поясніть уживання примен-ників у – в (як засіб милозвучності).

Заехал в тоннель, плавав в море, гостил в Одессе, был в Умани, будем ехати в Карпаты, будем писать сочинение, будем соревноваться.

II. Зробіть висновки про особливості творення часових форм дієслова в українській мові.

450 I. Прочитайте дієслова, правильно наголошуючи їх. Зробіть висновок про особливості наголошування дієслів минулого часу.

Відніс, віднесла, віднесло, віднесли; привіз, привезла, привезло, при-везли; долив, долила, долило, долили.

II. Складіть речення з трьома дієсловами і запишіть їх.

451* В українській мові у деяких дієсловах минулого часу наголошується останній склад: принесла́, налила́, замела́. Доповніть низку дієслів 4–5 власними прикладами. Потренуйтеся у вимові дієслів, поданих у ра-мочці.

Говори так!
брала́ була́
пекла́ взяла́

452 I. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім – уголос. Визначте його тему й основну думку. Поміркуйте, чи можна замінити дієслова минулого часу теперішнім, зберігаючи смисл висловлювання.

Наші предки розумілися на рослинах. Вони збирали цілющі трави саме тоді, коли ті ставали найбільш корисними: у час цвітіння, повного до-

зрівання чи тільки на початку росту. При цьому в одних рослин збирали тільки квіти й насіння (кмин), в інших – коріння й плоди (шипшина, глід), а ще в інших – стебло з листям (м'ята, любисток, материнка, чебрець тощо).

Кохалися українці у розведенні квітів, прикрашали ними свої оселі. Як своєрідний оберіг доглядали мальви (За О. Ковальчуком).

II. Доберіть синоніми до слів *предки*, *оселя*. Визначте особливості їх лексичного значення.

III. У першому реченні підкресліть граматичну основу.

453

I. Прочитайте уривок з казки. Сформулюйте основну думку тексту одним реченням. Уявіть, що ви спостерігаєте описаний автором процес. Опишіть його, використовуючи дієслова теперішнього часу. Як змінився зміст тексту?

Прийшла весна. Із землі виткнулася зелена стрілка. Вона швидко росла, потім розділилася на два листочки. Листочки стали великі. Між ними з'явився маленький пагін. Він піднявся, нахилився до одного листка і ось на світанку розцвів сріблястим Дзвіночком. Це був Дзвіночок Конвалії... (За В. Сухомлинським).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть дієслова минулого часу, графічно позначте суфікси. Визначте число та рід дієслів.
2. Доберіть синоніми до слова *прийшла*. Якими відтінками значення вони відрізняються?

III. **Творче завдання.** Пофантазуйте, що сталося далі. Придумайте «Казку про Конвалію» за поданим початком. Проведіть конкурс на найпоетичнішу казку.

Візьміть до уваги!

Дієслова теперішнього часу в значенні минулого виконують таку стилістичну роль: допомагають адресату мовлення краще уявити описувані події, наблизитися до відповідної ситуації.

454 I. Спишіть текст, уставляючи пропущені літери. Поясніть орфограми.

Першими, як зійде сніг, зацвітуть крокуси, за ними голубі прол..ски й сон-трава. А там – ро..пустят..ся грона бузк.. . Зас..ніє з..мля, укрившись кил..мом незабудок, дзвіночків, барвінку. Згодом стрімко пов'ют..ся вгору пагони запашного горошку і кручених паничів. І зап..шаєт..ся ка..ковий ро..май в..сняного квітування (З журналу).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Сформулюйте запитання за змістом тексту і дайте на них відповіді.
2. Визначте час і особу дієслів.
3. Усно змініть у тексті час дієслів на минулий. Чи змінився зміст висловлювання? Зробіть висновок.
4. Зробіть фонетичний розбір слова *дзвіночків*.

Візьміть до уваги!

Дієслова майбутнього часу в значенні минулого виконують таку стилістичну роль: допомагають адресату мовлення краще уявити описувані події, підкреслити усталеність певних дій незалежно від часу, коли про них говориться. Переконатися в цьому вам допоможе вправа 455.

455 I. Прочитайте текст. Визначте час дієслів. Поясніть, з якою метою автор використовує дієслова майбутнього часу замість минулого.

Березень підкрався непомітно.

...Три дні змагалось сонце з туманом і хмарами. Визирне на мить, подарує земля сніп проміння, і знову закриють його волохаті хмари. І, нарешті, сонце перемогло (За О. Донченком).

II. Чи спостерігали ви коли-небудь за змінами, що відбуваються в природі навесні? Продовжте усно текст, використовуючи поданий початок.

456 Чи знаєте ви?

Спишіть текст, обираючи в дужках правильний варіант. Обґрунтуйте свій вибір.

Поєднання червоного і блакитного кольорів у букеті (символізує, означає) вірність і кохання. Жовтий колір (символізує, означає) радість, повагу до старших, а у поєднанні з червоним – недовір'я. Білими квітками (підкреслюють, зазначають) чистоту, а у поєднанні з червоними – нагороду (З журналу).

457 I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть дієслова, визначте їх час, особу, перехідність.

Как сохранить цветы, которые вы купили накануне праздника?

Стебли цветов подрезают наискось острым ножом и ставят цветы на два часа в воду комнатной температуры. Затем заворачивают букет в газету и кладут на нижнюю полку холодильника.

Можете не сомневаться – наутро ваши цветы будут такими же красивыми и свежими, как и вчера (З кн. «Корисні поради»).

II. Визначте стиль тексту. Поясніть, чому переважають дієслова 3-ї особи множини.

458 I. Уважно прочитайте тексти. Визначте їх стиль і тему.

Неначе густим молоком облиті фруктові дерева. Ось ви-струнчилися у весняному вбранні вишні, сливи, черешні, груші. І очей від них не одведеш! Тягне до них, підійдеш, милуєшся і не намилиуєшся (О. Копиленко).

У народній медицині широко використовують плодоніжки, молоді пагони і листя вишні. Сировину заготовляють у різні строки: гілки і листя – у травні; плодоніжки збирають разом із стиглими плодами. Сушать їх у затінку на відкритому повітрі (З кн. «Лікарські рослини»).

II. Назвіть основні ознаки художнього і наукового стилів мовлення.

III. З'ясуйте час дієслів та особливості вживання дієслів 2-ї особи однини і 3-ї особи множини.

459 **Самодиктант.** Пригадайте вірш Павла Тичини «Гаї шумлять». Запишіть уривок з вірша, додаючи дієслова. При потребі скористайтеся довідкою. Визначте усно вид, особу і час дієслів.

Гаї ... –

я ... .

Хмарки ... –

... .

Милуюся – ... ,
чого душі моїй
так весело.

Гей, дзвін ... –

іздалеку.

Думки ... –

над нивами.

Над нивами-приливами,
купаючи мене,
мов ластівку.

Довідка. Шумлять, слухаю, біжать, милуюся, дивуюся, гуде, пряде.

460 **Учіться спілкуватися!**

Уявіть, що ви знаходитесь у казковій країні квітів. Складіть діалог від імені мешканців цієї країни за однією із ситуацій: дві квітки планують взяти участь у «Конкурсі краси» або квіти розповідають про те, як їх доглядають господарі.

461 Підготуйте усні повідомлення, використовуючи дієслова всіх часових форм. Стиль мовлення оберіть самостійно.

1. «**Біологи**». Надайте інформацію про цілющі властивості кількох лікарських рослин.
2. «**Фольклористи**». Розкажіть одну-дві легенди про квіти або рослини.
3. «**Краєзнавці**». Розкажіть про лікарські рослини, які ростуть на території вашого району чи області.

§ 45. ДІЄСЛОВА І ТА II ДІЄВІДМІН

I. Пригадайте, що ви знаєте про дієвідміни.

II. Поставте дієслова *йти, планувати, стежити, говорити* в 3-й особі множини, назвіть особові закінчення. Довільно назвіть кілька дієслів і також поставте їх у 3-й особі множини. Що ви помітили? Зробіть висновки та звертєся з поданою нижче таблицею.

Дієвідміни

Особа	I дієвідміна			
	Дієслова, що у 3-й особі множини мають закінчення <i>-уть (-ють)</i>			
	Однина		Множина	
1-ша	<i>пишу</i>	<i>чую</i>	<i>пишемо</i>	<i>чуємо</i>
2-га	<i>пишеш</i>	<i>чуєш</i>	<i>пишете</i>	<i>чуєте</i>
3-тя	<i>пише</i>	<i>чує</i>	<i>пишуть</i>	<i>чують</i>
Особа	II дієвідміна			
	Дієслова, що у 3-й особі множини мають закінчення <i>-ать (-ять)</i>			
	Однина		Множина	
1-ша	<i>кричу</i>	<i>гою</i>	<i>кричимо</i>	<i>гоїмо</i>
2-га	<i>кричиш</i>	<i>гоїш</i>	<i>кричите</i>	<i>гоїте</i>
3-тя	<i>кричить</i>	<i>гоїть</i>	<i>кричать</i>	<i>гоять</i>

Орфограма

Букви *е(є), и(ї)* в особових закінченнях дієслів *пишеш, чуєш, говориш, стоїш*

Вимовляй так!

[говор'у] – [говори'єш]
[скачу] – [скаче'ш]
[кажу] – [кажут']

462 Дієслова *бігати, читати, мріяти, ходити, сподіватися* поставте в усіх особах теперішнього часу і запишіть. Підкресліть закінчення. Визначте, до якої дієвідміни належить кожне зі слів. Прочитайте записане вголос, правильно вимовляючи кожну словоформу.

463 Прочитайте інфінітиви. Від них утворіть 3-ю особу множини і запишіть за зразком, графічно позначте особові закінчення.

Зразок.

Інфінітив	I дієвідміна	II дієвідміна
<i>виїжджати</i>	<i>виїжджають</i>	
<i>кричати</i>		<i>кричать</i>

Освятчувати, тривати, зробити, зачекати, поставити, глянути, годувати, побачити, стояти, відступити, пропонувати, подорожувати.

464 I. Спишіть текст, уставляючи пропущені букви. Підкресліть дієслова і визначте їх особу.

Подорож, мандрівка пр..нос..ть щоразу відчуття збагач..ння. Тобі відкрива..т..ся нові світи, ти мовби народжу..шся то для сього, то для того, п..режива..ш пригоди, прон..ка..ш у *найпотаємніші* закутки краю, оп..ня..шся серед людей, *найближчих* до з..млі. І несподівано відкрива..ш, що цих людей оточує таємничий, загадковий світ (За П. Загребельним).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. З якою метою автор використав у тексті дієслова 2-ї особи однини? Прочитайте, замінюючи в реченнях 2-гу особу однини на 1-шу особу множини. Чи змінився текст?
2. Випишіть із тексту синоніми. Визначте, якими відтінками значень вони відрізняються.
3. Визначте ступінь порівняння виділених прикметників.

Вимовляй так!

[турбу́єс'а]

[буду́єц'а]

[зайі́жджа́єш]

465 Прочитайте, правильно вимовляючи звуки в дієсловах.

Котиться, зустрічають, створюються, милуєшся, підводишся, відбувається, починається, боїшся, вариться, доводжу, дзвонять, вмиватиметься, ходжу, звертається, говориться, пишеться, берешся.

466 I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Спишіть, записуючи подані в дужках дієслова у потрібній формі.

Як хороше мандрувати літом Україною! Як хороше пройтись тобою, земле моя! Поля (видзвонювати) золотими струнами *стеблин*, над білими гречками (гудіти) невидимі арфи, жайворонок (грати) в блакиті на першій скрипці, а соняшники (бити) в золоті литаври*.

Ти (стояти) серед буйного *привілля* і (відчувати), як з *глибини* серця (зріти) пісня. Тільки (торкнутися) до неї теплий вітер – і (заграти) вона (За І. Цюпою).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Визначте час, вид, дієвідміну й особу дієслів.
2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Поясніть розділові знаки в другому реченні.

467 Попрацюйте в групах.

1. «Літературознавці». Пригадайте, що таке метафора. З якою метою використовують цей літературний прийом? Наведіть приклади з тексту, а також з інших творів української літератури.
2. «Учителі». Сформулюйте кілька запитань за змістом тексту і попросіть своїх однокласників дати на них відповіді. У вас має вийти коротенький діалог про подорожі. Не забувайте про культуру мовлення!
3. «Телеведучі». Назвіть радіо- й телепередачі, присвячені подорожам. Перекажіть зміст однієї з передач своїм однокласникам.
4. «Письменники». Складіть фантастичну розповідь про подорож на одну з планет Сонячної системи.

468 I. Прочитайте дієслова вголос. Назвіть звуки, які чергуються.

Лежати – лежу, бігати – біжу, хід – ходити, кликати – кличу, боятися – бійся, стояти – стій, сидіти – сиджу, носити – несу, замів – замела.

II. Зробіть висновок про чергування звуків під час зміни форм дієслова (виду, способу, часу, особи, числа). Перевірте правильність або хибність ваших міркувань за поданим правилом.

Візьміть до уваги!

У коренях дієслів під час зміни форм (вид, спосіб, час, особа, число) відбувається чергування голосних та приголосних звуків: [д] – [дж] (*водити* – *воджу*, *сидіти* – *сиджу*); [с] – [ш] (*писати* – *пишу*, *просити* – *запрошу*); [е] – [і], [е] – [о] (*вести* – *вів*, *нести* – *ношу*, *іти*); [о] – [і] (*стояти* – *стій*, *боятися* – *бійся*); [о] – [а] (*котити* – *качати*, *скочити* – *скакати*).

У дієсловах II дієвідміни з основою на **б, п, в, м, ф** у 1-й особі однини й у 3-й особі множини (в теперішньому часі або в простій формі майбутнього часу) перед закінченням з'являється **л**: *купити* – *куплять*, *ловити* – *ловлю*, *ламати* – *ломлю*.

469 Поставте дієслова в 1-й особі однини та в 3-й особі множини. Поясніть чергування приголосних. Складіть з 3–4 словами словосполучення і запишіть.

Любити, сипати, робити, спати, славити, ловити, графіти.

470 Поставте дієслова у формі 2-ї особи майбутнього часу і запишіть їх за зразком. Визначте вид дієслів.

Зразок. *Забезпечити* – *забезпечиш*, *забезпечуватимеш*, *будеш забезпечувати*; *забезпечите*, *забезпечуватимете*, *будете забезпечувати*.

Гуляти, тренуватися, спостерігати, мчатися, ображатися.

471 Прочитайте, порівняйте та поясніть написання українських і російських дієслів. Перевірте себе за поданим після вправи правилом.

Любиш – любишь, умієш – умеешь, купаються – купаются, навчаєшся – учишься, смієшся – смеешься, будуються – строятся.

Запам'ятайте!

В українській мові у дієсловах 2-ї особи однини теперішнього часу знак м'якшення **не пишеться**: *печеш, катаєшся*.

У 3-й особі однини і множини після **т** знак м'якшення **пишеться**: *намагається, сміється*.

472 Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Складіть усно 2–3 речення.

Подъезжаешь к дому, варишь кашу, равняешься на лучших, спускаешься к реке, веселятся вместе, отличаются по цвету, обращаются за помощью, пользуются популярностью.

473 1. Прочитайте речення. Яка тема їх об'єднує? Спишіть, уставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми.

1. Коли перебува..ш у старовинних наших містах, завжди диву..шся, як уміли предки виб..рати місця для посел..ння (*І. Вихованець*). 2. Якщо ви розповіда..те про якусь пригоду, то виклада..те окремі її події так, як вони насправді відбувалися (*І. Тoman*). 3. Подив..шся на небо мальоване, поглян..ш на землю милу, і не зна..ш, де почина..ться і де закінчу..ться білий всесвіт, і де ти знаход..шся в ньому (*М. Стельмах*). 4. Хто бував на Україні? Хто бував і зна.., той нехай згада.., а хто не бував і не зна.., той нехай собі уяв..ть, що там, як усі садочки зацвіт..ть і всі соловейки зац..беч..ть, – краса неземна (*За Марком Вовчком*).

II. Виконайте такі завдання:

1. Визначте вид, час, дієвідміну й особу 4–5 дієслів (на вибір).
2. Знайдіть дієслова у 2-й особі та поясніть їх написання.
3. Визначте розряди займенників у останньому реченні.

474 **Творче завдання.** Подорожі можна здійснювати не тільки реальні, але й віртуальні чи уявні. Читаючи книгу чи мандруючи Інтернетом, можна за кілька хвилин перетнути океан, спуститися під землю, здолати найвищі гірські вершини, побувати в різних містах світу... Виконайте одне із завдань:

1. Розкажіть про свої книжкові подорожі та про літературних героїв, які вас супроводжували під час таких мандрівок.
2. Складіть усно твір-роздум про вчинки людей на основі прочитаних творів.

475 Додайте до іменників відповідні слова з довідки і запишіть. Утворіть і запишіть від 5–6 дієслів форми 2-ї і 3-ї особи однини і множини теперішнього й майбутнього часу. Позначте особові закінчення. Поясніть орфограми.

Літак – літати, ... Поїзд – рушати, ... Планер – ширяти, ...
Корабель – ходити, ... Велосипед – мчати, ...

Довідка. Відправлятися, гнати, нестися, злітати, зустрічати, летіти, перевозити, їхати.

476 I. Прочитайте слова. Поясніть, якими відтінками значення вони відрізняються. Як ви гадаєте, чи можуть вони взаємозамінюватися в одному тексті?

Чекати, дождитися, ждати; їхати, їздити, пересуватися.

II. Придумайте усно три речення зі словами одного синонімічного ряду.

477 Запишіть поданий текст, замінюючи виділені дієслова синонімами.

Ми стояли на зупинці і вже 10 хвилин *чекали* трамвая.

– *Чекаємо* й *чекаємо*, а він не *їде*. Мабуть, заблукав, – не витримав я.

– *Чекай*, обов'язково *приїде*. Він або затримується, або поламався. Ти ось подумай, як раніше люди *їздили* на великі відстані? – заспокоював мене Роман.

– Як? Сідали та й *їхали*. Ой, а чим *їхали*? Трамваїв же не було!

– *Їхали* санями взимку, а возами влітку і не скаржилися, на відміну від тебе!

Поки тривала наша розмова, *приїхав* трамвай. Я заходив у нього й думав, як добре, що хтось вигадав трамваї, тролейбуси, автобуси й усякий транспорт (З газети).

478 Чи знаєте ви?

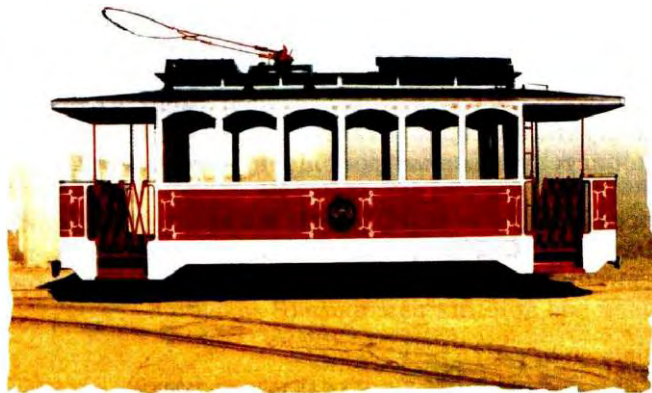
I. Прочитайте текст. Визначте його тему, тип і стиль мовлення. Сформулюйте основну думку. Придумайте назву. Стисло перекажіть.

У 1879 році наш співвітчизник Федір Піроцький *представив* у Петербурзьке товариство кінної залізниці готовий проект трамвая.

Однак минуло чимало часу, перш ніж Товариство дозволило провести експеримент в одному зі своїх парків. Це сталося в Петербурзі 3 вересня 1880 року. «Особливо незвичайним здається, – писали в газетах, – що вагон, який рухає невидима сила, майже миттєво, за бажанням машиніста, *зупиняється* й починає *їхати* назад».

Пролетіли роки, і Піроцькому все ж таки пощастило побачити перший київський трамвай. Новенькі жовто-червоні вагони легко *долали* стрімкий підйом від Подолу до Хрещатика (За Л. Сапожниковим).

Перший київський трамвай

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Випишіть із тексту дієслова. Визначте їх вид, час і дієвідміну.
2. Від виділених слів утворіть дієслова 1-ї та 2-ї особи однини і множини теперішнього і майбутнього часу.
3. З'ясуйте стилістичну роль часу дієслів.
4. Зробіть морфологічний розбір порядкових числівників.

479 I. Прочитайте і поясніть значення фразеологізмів. Спишіть, уставляючи пропущені букви. Підкресліть назви транспортних засобів.

1. В...ликому возові в...лика й дорога. 2. Спал...ти кораблі. 3. Держ...ться, як сліпий плота. 4. С...д...ти, як собака у човні. 5. Конем не об'їд...ш. 6. Конем не дож...н...ш.

II. Замініть фразеологізми словом або словосполученням. Складіть діалог на 2–3 репліки з використанням фразеологізмів.

480 Прочитайте загадки і за названими діями відгадайте, про що в них ідеться. Визначте час, вид, особу, дієвідміну дієслів.

1. Їду-їду – нема сліду, ріжу-ріжу – не наріжу. 2. День і ніч добрі люди топчуть мої груди. 3. На чужій спині їде, а на своїй – тягар везе. 4. Як натиснеш на педаль, побіжить в далекі далі. 5. Коли нема – чекають, а приїде – тікають. 6. Тріщить, а не цвіркун, летить, а не птиця, везе, а не кінь. 7. Удень мовчить, а вночі кричить (*Нар. творчість*).

ДОПИС У ГАЗЕТУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

481 I. Прочитайте текст. Чи зацікавив він вас? Чи багато нової інформації ви дізналися? Визначте стиль мовлення. Пригадайте його особливості.

Протягом століть в Україні існувала густа мережа водних і сухопутних транспортних артерій*. З найдавніших часів основними видами сухопутного транспорту українців були сани й вози, а водного – човни, пороми й плоти.

Із плином часу транспорт зазнавав докорінної реконструкції*. Значного розвитку набули новітні види транспорту – залізничний, автомобільний та авіаційний. Створено ряд сучасних марок тепловозів та електровозів, збільшено довжину залізничної мережі. Широко розповсюджене повітряне сполучення. На Київському авіаційному заводі імені Антонова розроблено й уведено в експлуатацію серію літаків: «АН», «Мрія». Як комунальний транспорт використовуються метрополітен, автобуси, тролейбуси та трамваї.

Україна має великі морські порти в Ялті, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі та інших містах. Традиційні вітрильники та пароплави виїшли з ужитку, а човни використовуються здебільшого для спорту, рибальства, перевезення людей або дрібних вантажів (*З газети*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доберіть до замітки назву. Визначте тему та основну думку.

Новітні види транспорту –
залізничний, повітряний.

2. Випишіть ключові слова (слова на позначення транспортних засобів). Пригадайте якомога більше назв марок автомобілів, мотоциклів, велосипедів, літаків.
3. Розкажіть про переваги й недоліки подорожування різними видами транспорту.
4. Подумайте, з якою метою пишеться допис у газету. Яким повинен бути допис, щоб зацікавити читачів?

Візьміть до уваги!

Допис у газету носить інформаційний характер. Для цього добирають цікавий матеріал, подають його лаконічно, переконливо, з опорою на достовірні факти. Автор допису повинен ставити собі за мету позитивно впливати на читача, зацікавити його новими фактами, спонукати до дії.

482

Творче завдання. Напишіть дописи в газету зі шкільного життя (екскурсії, подорожі, зустрічі тощо), попередньо склавши план викладу матеріалу.

Оформіть ваші замітки на комп'ютері: оберіть шрифт, стиль, формат тощо. Доповніть розповідь фотоматеріалами, якщо такі є. Проведіть конкурс стінгазет між паралельними класами.

§ 46. СПОСОБИ ДІЄСЛІВ

Спишіть речення. Підкресліть дієслова. Визначте, в якому з речень дієслово означає: а) дію, що відбувається; б) дію, що відбуватиметься за певних умов або обставин; в) наказ або спонукання до дії. Чи є при дієсловах якісь допоміжні слова? Зробіть висновки.

1. Учітеся, брати мої, думайте, читайте, і чужому навчайтесь, і свого не цурайтесь (*Т. Шевченко*). 2. Нема скарбів, дорожчих за освіту, і, поки можеш, ці скарби збирай (*Рудакі*). 3. Де б я не був, куди не закинуло б мене

життя, я завжди пам'ятатиму про тебе, моя перша вчителько! (З газети). 4. Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний. 5. Так, я буду крізь сльози сміятись! 6. Пождав би ти місячної ночі (З тв. *Лесі Українки*).

Запам'ятайте!

В українській мові дієслова мають три способи: дійсний, умовний і наказовий.

Дійсний спосіб означає дію, яка дійсно відбулася, відбувається або буде відбуватися. Наприклад: *пишу, писав, буду писати, писатиму*.

Дієслова дійсного способу теперішнього і майбутнього часу змінюються за особами й числами, минулого – в однині за числами і родами.

Дієслова умовного способу вказують на дію, яка може відбутися за певних умов чи обставин. Наприклад: *написав би, писали б, закотилося б, зустрів би*.

Умовний спосіб утворюється від дієслів минулого часу за допомогою частки **би (б)**, яка може стояти після дієслова чи перед ним або відділятися від нього кількома словами.

Наказовий спосіб означає наказ, заохочення, спонукання до виконання дії. В українській мові є три форми наказового способу: 1-ша особа множини: *пишімо*; 2-га особа однини та множини: *пиши, пишіть*. Наказ може виражатися й за допомогою частки *хай (нехай)* і дієслова: *хай пише, нехай пишуть*.

У значенні наказового способу можуть уживатися інфінітив або дієслова інших способів, наприклад: *Стояти! Написав би ти мені листа (умовний). Чи не дасте мені трохи печива?*

483

Розкажіть про способи дієслів в українській мові, використовуючи ключові слова: *означають, утворюються, мають, можуть уживатися, закінчуються*. Наведіть власні приклади.

484

Попрацюйте в групах. Утворіть від слів *навчатися, слухати, поважати* дієслова дійсного, умовного і наказового способів. Складіть з ними 3–4 речення, пов'язані з навчанням.

485

I. Закінчіть речення і запишіть їх.

1. Як (би) я робив зарядку щодня, то... 2. Як (би) я вивчив сьогодні вірш напам'ять, то... 3. Як (би) мені дозволили батьки, то... 4. Якщо (б) у мене був папуга, то... 5. Якщо (б) усі учні в школі були уважними один до одного, то...

II. **Творче завдання.** Напишіть твір-мініатюру (4–5 речень), узявши за початок одне з речень. Оберіть відповідний стиль мовлення.

486 I. Уважно прочитайте текст. Спишіть його, розставте, де потрібно, розділові знаки та лапки. Поясніть ваш вибір.

Під гіллястою липою сидів Старий Учитель, записував до школи дітей. До нього підійшов сивий дідусь. Учитель пильно подивився на нього, заплющився на мить і знову глянув йому у вічі. Остапе, це ти? тихо запитав Старий Учитель. Я, вчителю... Привів онука... малого Остапа промовив сивий дідусь. Старий Учитель і його перший школяр обнялися й поцілувалися. Остап зітхнув і тихо промовив Літа минають, учителю... (За В. Сухомлинським).

II. Підкресліть дієслова, визначте усно їх спосіб, вид і час.

III. Замініть у тексті дієслова дійсного способу дієсловами умовного способу. Чи змінився зміст тексту?

487 На уроках української літератури ви вивчали байки Леоніда Глібова. Пригадайте їх. Доберіть із них кілька дієслів умовного способу. Скажіть, яку дію означають дієслова умовного способу. Розкрийте їх стилістичну роль.

488 Утворіть від поданих дієслів усі форми наказового та умовного способів і запишіть їх.

Сміятися, знати, читати, складати, учити, ходити, робити, творити, жити, залишити, плакати.

489 Розгляньте таблицю. Зверніть увагу на особові закінчення дієслів наказового способу.

Особа	Однина	Множина	Закінчення
1-а	—	<i>пишімо, скажімо, станьмо</i>	<i>-імо, -мо</i>
2-а	<i>пиши, кажи, читай, відповідай, сядь□, клич□</i>	<i>пишіть, скажіть, читайте, кличте, сядьте</i>	<i>-и, нульове, -іть, -те</i>
3-я	<i>хай читає</i>	<i>хай читають</i>	<i>-є, -уть(-ють), -ать(-ять)</i>

Візьміть до уваги!

Якщо основа дієслова закінчується м'якими приголосними [д'], [т'], [з'], [с'], [л'], [н'], то у 2-й особі однини в кінці таких дієслів обов'язково пишеться знак м'якшення (ь): *виходь, відвернись, дозволь, дістань, залазь*.

Після літер *п, в, ч* та *р* знак м'якшення не пишеться: *клич – кличмо – кличте*.

490 I. Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть їх значення. Визначте спосіб дієслів. З'ясуйте їх стилістичну роль.

1. Хто знання має, той мур ламає. 2. Учися змолоду – пригодиться на старість. 3. Шануй учителя, як родителя. 4. Більше думай, а менше го-

вори. 5. Поки живеш – учися. 6. Навчай інших – і сам навчишся. 7. Людей питай, а свій розум май! (Нар. творчість).

II. Як ви гадаєте, чому в приказках і прислів'ях найчастіше вживаються дієслова у формі дійсного й наказового способів?

491 I. В українській мові існує багато способів висловити прохання, наказ. Закінчіть речення, в яких висловіть прохання, побажання. Поміркуйте, якого відтінку надають реченням дієслова наказового способу.

1. Якщо ви зможете, то ... 2. Зробіть послугу, ... 3. Якщо вам не важко, ... 4. Будь ласка, дайте ...

II. **Учіться спілкуватися!**

Розіграйте діалоги, використовуючи складені речення.

492 I. Прочитайте речення і поясніть, у якій мовленнєвій ситуації є доречним кожен із прикладів і як він характеризує мовця.

1. Допоможи мені! 2. Будьте ласкаві, допоможіть мені! 3. Може, ти мені допоможеш? 4. Чи не допоміг би ти мені? 5. Допоможи мені все-таки! 6. Спробуй, допоможи мені! 7. Так ти допоможеш мені?!

II. Промовте речення вголос з відповідною інтонацією.

III. Поясніть розділові знаки в кінці речень. Чим вони зумовлені?

493 I. Прочитайте виразно текст. Чи погоджуєтеся ви з автором?

Ми, українці, – нація, яка споконвіку прагне багато знати, а це утверджує нашу віру, що вічно будемо на цій землі. Нас втоптували в землю і забороняли мову, а ми *відроджуємося, живемо, ростемо і дужчаємо, воскресемо* з вічності і *сяємо* на світовому небозводі іншим народам, бо маємо незнищенне начало – освіту (За Я. Гояном).

II. Утворіть від виділених дієслів форму наказового способу. Яку дію означають дієслова наказового способу? У чому полягає їх стилістична роль?

III. Доповніть авторський текст власними роздумами про важливість освіти (4–5 речень) і запишіть їх. Дієслова підкресліть.

494 I. Перекладіть текст пам'ятки і запишіть. Визначте спосіб дієслів, з яких починається кожен пункт.

Об отношении к учебнику

1. Обращайтесь с учебником аккуратно, ведь по нему будут заниматься и другие ребята.

2. Берегите учебник, ведь в него вложен труд многих людей.

3. Любите книгу: из нее вы получаете знания.

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Доповніть пам'ятку кількома своїми пунктами, обираючи потрібні форми дієслів.

2. Підкресліть займенники, визначте їх розряди і відмінки.

3. Прочитайте вголос український варіант пам'ятки, замінюючи дієслова інфінітивами. Що змінилося в інтонації й стилі пам'ятки? Який варіант, на вашу думку, кращий? Подискутуйте про доцільність таких пам'яток.

§ 47. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

I. Спишіть текст. Підкресліть дієслова. Визначте їх форми.

II. Чи є у тексті не відомі вам форми дієслова? Чим вони відрізняються від уже відомих? Зробіть висновки.

Ось і прокотився над землею перший весняний грім. Загриміло, зашуміло! Не встиг він долинути до обрію, як з великої чорної хмари, випереджаючи одна одну, захлюпали величезні краплини дощу. Вони залопотіли об дахи, побігли веселими спініними струмочками по землі. Перехожі, поглядаючи на небо, хапалися за парасолі – хоч би не задощило надовго! (З календаря).

495 Прочитайте текст. Знайдіть у ньому дієслова, що означають дію безвідносно до особи. Порівняйте такі дієслова з особовими формами.

Ранок у неділю видався теплий, безхмарний. За Сулою спочатку по-світлішало, зарожевіло, а потім запалало, запалахкотіло, мов на пожежі. І раптом з-за далекого темного обрію висунувся вузький серпик і почав швидко рости (За В. Маликом).

Запам'ятайте!

Безособові дієслова називають дію або стан, що відбуваються самі по собі, без діючої особи. Вони вживаються на позначення: 1) явищ природи: *вечоріє, гримить*; 2) переживань, психічних або фізичних станів людини, бажань тощо: *горює, морозить, кортить*.

Такі дієслова змінюються за особами, числами, родами: *пахне, війнуло, смеркалося, лихоманить*.

Безособові дієслова завжди виконують роль присудка у реченнях, де не буває підмета.

496 Спишіть речення. Підкресліть безособові дієслова, визначте їх вид і час. Розберіть виділене слово за будовою.

1. Гроза надходила. Зробилося зовсім темно (Гр. Колісниченко). 2. Довкола мене гриміло, ревло, клекотіло, мов у котлі (І. Франко). 3. Посутеніло. Між Дніпром і Доном Перун переморгнувся з Посейдоном (Л. Костенко).

4. Мело, крутило, скаженіло навколо, огортаючи присмерками весь край (О. Гончар).

497 Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Підкресліть безособові дієслова. Яку роль вони виконують у реченні?

1. За окном темнеет. 2. Ему нездоровится. 3. На улице потемнело. 4. Светает. 5. Водой подмыло берег. 6. Рассветало.

498 Складіть із поданими дієсловами пари речень так, щоб у першому були наявні підмет і присудок, а в другому – лише безособове дієслово-присудок.

Тиснути, повернути, терпіти, займатися, хмаритися, гриміти, горіти.

499 I. Прочитайте текст. Визначте його стиль, тип мовлення.

Знову грякнуло, затріщало, застукотіло над головами. Злива дужчала. Стало темно, як пізнього надвечір'я. В небі трахкотіло, грюкало, тріщало, гупало. Здригалася, коливалася земля. Здавалося, цьому буйству і шаленству не буде кінця (За В. Маликом).

II. Випишіть безособові дієслова.

III. Поясніть лексичне значення слова *надвечір'я*.

§ 48. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

I. Запишіть кілька слів: іменників, прикметників, числівників. Розберіть їх за будовою, позначивши значущі частини слова. Поясніть, яким чином утворилися наведені вами слова.

II. Пригадайте і розкажіть про відомі вам способи словотвору в українській мові.

500 I. Прочитайте текст, складіть до нього простий план і перекажіть. Придумайте заголовок.

У стародавні часи користувалися *клепсидрою* – водяним годинником, у якому час визначали за кількістю води, що перетікала з однієї посудини в іншу. Будували його так: у посудину з маленькою дірочкою у дні наливали воду або іншу рідину. В процесі витікання рівень води знижувався. На стінки посудини наносили позначки, які вказували час.

Водяні годинники мали різну форму, в основному циліндричну. Але древні майстри помітили, що при зменшенні об'єму води швидкість її витікання в такій посудині змінювалася. Тому почали виготовляти водяні годинники у формі перевернутого зрізаного конуса (З журналу).

II. Випишіть дієслова. Доберіть до них спільнокореневі слова. Розберіть 2–3 дієслова за будовою, визначте значущі частини слова. Чи можете ви самостійно встановити спосіб творення дієслів?

Візьміть до уваги!

В українській мові дієслова утворюються за допомогою таких способів:

- префіксального: *помити, полити, злити*;
- суфіксального: *купувати, будувати*;
- префіксально-суфіксального: *збільшувати, обезбарвити, налічувати*.

501 Самодиктант. Прочитайте дієслова. Визначте спосіб їх творення. Закрийте книгу і запишіть дієслова з пам'яті. Перевірте себе за підручником. Якщо ви запам'ятали всі слова – результат відмінний, 9 – добрий.

Сказати, вказати, переказати, розказати, проказати, наказати, доказати, підказати, виказати, відказати, заказати, приказати, недоказати.

502 За допомогою префіксального способу утворіть від поданих дієслів якомога більше нових. Новоутворені слова запишіть. Позначте префікси графічно.

Везти, нести, мити, рити, говорити, писати, купити, берегти, вести.

503 І. Прочитайте прислів'я і приказки. Від виділених слів префіксальним і суфіксальним способом утворіть дієслова.

1. Доки здоров'я *служить*, то чоловік не тужить. 2. Без здоров'я немає *щастя*. 3. Здоров'я маємо – не дбаємо, а погубивши, *плачемо*. 4. *Бережи* одяг, доки новий, а здоров'я – доки *молодий*. 5. Веселий *сміх* – здоров'я. 6. *Держи* голову в холоді, а ноги в теплі – проживеш довгий вік на землі (*Нар. творчість*).

II. Поясніть правопис *не* з дієсловами.

III. Доберіть до підкреслених дієслів антоніми.

504 І. Прочитайте текст. Визначте спосіб творення виділених дієслів.

Треба берегти хребет і *запам'ятати*, що він *розвивається* до двадцяти одного року. Особливої уваги вимагає профілактика сколіозу*, адже його може спричинити незручне довготривале *сидіння* в одній позі під час занять. Щоб не було сколіозу і проблем із зором, треба кожного дня *виконувати* фізичні вправи і вести активний спосіб *життя* (*З газети*).

II. Доберіть до підкреслених іменників спількореневі дієслова. Виконайте їх розбір за будовою.

III. Складіть пам'ятку про те, як треба берегти здоров'я.

505 Гра «Хто більше?».

Зіграйте у цю гру із сусідом (сусідкою) по парті або з друзями. Правила прості: від поданих слів треба утворити якомога більше дієслів різними

способами. Переможе той, хто протягом 5-ти хвилин запише найбільшу кількість дієслів і визначить спосіб їх творення.

Червоний, сніданок, промова, спів, оберіг, густий, ква, ой, білий.

- **506** Доберіть і запишіть за зразком дієслова з протилежним значенням. З трьома антонімічними парами складіть речення.

Зразок. *Зчепити – розчепити, принести – віднести.*

Роззутися, увімкнути, ввезти, озброїти, розпочати, зійтись, недоїсти.

- † **507** Складіть усно речення зі словами *заселяти** і *засилати**. Поясніть, чим відрізняється їх лексичне значення. Зробіть морфологічний розбір першого слова.

МОНОЛОГІЧНЕ ВИСЛОВЛЮВАННЯ. ПОВІДОМЛЕННЯ НА ЛІНГВІСТИЧНУ ТЕМУ

- 508** Що таке монолог і діалог? Чим вони відрізняються? Прочитайте і зіставте тексти. Визначте їх стиль, тип мовлення, тему, основну думку. За текстами розіграйте ситуації спілкування.

1. Керамічні вироби на території України відомі ще за часів трипільської культури. Українські гончарі традиційно виготовляли глечики, горщики, тарелі, кухлі тощо. Так, селище Опішня на Полтавщині ще з XVII століття славиться своїм глиняним посудом.

Нині українська кераміка надзвичайно популярна в світі. На Гуцульщині основним осередком гончарства став Косів, де виготовляють ритовану кераміку – глиняні вироби, по яких роблять орнамент способом вдавлення, видряпування (по ситому матеріалу). На Полтавщині посуд розписують соковитим рослинним орнаментом. Для Гуцульщини характерний рослинний орнамент у поєднанні з геометричними мотивами.

Розмаїття гончарних виробів – одна з ознак розвитку декоративно-ужиткового мистецтва України (З *енциклопедії*).

Українська кераміка

2. – З якого часу відомі в Україні керамічні вироби?

– Керамічні вироби на території України відомі ще за часів трипільської культури.

– Які вироби виготовляли українські гончарі?

– Українські гончарі славилися своїми глечиками, горщиками, тарелями тощо.

– Чи користується кераміка попитом у наш час?

– Так, сучасна кераміка в Україні надзвичайно популярна.

– Чи є в нашій країні центри гончарства?

– Так, це селище Опішня на Полтавщині, яке ще з XVII століття славилось своїм глиняним посудом, місто Косів на Гуцульщині.

– Які характерні особливості виробів з глини?

– Косівська ритована кераміка – це глиняні вироби, по яких роблять орнамент способом вдавлювання, видряпування (по ситому матеріалу). На Полтавщині посуд розписують соковитим рослинним орнаментом. Для Гуцульщини також характерний рослинний орнамент у поєднанні з геометричними мотивами. Розмаїття гончарних виробів – одна з ознак розвитку декоративно-ужиткового мистецтва України.

509 Учіться спілкуватися!

Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Побудуйте діалог на основі перекладеного монологу. Розіграйте діалог. Не забувайте про культуру мовлення та спілкування!

Человек потерял запятую, стал бояться сложных предложений, искал фразы попроще. За несложными фразами пришли несложные мысли.

Потом он потерял знак восклицательный и начал говорить тихо, с одной интонацией. Его уже ничего не радовало, не возмущало, он ко всему относился без эмоций.

Затем он потерял знак вопросительный и перестал задавать всякие вопросы. Никакие события не вызывали его любопытства.

Еще через пару лет он потерял двоеточие и перестал объяснять свои поступки.

К концу жизни у него остались только кавычки. Он не высказывал ни одной собственной мысли, совсем разучился мыслить.

Берегите знаки препинания! (За А. Каневським).

510 Творче завдання. Протягом навчального року ви дізналися багато нового, навчилися правильно використовувати в мовленні частини мови. Тому пропонуємо вам скласти монологічне висловлювання на лінгвістичну тему, зокрема про вивчене на уроках української мови. Підготуйтеся до усного виступу на одну з таких тем: «**Цікава наука морфологія**», «**Для чого треба знати частини мови?**», «**Чого я навчився (навчилася) протягом року?**», «**Казка про Морфологію**», «**Подорож країною Морфологія**». Скористайтесь поданими нижче порадами.

Поради.

1. Обирайте тему, яка вам найбільше подобається.

2. Відберіть невелику кількість інформації, щоб можна було побудувати повідомлення докладно, з опорою на факти.

3. Визначте стиль висловлювання, його головну думку.
4. Складіть план висловлювання, під час виступу намагайтесь не відхилятися від нього.
5. Змінійте темп мовлення, визначте, де робити паузи.
6. Співвідносьте гучність голосу з розміром приміщення, де ви доповідатимете.
7. Продумайте міміку та жести.
8. Розташуйтеся перед слухачами так, щоб було добре видно всіх.
9. Запитання записуйте, щоб потім дати на них змістовні відповіді.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

I. Розкажіть про дієслово як частину мови, використовуючи подані в таблиці ключові слова і словосполучення.

Ми знаємо:

- що таке дієслово (як частина мови);
- яку роль виконує дієслово у реченні й мовленні;
- його граматичні ознаки;
- особливі й особові форми дієслова;
- дієслова I та II дієвідмін;
- способи творення дієслів;
- особливості написання дієслів

Ми вміємо:

- розрізняти дієслова доконаного і недоконаного виду, часи і способи дієслів; дієвідміни;
- правильно наголошувати дієслова;
- використовувати дієслова в мовленні залежно від стилю мовлення

II. Перевірте свої знання за допомогою тесту!

1. *Дієслово – це:*
  - а) частина мови, що означає дію предмета або стан і відповідає на питання **щ о р о б и т и?** **щ о з р о б и т и?**;
  - б) частина мови, що означає ознаку предмета або його належність комусь або чомусь і відповідає на питання **я к и й?** **ч и й?**;
  - в) частина мови, що означає назву предмета і відповідає на питання **х т о?** **щ о?**.
2. *У якому рядку всі слова – дієслова?*
  - а) Навчатися, грати, гра, навчання;
  - б) звучати, робити, говорити, писати;
  - в) дія, переказ, перехід, запуск.
3. *У якому рядку всі дієслова одного виду?*
  - а) Іти, посидіти, побілити, вити, перепитати;
  - б) говорити, прочитати, виконувати, забути;
  - в) учителювати, зливати, пекти, зупинятися.
4. *У якому рядку всі дієслова дійсного способу?*
  - а) Сідаю, сідатимеш, сяду, сиджу, сядьмо;
  - б) лежати, ліг, ляжуть, лягатиму, будемо лежати;
  - в) пиши, писав би, напишу, напишемо, писатимемо.

5. У якому рядку всі дієслова теперішнього часу?
  - а) Несу, носиш, несуть, носимо, несе;
  - б) прилітаю, прилетиш, прилітаємо, прилетить;
  - в) готуєшся, готувався, готуватимешся, будеш готуватися.
6. У якому рядку всі дієслова майбутнього часу?
  - а) Будемо читати, прочитаю, читатимеш, читав би, читай;
  - б) записуватиму, запишеш, запишу, записав;
  - в) сміятимемося, будемо сміятися, сміятимуться, буду сміятися.
7. У якому рядку всі дієслова належать до I дієвідміни?
  - а) Колоти, боротися, сіяти;
  - б) спати, читати, танцювати;
  - в) писати, горіти, молоти.
8. У якому рядку всі дієслова належать до II дієвідміни?
  - а) Віяти, косити, орати;
  - б) говорити, мостити, пестити;
  - в) пекти, варити, смажити.
9. У якому рядку всі дієслова належать до безособових?
  - а) Світає, здається, видається;
  - б) біліє, білити, вибілити;
  - в) підморожує, підмерзає, підморозив.
10. У якому реченні правильно визначено синтаксичну роль виділених дієслів?
  - а) Біле світло полів одбіліло, відсвітило, сплигло, відлилось (Б. Мозелевський).
  - б) Біле світло полів одбіліло, відсвітило, сплигло, відлилось (Б. Мозелевський).
  - в) Біле світло полів одбіліло, відсвітило, сплигло, відлилось (Б. Мозелевський).
11. У якому рядку подано правильний варіант морфологічного розбору дієслова з такого речення: Гроза погримувала грізно (Л. Костенко)?
  - а) Дієслово, означ. дію, п. ф. – погримувати; недок. вид., неперех., дійсн. спосіб, мин. час, 3-тя ос. одн., II дієвідм.; присудок.
  - б) дієслово, означ. дію; п. ф. – погримувати; док. вид., неперех., дійсн. спосіб, мин. час, 3-тя ос. одн., II дієвідм.; присудок.
  - в) дієслово, означ. дію; п. ф. – погримувати; недок. вид., перех., дійсн. спосіб, мин. час, 1-ша ос. одн., I дієвідм.; присудок.
12. У якому рядку є дієслова, що за змістом найбільше підходять до поданих слів і словосполучень: *пісні, народні пісні, сучасні пісні*?
  - а) Лунають, написано, співають;
  - б) звучать, люблять, думають;
  - в) живуть, слухають, малюють.

III. Розкажіть про свої захоплення, використовуючи дієслова.

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

511

I. Прочитайте текст спочатку мовчки, потім – уголос. Визначте стиль, тип мовлення, тему й основну думку. Складіть план. Перекажіть текст за планом.

Поведімо розмову про віночки-обереги.

Український віночок виготовлявся не лише для краси. Він давно знаний оберег, бо є у віночку така чаклунська сила, що болі знімає, волосся береже, добробут приносить.

У різні пори року до віночка впліталися квіти вишні, яблуні, суцвіття калини, а також ружа, безсмертник, деревій, чорнобривці, барвінок, любисток, незабудки, волошки, ромашки.

Найпочесніше місце належало деревію. Його дрібненькі біленькі квіточки здалеку нагадують велику квітку. Хоч би де проросла ця рослинка, вона завжди цвіте. Тому люди вплели її до віночка як символ нескореності.

А барвінок – до людської оселі тягнеться. Узимку відвар з барвінку п'ють від застуди, влітку барвінком прикрашають святковий хліб, хату, плетуть весільні букети.

Безсмертник дарує здоров'я роду людському. Квіт вишні та яблуні – символ материнської любові. Калина – символ краси та дівочої вроди, символ України. А любисток і волошки були колись птахами, що вчили людей шанувати одне одного та бути щирими в розмовах. Люди люблять ці рослини не лише за пахощі, а й за лікувальні властивості.

Ромашка у віночку наймолодша, ця квітка – символ доброти й ніжності. Мак є символом печалі й туги.

А всього в українському віночку має бути дванадцять квіточок, і кожна – оберег (З газети).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Поясніть правопис підкреслених слів. Назвіть орфограми.
2. Виконайте морфологічний розбір виділених слів.
3. З'ясуйте стилістичну роль однієї з вивчених частин мови (на вибір).

512

Попрацюйте в групах.

I. Випишіть із вправи 511 назви квітів у алфавітному порядку.

II. Укладіть словникові статті до таких назв: 1) барвінок, ромашка; 2) любисток, калина; 3) деревій, незабудка; 4) безсмертник, волошка; 5) яблуня, чорнобривці; 6) вишня, ружа.

III. Розіграйте уявний діалог між квітами.

IV. Складіть лінгвістичну мініатюру «Які є частини мови і для чого їх треба знати?»

513

Чи знаєте ви російську фразу, за допомогою якої краще запам'ятовуються назви кольорів веселки? Її варто пам'ятати: **Каждый охотник желает знать, где сидит фазан**. Спробуйте скласти подібну фразу українською мовою. Влаштуйте конкурс. Найкращі фрази розучіть зі своїми друзями з інших класів.

514

I. Пригадайте і назвіть кольори веселки у правильній послідовності. Прочитайте початок вірша. Спробуйте завершити поезію.

Ось відгрімилі гроза *громовиста*,
Хмари кудлаті кудись понесло,
Сонце з'явилося, як жар, променисте,
Світлом навколо *усе залило*.
Сім основних кольорів із веселки
Дружно шикують веселий парад:
Зверху – червоний, оранжевий – нижче...

II. Зробіть морфологічний розбір підкреслених слів за зразками, що подано в «Додатках».

III. Поясніть значення слова *громовиста*.

515

Прочитайте текст мовчки. Доберіть до нього заголовок. Складіть план. Перекажіть текст за планом.

Символіці кольору присвячено десятки томів наукових праць. Адже протягом тисячоліть кольори відігравали важливу роль у житті людей.

Спочатку люди бачили світ лише в чорно-білих фарбах, згодом почали розрізняти кольори сонячного спектру: червоний, жовтогарячий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий. Поступово кожен з кольорів набув певних символічних характеристик, став знаковим.

Червоний колір асоціюється з кров'ю та вогнем. З одного боку, він символізує повноту життя, свободу, урочистість, радість, з іншого – ворожнечу, агресивність. Цей колір має цілющі властивості, охороняє від чаклунства, є засторогою, попередженням.

Жовтогарячий колір – веселий, життєрадісний, полум'яний – символізує сонце, радість, владу, розкіш.

Жовтий колір – теплий, веселий – символізує світло, радість, повагу. Це – колір золота, зрілого колосся, сонця, піску. Саме тому на прапорах багатьох країн можна побачити жовті смуги, що символізують золоту ниву, як на Державному Прапорі України, або пісок, як на прапорах деяких африканських країн.

Зелений – колір трави, листя. Він означає злагоду, мир, спокій, надію, сили. У багатьох народів зелений колір – знак юності, надії, радості, але разом з тим і незрілості, недосконалості.

Блакитні квіти цикорію, волошок, незабудок, як і блакитний колір у веселці, символізують ніжність, покірність, вірність, легкий сум, далечинь.

Синій колір – спокійний, сентиментальний, серйозний – колір неба і моря. Він символізує пошану, довір'я, безкінечність, сум.

Фіолетовий – колір фіалки, його назва походить від назви цієї квітки. Як і сама квітка, є символом ніжності, вірності, легкої засмути (За книгою «Словник символів України»).

516

Гра «Хто більше?». Запишіть протягом встановленого часу якомога більше іменників, які, за вашими уявленнями, можуть бути пов'язані з кольорами веселки. Переможе той, хто добере найбільше слів до всіх (або якихось обумовлених) кольорів.

Червоний: калина, ...

Жовтогарячий: апельсин, ...

Жовтий: груша, ...

Зелений: гай, ...

Блакитний: небо, ...

Синій: волошка, ...

Фіолетовий: ірис, ...

517

І. Прочитайте виразно текст, визначте стиль і тип мовлення, обґрунтуйте свою думку. Чи бувають у вас слова кольоровими? Які?

Тихесенько вимовляю слово «зелений», і постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюсь, що й саме це слово зеленого кольору. Вимовляю слово «мама» – і ввижаються мені добра її усмішка, каре іскристе мерехтіння в очах, ласкаве звучання голосу. Жоден колір, либонь, не пов'язується з її образом, тільки здається, наче сяє чимось золотистим від очей, яблуками-антонівками від рук – і за всім цим щемко постає слово «рідна». Яке, здається, саме зовсім позбавлене кольору, а тільки дороге воно, ніжне, хвилююче, мов усі кольори, разом узяті (За Є. Гуцалом).

ІІ. Виконайте завдання за текстом.

1. Від двох якісних прикметників утворіть усі можливі форми ступенів порівняння.

2. Пригадайте іменникові суфікси на позначення ласкавості й пестливості. Утворіть за їх допомогою нові слова від іменника *мама*. Розберіть утворені слова за будовою.

3. Доберіть 5–6 означень до слова *мама*.

4. Доберіть синоніми до слова *либонь*.

5. Попрацюйте в групах.

«Письменники». Напишіть продовження тексту, зберігаючи стиль і авторську тональність.

«Журналісти». Складіть допис у газету на тему «Звуки і барви травня».

518

І. Спишіть текст, розкриваючи дужки та замість крапок вставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми.

Коли ві(д, т)цвітає каштан, (з, с)даєт..ся, що свічки догорають і з них (з, с)капує білий парафін на з..лені пі(д, т)ставки. Віяло каштанового листа (з, с)кладається із с..ми різ..блених л..сточків.

Сім кол..рів має в..селка. Сім днів у тижні. Думай: котрий колір понеділка, котрий вівторка, котрий середи... Колис.. сторони світу визначали за кол..рами: з..лений або синій – то схід, ч..рвоний – півден.., білий – захід, чорний – північ (С. Пушкін).

ІІ. Як ви думаєте, чому саме за названими кольорами визначали сторони світу?

- 519** I. Прочитайте і перепишіть текст. Визначте рід, число й відмінок іменників та прикметників.

Найкраща наша планета – в зеленому. Може, тому, що ми спрагло чекаємо тієї зелені крізь холодну зиму і лякливу весну? А може, й тому, що саме влітку ми найгостріше відчуваємо землю? Влітку на ній *найзатишніше* людству (В. Яворівський).

II. Доберіть до прикметника *лякливий* спільнокореневі слова, що належали б до різних частин мови.

III. Зробіть морфемний розбір виділеного слова.

- 520** I. Прочитайте виразно вірш. Доберіть до нього заголовок. Випишіть ключові слова й словосполучення.

Людські пісні – *найглибша* мука,
Найвища радість на землі!
Людська душа *тисячозвука*,
В гірськiм одбита кристалі,
І перемога, і жалоба,
Веселки і грози подоба!
Вони в тобі, вони в мені,
В житті – до заходу від сходу,
Народу рідного пісні,
Пісні великого народу,
Кохання й битва, труд і грім...
Народу слава – слава їм!

М. Рильський

II. Визначте розряди за значенням прикметників. При потребі звертайтеся до таблиці на с. 68.

III. Поясніть способи творення виділених слів.

IV. Як ви думаєте, якого кольору слова *кристаль*, *битва*, *перемога*?

- 521** Прочитайте уважно текст. Визначте в ньому мікротеми. Запишіть, розбиваючи на абзаци. Поясніть написання виділених слів.

Що це за степ, про який у піснях співають? Уявіть себе малим, дуже малим чоловіком, отак на палець *завбільшки*. Уявіть собі, що вас поставили на широкій рівній оболоні, на якій зрідка стоять порослі травою старі мурашники. Оболонь вкрита травою, що вам *рягає* до пояса. Між травою квіти аж хапають за очі своїми кольорами. А погляньте довкола себе... Ніде краю не видно. Обрій неба, наче півкуля, кругом вас далеко спочиває на землі. Ніде ні лісу, ні гори, лише мурашники видно. Ні краю, ні берега. Це степ, український степ зі своїми високими могилами. Це самотні дорозьовкази для людей, що туди заблукають. Деякі могили й *називаються* своїми йменнями; а про *деякі* ніхто не знає – ні імені їх, ні звідкіля вони *взялись* (А. Чайковський).

522 Попрашуйте в парах.

I. Складіть уявний букет для мами, бабусі, вчительки. Назвіть квіти, які ви оберете. Опишіть їх колір, розмір, аромат тощо. Які частини мови ви для цього використаєте? Пам'ятайте, що традиційно дарують непарну кількість квітів.

II. Змоделюйте ситуацію «Вітаємо!» та розіграйте за нею діалог.

523 Гра «Хто швидше?».

На кожну літеру слів *веселка* і *райдуга* запишіть спочатку іменники, потім – прикметники та дієслова.

- Зразок.**
- Т** – *телескоп, темно-синій, товаришувати.*
  - Е** – *електрика, едельвейсовий, експериментувати.*
  - Л** – *листя, лісостеповий, ліпити.*
  - Е** – *Естонія, естетичний, економити.*
  - Ф** – *фотоплівка, фіолетовий, фехтувати.*
  - О** – *оксамит, обласний, озиратися.*
  - Н** – *ножиці, ніжно-блакитний, недоговорити.*

524 I. Прочитайте виразно текст, спишіть його. Вставте пропущені букви, а слова з рисками запишіть відповідно до правопису.

Якби мати фарбу й палітру...

Тіл..ки яскраві, тіл..ки чистих тонів фарби. Жовто/гарячі, срібні, малинові, золоті, сині, блакитні...

Це була б не/звичайна картина, якої ще ні/хто не/бачив. Торж..ство фарб. П..р..можне горі..я святкових кол..рів, в..сіл..ний танец.. найрадісніших відтінків.

I кожна з тих барв була б омузичена. Тендітними дзвониками озивалися б золота і срібна, скрипковими струнами сп..вали б синя й блакитна, соковитим всепоглинаючим дзвоном котилася б з кінця в кінець малинова барва (За А. Дімаровим).

II. Виконайте завдання за текстом.

1. Поміркуйте, чи можна вважати синонімами іменники *барва* й *фарба*.
2. Підкресліть у тексті прикметники. Визначте їх розряд за значенням, рід, число й відмінок.
3. Визначте ступінь порівняння прикметника *найрадісніший*.
4. З'ясуйте розряди вжитих у тексті займенників.
5. Визначте спосіб наявних у тексті дієслів.

525 **Творче завдання.** Запишіть 5–6 «найрадісніших», на вашу думку, відтінків будь-яких кольорів. Складіть твір-мініатюру (5–6 речень) на тему «Музика фарб», використовуючи дібрані прикметники. Поясніть написання прикметників.

526 Поясніть значення поданих фразеологізмів. Складіть з 2–3 фразеологізмами речення.

Золотий вік, до зелених віників, зелена вулиця, золота голова, чорна кішка пробігла.

527 І. Перекладіть текст українською мовою. Запишіть числівники словами.

Что такое цвет?

Известный физик Иссак Ньютон доказал, что солнечный свет состоит из различных цветов. Преломляясь сквозь призму, он образует спектр.

Для большинства из нас спектр состоит из 6 или 7 цветов, но приборы выделяют более 100 оттенков. Например, белый цвет составляют 3 основных цвета, называемых «первичными цветами». Это – оранжево-красный, зеленый и фиолетово-синий (А. Луком).

Довідка. *Призма – призма, преломляясь – заломлюючись, сквозь – крізь, называемых – які називають, первичный – первинний.*

ІІ. Провідамініайте числівники сім і сто.

528 Запишіть слова, розподіляючи їх на групи залежно від будови. Доберіть до кожної з груп по 3–4 власних приклади. Назвіть способи, за допомогою яких утворилися слова в кожній групі.

1) — — — — □:   3) — — — — □:
2) — — — — □:   4) — — — — □:

Абажурчик, автобусний, придорожній, бібліотечний, борець, бузковий, вбігти, вивезти, вивільнити, приземкуватий, відійти, учитель, дзвінкий, дипломатичний, помешкання.

529 Попрашуйте в парах. Доберіть по 5–8 слів для словникового диктанта на орфограми «Велика літера і лапки у власних назвах» (І варіант) і «Правопис НЕ з різними частинами мови» (ІІ варіант). Продиктуйте своєму сусідові або сусідці по парті слова, а потім виконайте взаємоперевірку. Не забувайте про правила ввічливого спілкування.

530* Доберіть до поданих прикметників іменники з довідки. З 2–3 словосполученнями складіть речення.

Живописний – мальовничий, лікарський – лікарняний, тривалий – тривкий.

Довідка: *малюнок – краєвид; огляд – персонал; зустріч – захист.*

531 Запишіть слова, вставляючи пропущені літери. Складіть з 2–3 словами словосполучення. Зробіть їх синтаксичний розбір.

Гайворо..я, запровадже..я, ході..я, осі..ій, дерев'я..ий, шале..ий, олов'я..ний, старез..ий, прикордо..ий, числе..ий, щоде..ий, тума..ий, вечір..ій, муж..ій.

532 Якою орфограмою об'єднані слова кожного рядка? Доповніть кожний рядок 5–7 власними прикладами.

Скриньочка, стрічечка, ручечка, ...

Липневий, грошовий, грушевий, ...

Вельмишановний, північно-східний, жовтогарячий, ...

П'ятдесят, вісімсот, дев'ятсот, ...

Коли-небудь, будь-хто, щось, ...

Зробиш, добереш, напишеш, ...

533 Попрацюйте в групах.

«Мистецтвознавці». Назвіть картини відомих вам українських художників. Підготуйте розповідь про одного з них.

«Художники». Підготуйте опис картини, що справила на вас велике враження.

«Учителі». Підготуйте 5–7 запитань для однокласників, за якими можна було б описати будь-яку картину.

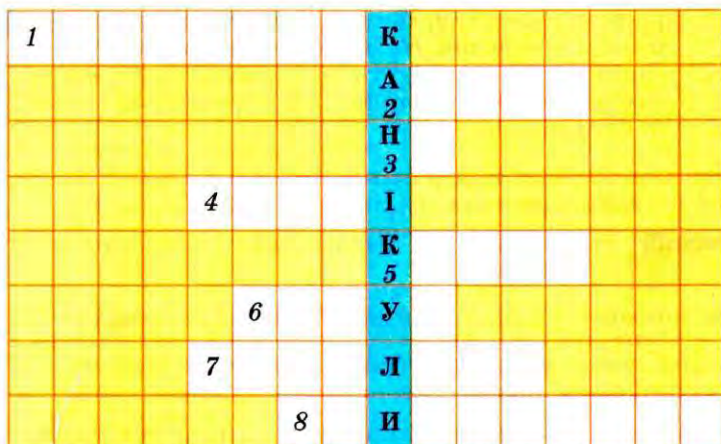
534 Запишіть числівники словами. Визначте їх розряди. З кількома числівниками складіть і запишіть речення.

9, 21, 47, $\frac{2}{6}$, $3\frac{4}{5}$, 1987, 420

535 Розгадайте кросворд за ключовим словом.

1. Частина мови, що лише вказує на предмети і явища, але не називає їх.
2. Синонім до слова *митець*.
3. Заперечна частка.
4. Транспорт; іменник, що не змінюється.
5. З них ми одержуємо інформацію.
6. Службова частина мови, за допомогою якої можна передати свої емоції.
7. Головний член речення, що відповідає на питання *що робить?*
8. Частина мови, яка в реченні найчастіше буває означенням.

536 Самодиктант. Прочитайте виразно уривок з вірша. Запишіть його з пам'яті, заклавши книгу. Здійсніть взаємоперевірку написаного з сусідом чи сусідкою по парті.

Кораблі! Шикуйтеся до походу!
 Мрійництво! Жаго моя! Живи!
 В океані рідного народу
 Відкривай духовні острови!

В. Симоненко

ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

Дух нашої оселі

Кожне свято має свою символіку й атрибутику. Якщо мова йде про новорічну обрядовість, то ми неодмінно пов'язуємо її з яскравим світлом і пишним розццяцькуванням струнких лісових красунь – ялинок або сосен. Нині важко уявити собі Новий рік без них. Дереву у наших пращурів були священними атрибутами, виконували оберегові функції – біля них влаштовували святкові дійства, інколи їх обожнювали.

Відтак дайбожичі (язичники) були прибічниками й охоронцями природи. Так, роль сучасної ялинки виконував Дідух.

Слово «Дідух» має давні корені. Неважко здогадатися, що мова йде про дух діда, чи дідівський дух. Традиційно в нашого народу був розвинений високий культ пращурів. Вважалося, що душі (духи) предків постійно контактують з родиною, допомагають у господарській діяльності, сприяють родючості ниви, оберігають збіжжя од пожеж, повеней, граду, стежать, щоб у родині був лад і спокій. Тому в давнину чотири рази на рік улаштовували сімейну «вечерю для дідів». Для неї готували спеціальні обрядові страви.

Серед цих ритуалів найпишніше проходила новорічна вечерея, яка співпадала з Різдвом. На всьому терені України традиційно перед Багатою кутею господарі виготовляли обрядового Дідуха з обжинкового або зажинкового снопа. Кілька житніх або пшеничних пучечків, обв'язаних кожний кольоровою стрічкою або стеблинами, складали до купи і виходив Дідух. На Волині за Дідуха правувала в'язанка соломи або сіна.

Увечері перед Різдвом господар поважно брав Дідуха й урочисто вносив до хати, ставив його на покуті (інколи на столі), де Дідух перебував протягом тижня. Його присутність приносила в родину святочність, затишок і врочистість. Якщо господарі дотримувалися давніх традицій – поважали старших, берегли пам'ять свого родоводу, шанувалися між собою, передавали у спадок духовні обереги, – то духи предків, освячені поважним Дідухом, оберігали родину від злих і нечистих сил (За В. Скуратівським).

Петриківський розпис

Яскравою сторінкою увійшов петриківський декоративний розпис в історію культури українського народу. Початок свого розвитку цей вид народного мистецтва бере з настінного малювання, поширеного з давніх часів у селах України, особливо на Дніпропетровщині, Поділлі, Буковині.

Протягом тривалого часу в кожній місцевості виробляли свої прийоми і технічні засоби зовнішнього оздоблення сільських будівель, хатнього інтер'єру, речей побуту. Залежно від цього у кожній місцевості поступово створився свій усталений характер орнаментальних мотивів, образи яких навіяно щедрою українською природою і, мабуть, ще щедрішою фантазією народних майстрів.

У наш час велике орнаментальне багатство з народної архітектури перейшло в поліграфію, фарфорово-фаянсову і текстильну промисловість, є самостійним видом народного мистецтва.

Одним з найвідоміших центрів, що здавна уславився своєрідним мистецтвом розпису в Україні, є село Петриківка на Дніпропетровщині. З XVIII ст., коли було засноване село, з покоління в покоління передавалися основи декоративного оздоблення сільського інтер'єру. Для настінного малювання використовували крейду, сажу, кольорові глини, саморобні рослинні фарби. Фарби розводили яечним жовтком, молоком, вишневим клеєм, а малюнок наносили за допомогою пензлика. Деякі дрібні деталі вимальовували тоненькими саморобними пензликами з котячої шерсті, а грона калини – кінчиком пальця.

З початку XX ст. Петриківка стає центром виготовлення «манівок» – малюнків на тонкому папері, що виконувалися аніліновими фарбами. Їх, як і природні, розводили жовтком. Паперові прикраси – стрічки-фризи, вазони-букети – можна було побачити в кожній сільській хаті (За книгою *«Прикрась свій дім»*).

Любі друзі!

- Улітку під час канікул дізнайтеся щось нове про рослинний і тваринний світ України; про народні промисли, ремесла; походження назв річок, озер, міст і сіл, які є у вашій місцевості. Вирушіть хоч у короткочасну мандрівку рідним містом, містечком, селищем, селом.

- Читайте цікаві книги не лише за шкільною програмою, а й ті, на які у вас не вистачило часу протягом навчального року. Обговорюйте їх з друзями, дискутуйте. Але не забувайте про культуру мовлення та правила спілкування й поведінки!

- Допмагайте дорослим по господарству; розпитуйте про те, як працюють різні механізми й пристрої.

- Не забувайте про заняття спортом і загартовування! Менше дивіться телевизор та просиджуйте за комп'ютером – більше рухайтесь!

- Радимо вам завести щоденник; у ньому ви зможете занотовувати власні думки, описувати цікаві події, що трапилися з вами або з вашими друзями, запитання, які ви поставите вчителям, коли прийдете до школи.

- Намагайтеся вести записи і спілкуватися українською мовою. Це допоможе вам практично застосувати знання, набуті протягом року на уроках української мови. А ще – знайти нових друзів, збагатити світогляд, стати духовно багатшими, вихованішими, освіченішими. Адже саме через мову ви можете прилучитися до духовних джерел, якими живилося не одне покоління українців.

Бажаємо успіхів!

Автори

ДОДАТКИ

МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР ЧАСТИН МОВИ

СХЕМА РОЗБОРУ ІМЕННИКА

- I. Назва частини мови.
- II. Початкова форма (називний відмінок однини).
- III. Морфологічні ознаки:
  1. істота чи неістота;
  2. власна чи загальна назва;
  3. рід, число, відмінок;
  4. відміна, група (якщо є).
- IV. Синтаксична роль.

Зразок.

Ще так недавно бігла по дніпровських кручах рудою лисицею осінь, бігла барвисто, холодним повівом несло від її прудкого безповоротного бігу (Є. Гуцало).

Лисицею – імен.; п. ф. – лисиця; істота; заг. назва; ж. р., одн., Ор. відм.; I відм., м'яка гр., обставина.

СХЕМА РОЗБОРУ ПРИКМЕТНИКА

- I. Назва частини мови.
- II. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
- III. Морфологічні ознаки:
  1. розряд за значенням (якісний, відносний або присвійний);
  2. ступінь порівняння (у якісних);
  3. група (тверда або м'яка);
  4. рід (в однині);
  5. число;
  6. відмінок.
- IV. Синтаксична роль.

Зразок.

Ще так недавно бігла по дніпровських кручах рудою лисицею осінь, бігла барвисто, холодним повівом несло від її прудкого безповоротного бігу (Є. Гуцало).

Холодним – прикм.; п. ф. – холодний; якісн.; тв. гр.; одн., чол. р., Ор. відм.; означення.

СХЕМА РОЗБОРУ ЧИСЛІВНИКА

- I. Частина мови.
- II. Початкова форма (називний відмінок).
- III. Морфологічні ознаки:
  1. кількісний чи порядковий;
  2. розряд (для кількісних);
  3. простий, складний чи складений;
  4. рід (якщо є);
  5. число (якщо є);
  6. відмінок.
- IV. Синтаксична роль.

Зразок.

Одна ластівка весни не робить (Нар. творчість).

Одна – числівн.; п. ф. – *один*; кільк., означає ціле число; прост., жін. рід, одн., Н. відм.; означення.

СХЕМА РОЗБОРУ ЗАЙМЕННИКА

- I. Назва частини мови.
- II. Початкова форма (називний відмінок однини).
- III. Морфологічні ознаки:
  1. розряд;
  2. рід;
  3. число (якщо є);
  4. відмінок.
- IV. Синтаксична роль.

Зразок.

Не хвали себе сам, хай тебе інші похвалять (Нар. творчість).

Тебе – займ.; п. ф. – *ти*; особ., одн., Зн. відм.; додаток.

СХЕМА РОЗБОРУ ДІЄСЛОВА

- I. Назва частини мови. Загальне значення.
- II. Початкова форма (інфінітив).
- III. Морфологічні ознаки:
  1. вид;
  2. перехідність;
  3. спосіб;
  4. час;
  5. особа, рід, число;
  6. дієвідміна.
- IV. Синтаксична роль.

Зразок.

Як швидко плине час! (І. Цюпа).

Плине – дієсл.; п. ф. – *плинути*; недок. вид.; неперех.; дійсн. спосіб; тепер. час; 3-тя ос. одн.; I дієвідм.; присудок.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Аксесуа́р, -ів, ч. / Аксесуа́р. – 1. Невід’ємна частина чого-небудь, атрибут. 2. Деталі, які доповнюють що-небудь, створюють фон.

Арте́рія, -ї, ж. / Арте́рия. – 1. Судина, що несе збагачену киснем кров. 2. Важливий шлях сполучення (залізниця, водний канал, повітряний шлях тощо). 3. Головна вулиця з дуже інтенсивним рухом.

Асоціа́ція, -ї, ж. / Ассоциа́ция. – Зв’язок між уявленнями, думками, почуттями, внаслідок якого одне уявлення, почуття викликає інше.

Аташе́, невідм., ч. / Аташе́. – 1. Молодший дипломатичний ранг співробітника дипломатичних представництв. 2. Службова особа – представник різних відомств, відряджений до дипломатичних представництв країни перебування.

Атмосфе́ра, -и, ж. / Атмосфе́ра. – 1. Газоподібна оболонка Землі та деяких інших небесних тіл. 2. Одиниця вимірювання тиску у фізиці.

Бірюзо́вий, -а, -е. / Бирюзо́вый. – Який має колір бірюзи; ніжно-голубий або голубувато-зелений.

Блакі́тний, -а, -е. / Голубо́й. – Небесно-голубого кольору; голубий.

Божни́ця, -ї, ж. / Божни́ца. – 1. Місце (куток) у хаті або в церкві з полічками, на яких поставлені образи (ікони). 2. Храм, церква.

Вапня́к, -у, ч. / Известня́к. – Осадова, переважно морська порода, яка містить кальцій.

Вважа́ти, -аю, -аеш, *недок.* / Счита́ть. – Мати якусь думку; думати, гадати.

Відкрива́ти, -аю, -аеш, *недок.* / Открыва́ть. – 1. Робити вільним вхід, доступ куди-небудь. 2. Розпаковувати, розкривати що-небудь. 3. Започатковувати діяльність якої-небудь установи, закладу тощо. 4. Викривати, виявляти те, що було таємним, невідомим.

Виза́ві, *незм. і невідм.*, ч. і ж. / Виза́ви. – 1. Супротивник; підопічний. 2. Особа, яка перебуває навпроти.

Вітри́льний, -а, ч. / Па́русник. – Судно з вітрилами.

Воло́шковий, -а, -е. / Васи́льковъй. – Який має або нагадує колір вошки; синій.

Вхо́дини, -дин, с. / Новосе́лье. – Народний звичай урочисто відзначати вселення в нове приміщення.

Галу́зка, -и, ж. / Ве́тка. – Боковий відросток від стовбура дерева (чагарника), який розгалужується на менші відростки – гілки, віти; гілля, галуза.

Гіпо́теза, -и, ж. / Гипо́теза. – Наукове припущення, що застосовується як можливе пояснення якихось явищ, процесів, ситуацій.

Гільце́, -я, с. / Деревцо́. – Обрядове дерево українського весілля, що прикрашається квітами, ягодами, колосками тощо і стоїть на столі протягом усього весілля.

Гобой, -я, ч. / Гобой. – Дерев'яний духовий музичний інструмент, за висотою звуку середній між флейтою і кларнетом.

Головний, -а, -е. / Главный. – Найважливіший, основний, суттєвий.

Голомозий, -а, -е. / Лысый. – Без волосся на голові; лисий або голений.

Горілиць, присл. / Навзничь. – Обличчям догори.

Граб, -а, ч. / Граб. – Листяне дерево родини березових із гладенькою сірою корою.

Гравюра, -и, ж. / Гравюра. – 1. Вид графіки, в якому зображення є друкованим відбитком з малюнка, вирізьбленого на спеціально підготовленій дошці або пластині. 2. Вирізьблений на спеціально підготовленій дошці або пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка на папері.

Давній, -я, -є. / Давний. – 1. Який давно минув; колишній. 2. Який існує вже багато часу, з давніх часів. 3. Непридатний для споживання, не свіжий.

Дискутувати, -ую, -уєш, *недок.* / Дискутировать. – Вести дискусію про що-небудь, обговорювати що-небудь.

Делікатний, -а, -е. / Деликатный. – 1. Ввічливий, люб'язний, завжди готовий зробити послугу // Витриманий, пристойний. 2. Який має приємний вигляд; витончений, тендітний. 3. Надто кволий, неміцний, який легко псується.

Денді, *невідм.*, ч. / Денди. – Елегантно одягнений чоловік, франт.

Делегувати, -ую, -уєш, *недок.* і *док.* / Делегировать. – Обирати або уповноважувати делегатом.

Димар, -я, ч. / Дымоход. – Труба для відведення диму з печі в житловому приміщенні.

Дружний, -а, -е. / Дружный. – 1. Здійснюваний одночасно, спільно, погоджено, злагоджено. 2. Зв'язаний дружбою, взаємною прихильністю, довірою, згодою.

Дружній, -я, -е. / Дружественный. – 1. Заснований на дружбі, взаємній прихильності, довірі, доброзичливості. 2. Який стосується друга, пов'язаний з другом.

Едельвейс, -а, ч. / Эдельвейс. – Багаторічна гірська трав'яниста рослина з суцвіт'ям квіток, схожих на білі зірочки.

Експорт, -у, ч. / Экспорт. – 1. Вивіз товарів або капіталів за кордон з метою їх реалізації на зовнішньому ринку. 2. Загальна кількість або загальна вартість товарів, що вивозяться за кордон.

Епітет, -а, ч. / Эпитет. – Художнє означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість явища, предмета, почуття, дії.

Жаріна, -и, ж. / Уголёк. – Розжарене вугілля, що горить без полум'я.

Жилий, -а, -е. / Жилой. – Пристосований, призначений для життя людей; той, у якому живуть люди.

Житловий, -а, -е. / Жилищный. – Призначений для життя людей.

Забріда́ти, -аю, -аеш, *недок.* / **Забреда́ть**. – 1. Бродячи або бредучи, заходити куди-небудь. 2. Заходити, залізати у воду, іти вбрід.

Закодо́ваний, -а, -е. / **Закодиро́ванный**. – Поданий у вигляді набору символів, коду.

Запа́ска, -и, *ж.* / **Запа́ска**. – Жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки.

Заселя́ти, -яю, -яеш, *недок.* / **Заселя́ть**. – 1. Займати ненаселене місце для проживання, робити його населеним. 2. Проживати де-небудь; населявати якусь територію.

Засила́ти, -аю, -аеш, *недок.* / **Засыла́ть**. – 1. Караючи, позбавляти права жити на певній території, відправляти далеко за її межі. 2. Направляти кого-небудь з яким-небудь дорученням.

Застува́ти, -ую, уеш, *недок.* / **Заслоня́ть**, загора́жива́ть. – Закривати, затуляти собою що-небудь; заважати, заслоняючи світло.

Зело́, -а, *с.* / **Зе́лень**. – Давня назва зелені (зелених дерев, кущів, трави та ін.).

Імла́, -и, *ж.* / **Мгла́**. – Повітря, густо насичене водяною парою; туман.

Інкрусто́ваний, -а, -е. / **Инкусти́рованный**. – Оздоблений малюнками, візерунками, шматочками різних матеріалів (золота, срібла, кості, дерева тощо), вирізаними та вклеєними у поверхню предмета.

Інохі́дь, -ході, *ж.* / **Іноходь**. – Біг коня, оленя тощо, при якому тварина ступає спершу обома правими, а потім обома лівими ногами; однохідь.

Кана́па, -и, *ж.* / **Дива́н**. – Те саме, що і диван.

Каблу́чка, -и, *ж.* / **Кольцо́**. – 1. Що-небудь зроблене, зв'язане у вигляді кільця, петлі. 2. Те саме, що перстень.

Кармазі́новий, -а, -е. / **Кармази́новый**. – Темно-червоний колір.

Ке́тяг, -а, *ч.* / **Гроздь**. – Пучок ягід або квітів на одній гілці, стеблині; гроно, китиця.

Клу́ня, -і, *ж.* / **Ри́га**. – Будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотби, віяння; стодола.

Комо́д, -а, *ч.* / **Комо́д**. – Невисока шафа з висувними шухлядами для зберігання білизни тощо.

Континéнт, -у, *ч.* / **Континéнт**. – Одна з основних великих частин суходолу, оточена з усіх або майже з усіх боків морями та океанами; материк, суходіл.

Конфігура́ція, -ї, *ж.* / **Конфигура́ция**. – 1. Обрис зовнішньої форми чого-небудь. 2. Взаємне розташування, розміщення якихось предметів або їх частин.

Ко́рба, -и, *ж.* / **Ручка**; **ворот**; **лебедка**. – 1. Пристрій з ручкою, яку крутять для надання обертального руху валові. 2. Вантажнопідіймальний пристрій у вигляді вала з ручкою, на який намотується канат чи ланцюг.

Кра́м, -у, ч., *заст.* / **Това́р**. – Товар.

Кресáти, *крешу, крешеш, недок.* / **Высекáть**. – 1. Добувати вогонь кресалом. 2. Сильно вдаряти, сікти. 3. Пристрасно, із запалом робити, виконувати що-небудь. 4. Блискати, спалахувати.

Кри́ця, -і, ж. / **Ста́ль**. – 1. Те саме, що сталь. 2. Шматок неочищеного від різних домішок заліза пористої будови, який утворюється під час виплавлення сталі з руди або чавуну.

Кубе́льце, -я, с. / **Гне́здышко**. – 1. *перен.* Житло; оселя, дім. 2. Гніздо птахів.

Кумаче́вий, -а, -е. / **Кумачо́вый**. – Яскраво-червоний колір.

Лазу́ровий, -а, -е. / **Лазу́рный**. – Яскраво-синій; блакитний колір.

Ластови́ння, -я, с. / **Весну́шки**. – Руді пігментні цяточки на шкірі, які з'являються у деяких людей переважно навесні.

Лева́да, -и, ж. / **Лева́да**. – Присадибна ділянка землі з сінокосом, городом та плодовими або іншими деревами.

Лексикогра́фія, -ї, ж. / **Лексикогра́фия**. – 1. Розділ мовознавства, який займається збиранням та опрацюванням їх теоретичних засловникарство. 2. Збирання слів і укладання словників як опис лексики живої мови; словникарство.

Лита́ври, -тавр, *мн.* / **Лита́вы**.

Лита́ври, -тавр, *мн.* / **Лита́вы**. – Ударний музичний інструмент, що має форму півкулі, отвір якої затягнений шкірою; різновид барабана.

Лихома́нка, -и, ж. / **Лихора́дка**. – Хворобливий стан, у якому людину кидає то в жар, то в холод; гарячка.

Літе́пло, -а, с. / **Теплая вода**. – Тепла вода.

Лу́б, -у, ч. / **Луб**. – 1. Внутрішня частина кори листяних дерев, що межує з деревиною. 2. Виріб із цієї частини кори.

Ма́кіяж, -у, ч. / **Маки́яж**. – Нанесення декоративної косметики на обличчя.

Макраме́, *невідм., с.* / **Макраме́**. – 1. Художнє плетиво з товстих ниток як вид декоративного мистецтва. 2. Виріб, виготовлений у техніці такого плетіння.

Малахі́товий, -а, -е. / **Малахі́товый**. – Який має колір малахіту; яскраво-зелений.

Ма́льва, -и, ж. / **Ма́льва**. – Багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими квітами, зібраними по кілька в пазухах листків; рожа, рожина.

Мжи́чка, -и, ж. / **Йзморо́сь**. – 1. Дуже дрібні краплі води, які насичують повітря. 2. Дрібний, густий дощ; мряка.

Мите́ць, -тця, ч. / **Худо́жник, ма́стер**. – 1. Той, хто займається творчістю в одному або кількох видах мистецтва. 2. Людина, яка досягла високого ступеня вміння у якій-небудь справі; майстер.

Міриа́ди, -ад, *мн.* / **Мириа́ды**. – Незліченна кількість чогось; сила-силенна, безліч.

Мова, -и, ж. / Язы́к. – Система мовних одиниць, правил користування ними.

Мовлення, -я, с. / Речь. – Процес здійснення мовленнєвої діяльності, використання мовних одиниць під час спілкування; реалізація мовної системи.

Начиння, -я, с. / Посу́да. – 1. Сукупність знарядь праці, предметів, необхідних для виконання певної роботи. 2. Сукупність речей, що використовуються в хатньому господарстві.

Нащадок, -дка, ч. / Потомо́к. – 1. Людина, яка належить до якогось із наступних поколінь і кровно споріднена зі своїми предками. 2. Син або дочка стосовно до своїх батьків.

Небіж (небо́га), небо́жа (небо́ги), ч, ж. / Племя́нник, племя́нниця. – Син (дочка) брата або сестри; племінник, племінниця.

Невіглас, -а, с. / Неве́жда. – Людина, яка не володіє найнеобхіднішими знаннями, неосвічена людина; неук, нетяма.

Нотаріус, -а, ч. / Нотари́ус. – Особа, уповноважена засвідчувати та оформляти договори, доручення, заповіти та інші юридичні документи.

Нуртувати, -ує, недок. / Бурли́ть. – 1. Утворювати вир, крутитися, клекотіти; вирувати. 2. Бурхливо рухатись великою масою, змінюючи напрямку руху. 3. Виявляти збудження, неспокій швидкими рухами, криками тощо.

Окріп, -ропу, ч. / Кипято́к. – Кипляча або дуже гаряча вода; кип'яток.

Оksamит, -у, ч. / Ба́рхат. – Тканина з густим коротким ворсом із натурального шовку або штучного волокна.

Оливковий, -а, -е. / Оли́вовый. – Світло-коричневий із жовтуватим або зеленуватим відтінком колір.

Ослі́н, -лона, ч. / Скаме́йка, скамья́. – Переносна кімнатна лава для сидіння.

Основний, -а, -е. / Основно́й. – Найважливіший, головний.

Отарка, -и, ж. / Ста́до; ота́рка. – 1. Невеликий гурт овець, кіз. 2. перен. Безладний гурт людей, натовп, юрба.

Отчий, -а, -е, заст. / О́тчий, оте́ческий. – Батьківський.

Ошатний, -а, -е. / На́рядный. – Гарний, святковий, красиво оформлений, пропорційний (про одяг, убрання, предмети тощо).

Па́гін, -інця, ч. / Побег. – 1. Молода гілка або стеблина рослини. 2. Молоде, нове покоління.

Пензель, -зля, ч. / Кисть. – Знаряддя для малювання, нанесення фарби, клею тощо на якусь поверхню.

Півтора́, ч. і с. / Полтора́. – Кількість із однієї з половиною одиниці.

Плани́да, -и, ж., заст. / Плани́да. – Перебіг подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що ніби не залежать від бажань, волі людини // Умови життя; життєвий шлях і те, що на ньому виникає; доля.

По́вагом, присл. / Ме́дленно, не спеша. – Не поспішаючи, поволі.

Повів, -у, ч. / Дунове́ние (ве́тра). – Порив вітру; по́дув.

Поля́ни, -лян, *мн.* / Поля́не. – Східнослов'янське плем'я, яке жило в Середньому Подінців'ї.

Пра́щур, -а, ч. / Пре́док. – 1. Старший родич по висхідній лінії з боку матері або батька. 2. Попередник сучасних поколінь; предок.

При́зба, -и, ж. / Зава́лінка. – Невисокий, переважно земляний насип вздовж стін хати знадвору.

Причі́лок, -лка, ч. / Бокова́я сте́на зда́ния. – Бокова стіна будинку; бокова частина дому.

Проро́цтво, -а, с. / Проро́чество. – 1. Твір релігійного змісту, що містить перелік Божих одкровенень. 2. Передбачення.

Профе́сія, -ї, ж. / Профе́ссия. – Рід занять, трудова діяльність, що вимагає певних знань і навичок та є для кого-небудь джерелом існування.

Пурпу́рний, -а, -е. / Пурпу́рный. – Темно-червоний або яскраво-червоний колір із фіолетовим відтінком; багрянний.

Рахува́ти, -ую, уєш, *недок.* / Счита́ть. – 1. Вимовляти, називати числа послідовно під час підрахунку. 2. Визначати суму, кількість.

Реконстру́кція, -ї, ж. / Реконстру́кция. – Перебудова, переобладнання чого-небудь з метою вдосконалення.

Релі́квія, -ї, ж. / Релі́квия. – Річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле.

Репорта́ж, -у, ч. / Репорта́ж. – 1. Інформація, розповідь про поточні події за власними спостереженнями. 2. Жанр публіцистики.

Роже́вий, -а, -е. / Ро́зовый. – Світло-червоний колір.

Сазан, -ана, ч. / Сазан. – Костиста риба родини корошових із видовженом тілом і міцною мідно-жовтою лускою.

Сверби́ус (сверби́гуз, свербиву́с), -а, ч. / Свербиу́с. – Рід дво- чи багаторічних трав'янистих рослин, листки яких вживають у їжу.

Сене, -у, ч. / Смысл. – 1. Сутність чого-небудь; значення; зміст. 2. Мета, основне призначення чого-небудь. 3. Почуття, замисел.

Серпа́нок, -нку, ч. / Кисе́я; дымка (прозра́чная тка́нь), покрывало; вуа́ль. – 1. Легка прозора тканина. 2. Легка, схожа на дим поволока, що обмежує видимість, скрадає обриси чого-небудь; пелена. 3. *заст.* Головний убір жінки з прозорої легкої тканини, що має вигляд шарфа. 4. Вуаль.

Сі́зий, -а, -е. / Сі́зый. – Темно-сірий із синюватим полиском; сіро-голубий колір.

Сі́мвол, -у, ч. / Сі́мвол. – 1. Умовне позначення якогось предмета, поняття, явища. 2. Художній образ, який умовно відбиває яку-небудь думку, ідею, почуття тощо. 3. Умовне позначення якої-небудь величини, поняття, запроваджене певною наукою.

Ска́бка, -и, ж. / Зано́за; була́вка. – 1. Тонка, гостра трісочка, гострий осколок металу, скла тощо, які застрягли у шкірі, в тілі; скалка. 2. Шпилька.

Сканувати, -ую, -уєш, *недок.* / Скани́ровать. – Здійснювати сканування.

Скельце, -я, *с.* / Стéклышко. – Шматочок скла.

Сколіоз, -у, *ч.* / Сколи́оз. – Викривлення хребта у людини.

Смара́гд, -у, *ч.* / Изумру́д. – Коштовний прозорий камінь яскраво-зеленого забарвлення; ізумруд.

Смара́гдовий, -а, -е. / Изумру́дный. – Який має колір смарагду, яскраво-зелений колір.

Смо́лоскіп, -а, *ч.* / Фа́кел. – Переносний світильник звичайно у вигляді палиці з намотаним в кінці просмоленим клоччям для освітлення, підпалювання чого-небудь.

Сорт, -у, *ч.* / Сорт. – 1. Категорія, розряд якого-небудь товару щодо його якості. 2. Різновид культурних рослин, що відрізняються від інших рослин цього самого виду біологічними, господарськими та іншими властивостями.

Ста́лість, -лості, *ж.* / Посто́янство. – Незмінність, збереження того самого складу, розміру, форми, величини; постійність. 2. Безперервність. 3. Розрахованість на довгий час; призначеність для тривалого використання.

Старі́й, -а, -е. / Стáрый. – Який прожив багато років, досяг старості.

Столі́ття, -я, *с.* / Столе́тие. – 1. Час, період тривалістю сто років; сторіччя, вік. 2. Річниця, роковини чого-небудь, що започатковувалося або відбувалося сто років тому.

Тéза, -и, *ж.* / Тéзис. – Положення, висловлене в книжці, доповіді, статті тощо, правдивість якого треба довести.

Типо́вий, -а, -е. / Типи́чный. – 1. Який відзначається ознаками, властивими певній сукупності осіб, явищ, предметів. 2. Який часто трапляється; характерний, звичайний, природний для кого-, чого-небудь.

Традиці́йний, -а, -е. / Традицио́нный. – Такий, що відповідає усталеним нормам, зразкам, звичаям і т. ін.; який відбувається за встановленою традицією; який став звичайним, обов'язковим.

Трибу́н, -а, *ч.* / Трибу́н. – 1. Громадський діяч, що у виступах палко відстоює права або інтереси якоїсь соціальної групи. 2. Блискучий оратор і публіцист.

Тьмя́ний, -а, -е. / Ту́склый. – 1. Слабкий, неясковий (про світло, вогонь тощо), сірий, похмурий. 2. Без блиску, матовий, непрозорий, позбавлений чіткості.

Уверту́ра, -и, *ж.* / Уверту́ра. – 1. Оркестрова п'єса, що є вступом до опери, балету, драми, кінофільму тощо. 2. Початковий етап, вступна, попередня частина чого-небудь.

Узва́р, -у, *ч.* / Компот из сухофруктов. – 1. Солодка рідка страва із сушених фруктів і ягід, зварених у воді; компот. 2. Сушені фрукти і ягоди.

Ультрама́риновий, -а, -е. / Ультрама́риновый. – Який має колір ультрамарину; яскраво-синій колір.

Фах, -у, ч. / Специальность, профессия. – 1. Вид заняття, трудової діяльності, що вимагає певної підготовки і є основним засобом до існування; професія. 2. Основна кваліфікація, спеціальність.

Фіксуватися, -ується, *недок.* / Фиксировать. – 1. Встановлюватися, закріплюватися в якомусь положенні, стані. 2. Відзначатися, вирізнятися, закріплюватися в свідомості, у пам'яті, на папері, у викладі тощо. 3. Зосереджуватися на чомусь, спрямовуватися на щось (про погляд, увагу тощо).

Філософія, -ї, ж. / Философия. – 1. Наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства, мислення. 2. Абстрактні міркування відносно чого-небудь.

Цвіркун, -а, ч. / Кузнечик. – Польова комаха; коник.

Шати, шат, *мн.* / Богатая одѣжда; одеяние. – 1. Багате, розкішне святкове вбрання. 2. Те, що прикрашає, огортає собою когось, щось.

Шляхетний, -а, -е. / Благородный. – Який відзначається високими моральними якостями; що отримав добре виховання; благородний.

Шпичак, -а, ч. / Колючка. – 1. Загострена паличка; шпичка; гострий уламок дерева. 2. У деяких рослин – колючка, шип; довгий вузький листок рослини; паросток.

Шухляда, -и, ж. / Ящик. – Чотирикутна (переважно висувна) коробка для зберігання дрібних речей у столі, шафі тощо.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК СТАЛИХ МОВНИХ ВИРАЗІВ

Без двадцати пять
Без десяти четыре
Большая очередь
Будьте здоровы!
Будьте так добры, позовите...
Вас должна заинтересовать...
Всего наилучшего!
Всего хорошего!
Встретимся в два часа
Вы правы
Дайте мне два килограмма...
До свидания!
До следующей встречи!
Добрый вечер!
Добрый день!
Договорились
Еще бы!
Заверните, пожалуйста, в бумагу
Извините, мне нужно идти
К сожалению, не смогу
К сожалению, я спешу
Книжный шкаф
Ковровые дорожки
Кто последний?
Кукурузные палочки
Лестничная площадка
Могу ли я Вас попросить...
Мягкие кресла
Не могли бы Вы...
Невозможно рассказать в двух
словах
Новая мебель
Обратите внимание
Пока!
Половина третьего
Посмотрите направо

Двадцать до п'ятої
За десять четверта
Велика черга
Бувайте здорові!
Будьте так ласкаві, покличте...
Вас повинна зацікавити...
Усього найкращого!
На все добре!
Зустрінемося о другій годині
Ви маєте рацію
Дайте мені два кілограми...
До побачення!
До наступної зустрічі!
Добрийвечір! Доброго вечора!
Доброго дня! Добридень!
Домовилися
Ще б пак!
Загорніть, будь ласка, у папір
Вибачте, мені треба йти
На жаль, не зможу
На жаль, я поспішаю
Книжкова шафа
Килимові доріжки
Хто останній? Хто крайній?
Кукурудзяні палички
Сходова клітка
Чи можу я Вас попросити...
М'які крісла
Чи не могли б Ви...
Неможливо розказати двома
словами
Нові меблі
Зверніть увагу
Бувай!
Пів на третю
Подивіться праворуч

Посмотрите...

Привет!

Ровно в половине седьмого

Светлые обои

Скажите, пожалуйста...

Сколько стоит...

Стол из красного дерева

Тихая комната

Удобная кровать

Это действительно так

Погляньте...

Привіт! Вітаю!

Рівно о пів на сьому

Світлі шпалери

Скажіть, будь ласка...

Скільки коштує...

Стіл з червоного дерева

Затишна кімната

Зручне ліжко

Це справді так

ЗМІСТ

<i>Любі шестикласники!</i>	3
----------------------------------	---

❧ ВСТУП ❧

Зв'язне мовлення. Відомості про мовлення. Повторення вивченого про спілкування й мовлення	4
§ 1. Краса і багатство української мови	10
§ 2. Повторення та узагальнення вивченого	13
Зв'язне мовлення. Повторення вивченого про текст	17
§ 3. Морфологія. Орфографія. Загальна характеристика частин мови	20

❧ ІМЕННИК ❧

§ 4. Загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль іменників	23
§ 5. Іменники, що означають назви істот і неістот	26
§ 6. Загальні та власні назви	28
§ 7. Велика літера і лапки у власних назвах	29
Зв'язне мовлення. Стилі мовлення. Офіційно-діловий стиль мовлення. Оголошення. Правила поведінки в школі та громадських місцях	32
§ 8. Рід, число іменників. Стилистична роль роду й числа іменників	35
§ 9. Відмінки іменників. Кличний відмінок. Відмінювані й невідмінювані іменники	40
§ 10. Відміни іменників. Правильне вживання відмінкових закінчень іменників у мовленні	42
Зв'язне мовлення. Типи мовлення. Особливості побудови описів природи та приміщення. Поседнання в одному тексті різних типів мовлення (розповіді й опису, розповіді з елементами роздуму)	54
§ 11. Основні способи творення іменників. Стилистична роль словотвірних засобів іменників	56
§ 12. Правопис іменників	59
§ 13. Творення, написання й відмінювання чоловічих та жіночих імен по батькові	62
Зв'язне мовлення. Докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи та роздуму	64
<i>Завдання для самоперевірки</i>	66

❧ ПРИКМЕТНИК ❧

§ 14. Загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль прикметників	68
§ 15. Якісні, відносні та присвійні прикметники	72
§ 16. Повні й короткі форми прикметників. Паралельні відмінкові закінчення	75
§ 17. Ступені порівняння прикметників. Творення вищого і найвищого ступенів порівняння якісних прикметників	76
Зв'язне мовлення. Вибірковий переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення	80
§ 18. Відмінювання прикметників твердої і м'якої груп	81

§ 19. Правопис голосних у закінченнях прикметників	86
Зв'язне мовлення. Переклад розповідного тексту з елементами роздуму й опису природи	87
§ 20. Способи творення прикметників	89
§ 21. Написання <i>не</i> з прикметниками	91
§ 22. Написання суфіксів прикметників	93
Зв'язне мовлення. Усне оповідання на основі побаченого та за жанровою картиною	99
§ 23. Букви <i>н</i> і <i>ни</i> у прикметниках	101
§ 24. Написання складних прикметників разом і через дефіс	104
§ 25. Написання прізвищ прикметникової форми	107
Зв'язне мовлення. Усний опис природи на основі особистих вражень і за картиною	108
<i>Завдання для самоперевірки</i>	109

❧ ЧИСЛІВНИК ❧

§ 26. Загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль числівників	111
§ 27. Кількісні та порядкові числівники	113
§ 28. Прості, складні та складені числівники	119
§ 29. Вживання відмінкових форм іменників при кількісних числівниках	121
§ 30. Відмінювання і правопис кількісних числівників	124
§ 31. Відмінювання порядкових числівників	133
§ 32. Відмінювання дробових числівників	136
Зв'язне мовлення. Конструювання діалогу на основі тексту	137
<i>Завдання для самоперевірки</i>	139

❧ ЗАЙМЕННИК ❧

§ 33. Загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль займенників	141
§ 34. Розряди займенників	145
§ 35. Особові займенники. Зворотний займенник себе. Їх відмінювання	149
Зв'язне мовлення. Усний роздум про вчинки людей на основі власних спостережень і особистих вражень	155
§ 36. Питальні й відносні займенники. Їх відмінювання	156
§ 37. Неозначені і заперечні займенники. Їх відмінювання і правопис	157
§ 38. Присвійні, вказівні, означальні займенники	160
Зв'язне мовлення. Твір-роздум про вчинки людей на основі власних спостережень і особистих вражень	167
<i>Завдання для самоперевірки</i>	168

❧ ДІЄСЛОВО ❧

§ 39. Загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль дієслів	170
§ 40. Особливі форми дієслова: дієприкметник і дієприслівник	175
§ 41. Неозначена форма дієслова. Особові форми дієслова	177
Зв'язне мовлення. Вибірковий переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення та роздуму	181
§ 42. Правопис <i>не</i> з дієсловами	182

§ 43. Доконалий і недоконалий види дієслів. Перехідні та неперехідні дієслова	185
§ 44. Часи дієслова. Стилiстична роль часу дієслів	189
§ 45. Дієслова I та II дієвідмін	197
Зв'язне мовлення. Допис у газету інформаційного характеру	202
§ 46. Способи дієслів	203
§ 47. Безособові дієслова	207
§ 48. Способи творення дієслів	208
Зв'язне мовлення. Монологічне висловлювання. Повідомлення на лінгвістичну тему	210
<i>Завдання для самоперевірки</i>	212
<i>Повторення в кінці року</i>	214
<i>Поради на літо</i>	223

⇐ ДОДАТКИ ⇐

Морфологічний розбір частин мови	224
Українсько-російський тлумачний словник	227
Російсько-український словник сталих мовних виразів	234